

Turkic historical studies. № 1 (8) 2026 қаңтар – ақпан - наурыз

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ- ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMED YASAVI
ULUSLARARASI KAZAK-TÜRK
ÜNİVERSİTESİ

«TURKIC HISTORICAL STUDIES»

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1 (8) 2026
қаңтар-наурыз

pISSN: 3007-6358 / eISSN: 3007-6366

Индекстелді/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінде 2024 жылғы 3 мамырда тіркеліп, № **KZ12VPY00092351** куәлігі берілген (Астана қ.).

Атауы: журнал, Turkic historical studies

Тілі: қазақ, ағылшын, орыс, түрік.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет.

Меншік иесі: «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті» мекемесі.

Тақырыптық бағыты: тарих, археология және этнология.

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, шетелдер.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы, 29б, «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті», 3 корпус, 219 кабинет

Телефон 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz

Сайт журналы: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2026
© Авторлар ұжымы, 2026

FOUNDER: Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

The journal was registered in the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan" of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on May 3, 2024 and issued certificate No. KZ12VPY00092351.(Astana)

Title: journal, Turkish historical studies

Language: Kazakh, English, Russian, Turkish.

Periodicity of publication: 1 time in 3 months.

Owner: institution «International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi»

Thematic area: history, archeology and ethnology.

The territory of distribution: The Republic of Kazakhstan, abroad.

Editorial and publisher address::

161200, Republic of Kazakhstan, Turkestan region, Turkestan city, B. Sattarkhanov street, 29b, «Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University», Building 3, Room 219

Telephone: 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz

Journal website: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University, 2026
© Group of authors, 2026

УЧРЕДИТЕЛЬ: Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Республиканском государственном учреждении «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» Министерства культуры и информации Республики Казахстан 3 мая 2024 года и выдан сертификат № KZ12VPY00092351.(Г. Астана)

Название: журнал, Turkic historical studies

Язык: казахский, английский, русский, турецкий.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца.

Владелец: учреждение «Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави»

Тематическое направление: история, археология и этнология.

Территория распространения: Республика Казахстан, зарубежья.

Адрес редакции и издательства:

161200, Республика Казахстан, Туркестанская область, город Туркестан, проспект Б. Саттарханова, 29б, «Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави», 3 корпус, 219 кабинет

Телефон 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkicahistorical@ayu.edu.kz

Сайт журнала: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, 2026

© Коллектив авторов, 2026

KURUCU: Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi Komitesi» Cumhuriyet Devlet Kurumuna 3 Mayıs 2024 tarihinde tescil edilmiş ve KZ12VPY00092351 sayılı sertifika vermiştir (Astana Şehri).

Adı: Dergi, Turkic historical studies

Dil: Kazakça, İngilizce, Rusça, Türkçe.

Çıkış sıklığı: 3 ayda bir 1 kez.

Sahibi: Kurum «Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi»

Tematik yön: tarih, arkeoloji ve etnoloji.

Dağıtım bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, yurtdışında.

Yayın kurulu ve yayıneviniin adresi:

161200, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan bölgesi, Türkistan şehri, B. Sattarkhanov caddesi, 29b, «Hoca Akhmet Yassawi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi», bina 3, oda 219

Telefon: 8 (701) 728 - 72 – 76

E-posta: turkicahistorical@ayu.edu.kz

Dergi web sitesi: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Hoca Akhmet Yassawi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, 2026

© Bir yazar ekibi, 2026

РЕДАКТОР

Түрсүн Хазретәлі Маханұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Алибек Сейдехан Нұрмаханұлы - т.ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті (Қазақстан)

Ахмет Аққали Қабижанұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті (Қазақстан)

Ауанасова Алима Мусировна - тарих ғылымдарының докторы, профессор. ҚР БЖМ Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. ҚР ҰҒА академигі. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Буриев Аманулла - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Өзбекстан Ғылымдар академиясының Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты (Өзбекстан)

Еңсенев Қанат Алексеевич - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдас. профессор. Л.М.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық унтерситеті (Қазақстан)

Ержиласун Гүлжанат Құрманғалиқызы - PhD, профессор. Хаджи Байрам Вели университеті (Түркия)

Жеңіс Жомарт Жеңісұлы - тарих ғылымдарының докторы, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Исин Амантай Исаұлы - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Шәкәрім университеті (Қазақстан)

Исмаилзаде Саида Джафар қызы - PhD, доцент. Гянджа мемлекеттік университеті (Әзірбайжан)

Қартаева Тәттігүл Ерсайынқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Қазақстан)

Қожа Мұхтар Бахадырұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Примкулова Гаухар Жанкуловна - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Ражабов Кахрамон Кенжаевич - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Өзбекстан Ғылымдар академиясы Тарих институты (Өзбекстан)

Сафаров Рахмаил Исмаилович - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Тәжік Ұлттық университетінің ғылыми қызметкері (Тәжікстан)

Тынчтықбек Кадырмамбетович Чороевдин - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Салғараев Марат Турғанбайұлы - PhD, аға оқытушы. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

EDITOR

Tursun Khazretali Makhanuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yassawi (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. M. Auezov South Kazakhstan Research University (Kazakhstan)

Akhmet Akkali Kabizhanovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. H. Dosmukhamedov Atyrau University (Kazakhstan)

Auanasova Alima Musirovna - Doctor of Historical Sciences, Professor. Chief Researcher, Institute of State History, Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Buriyev Amanulla – Doctor of Historical Sciences, Professor. Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of Uzbekistan (Uzbekistan)

Yensenov Kanat Alekseevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Professor. L.M. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Erzhilasun Gulzhanat Kurmangalievna – Doctor of Medical Sciences, Professor. Haci Bayram Veli University (Turkey)

Zhenis Zhomart Zhenisovich – Doctor of Historical Sciences, Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

Isin Amantay Isaevich – candidate of historical sciences, professor. Shakarim University (Kazakhstan)

Ismailzade Saida Jafar kyzy - PhD, associate professor. Ganja State University (Azerbaijan)

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - candidate of historical sciences, professor. Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozha Mukhtar Bakhadyrovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi (Kazakhstan)

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - PhD in History, Professor. Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve (Kazakhstan)

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Doctor of History, Professor. Institute of History, Academy of Sciences of Uzbekistan (Uzbekistan)

Safarov Rakhmail Ismailovich - PhD in History, Professor. Research Fellow, Tajik National University (Tajikistan)

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Doctor of History, Professor. Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

CORRESPONDING SECRETARY

Salgaraev Marat Turganbaevich - PhD, senior lecturer. Kazakh-Turkish University named after Hodzhi Ahmed Yasavi (Kazakhstan)

РЕДАКТОР

Турсун Хазретали Маханулы – доктор исторических наук, профессор. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алибек Сейдехан Нурмаханович - доктор исторических наук, профессор. Южно-Казахстанский научно-исследовательский университет им. М. Ауэзова (Казахстан)

Ахмет Аккали Кабижанович - доктор исторических наук, профессор. Университет им. Х. Досмухамедова имени Атырау (Казахстан)

Ауанасова Алима Мусировна - доктор исторических наук, профессор. Главный научный сотрудник Института государственной истории Министерства образования Республики Казахстан (Казахстан)

Абжанов Ханкельды Махмутович - доктор исторических наук, профессор. Академик Национальной академии наук Республики Казахстан. Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Буриев Аманулла – доктор исторических наук, профессор. Институт востоковедения имени Абу Райхана Бируни Академии наук Узбекистана (Узбекистан)

Енсенов Канат Алексеевич - кандидат исторических наук, доцент. Профессор. Евразийский национальный университет имени Л.М. Гумилева (Казахстан)

Ержиласун Гульжанат Курмангалиевна – доктор медицинских наук, профессор. Университет Хаджи Байрама Вели (Турция)

Женис Жомарт Женисович – доктор исторических наук, Институт истории и этнологии имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

Исин Амантай Исаевич – кандидат исторических наук, профессор. Университет Шакарима (Казахстан)

Исмаилзаде Саида Джафар кызы - PhD, доцент. Гянджинский государственный университет (Азербайджан)

Картаева Таттигуль Ерсайиновна - кандидат исторических наук, профессор. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (Казахстан)

Кожа Мухтар Бахадирович - доктор исторических наук, профессор. Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

Примкулова Гаухар Жанкуловна - кандидат исторических наук, профессор. Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Раджабов Кахрамон Кенжаевич - доктор исторических наук, профессор. Институт истории Академии наук Узбекистана (Узбекистан)

Сафаров Рахмаил Исмаилович — кандидат исторических наук, профессор. Научный сотрудник Таджикского национального университета (Таджикистан)

Чороевдин Тынчтыкбек Кадырмамбетович — доктор исторических наук, профессор. Кыргызский государственный университет имени Баласагына (Кыргызстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Салгараев Марат Турганбаевич - PhD, старший преподаватель. Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

EDİTÖR

Tursun Khazretali Makhanuly – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Hoca Ahmed Yaşavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. M. Auezov Güney Kazakistan Araştırma Üniversitesi (Kazakistan)

Akhmet Akkali Kabizhanovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. H. Dosmukhamedov Atyrau Üniversitesi (Kazakistan)

Auanasova Alima Musirovna - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Devlet Tarihi Enstitüsü Baş Araştırmacısı (Kazakistan)

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni. Abai Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi (Kazakistan)

Buriyev Amanulla – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Abu Rayhan Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Özbekistan Bilimler Akademisi (Özbekistan)

Yensenov Kanat Alekseevich – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent. Profesör. L.M. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi (Kazakistan)

Erzhilasun Gulzhanat Kurmangaliyeva – Tıp Bilimleri Doktoru, Profesör. Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Zhenis Zhomart Zhenisovich – Tarih Bilimleri Doktoru, Ş. Ualikhanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü (Kazakistan)

Isin Amantay Isaevich – tarih bilimleri adayı, profesör. Shakarim Üniversitesi (Kazakistan)

İsmailzade Saida Cafer kızı - PhD, doçent. Gence Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - tarih bilimleri adayı, profesör. El-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi (Kazakistan)

Kozha Muhtar Bakhadyrovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - Tarih Doktorası, Profesör. Azret Sultan Ulusal Tarih ve Kültür Müzesi-Rezervi (Kazakistan)

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Tarih Doktorası, Profesör. Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü (Özbekistan)

Safarov Rakhmail Ismailovich - Tarih Doktorası, Profesör. Araştırma Görevlisi, Tacikistan Ulusal Üniversitesi (Tacikistan)

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Tarih Doktorası, Profesör. Balasagyn Kırgız Devlet Üniversitesi (Kırgızistan)

YÖNETİCİ SEKRETERİ

Salgaraev Marat Turganbaevich - Doktora, kıdemli öğretim görevlisi. Hoca Ahmed Yaşavi'nin adını taşıyan Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

ТАРИХ

<https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.52>

IRSTI 03.26
UDC : 94(4/9)

Abdurazzoqova-Abduraxmonova Yulduz Munisovna

Doctoral (PhD) student of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

E-mail: abdurazzakovayulduz8@gmail.com.

<https://orcid.org/0009-0007-4776-9377>

POLITICAL HISTORY OF THE EARLY SAFAVID PERIOD THROUGH THE SOURCE «FUTŪHĀT-I SHĀHĪ»

Abstract

This article examines the historical work *Futūhāt-i shāhī* (1519–1520), written by Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi, and evaluates its importance as a primary source for understanding the political transformations of the early Safavid period. The study analyzes the author's intellectual formation in the Timurid cultural environment of Herat and his later service at the Safavid court under Shah Ismail I. Particular attention is devoted to the structure of the work, which consists of two main sections: the *Muqaddima* and the *Fath*. The *Muqaddima* establishes a religious and genealogical framework legitimizing Safavid authority through descent from the Shi'i Imams and ultimately from the Prophet Muhammad. The *Fath* focuses on the military campaigns, political consolidation, and ideological construction of power under Shah Ismail I. The article also addresses manuscript traditions, debates concerning authorship, and the historiographical significance of the text. Despite its rhetorical and panegyric style, the work remains a valuable narrative source for reconstructing regional political processes in Iran and Central Asia in the early sixteenth century.

Keywords: *Futūhāt-i Shāhī*; Safavid dynasty; Iranian history; Timurid historiographical tradition; Safavid historiography.

Абдураззоқова-Абдурахмонова Юлдуз Муниқсызы

Ўзбекистан Республикасы Ғылым академиясы Эбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының докторанты (PhD).

E-mail: abdurazzakovayulduz8@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4776-9377>

«FUTŪHĀT-I SHĀHĪ» ДЕРЕККӨЗИ АРҚЫЛЫ ЕРТЕ СЕФЕВИЛЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ САЯСИ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1519–1520 жылдары Сұлтан Садриддин Ибрахим әл-Амини Херави жазған «*Futūhāt-i shāhī*» тарихи еңбегі талданып, оның ерте Сефевилер мемлекетінің саяси тарихын зерттеудегі маңызы айқындалады. Автордың Тимуридтік Гераттың мәдени және ғылыми ортасында қалыптасуы, сондай-ақ кейін Шах Исмаил I сарайындағы қызметі арнайы қарастырылады. Еңбектің құрылымы екі негізгі бөлімнен — «*Muqaddima*» және «*Fath*» — тұратыны талданады. «*Muqaddima*» бөлімінде Сефевилер әулетінің билігін шиит имамдары арқылы және Пайғамбар Мұхаммедке дейін жалғасатын генеалогиялық тізбек негізінде діни

тұрғыдан заңдастыру көрініс табады. Ал «Fath» бөлімінде Шах Исмаил I-дің әскери жорықтары, саяси билікті нығайту үдерісі, қарсыластары және мемлекеттік идеологияның қалыптасуы сипатталады. Сонымен қатар мақалада қолжазба дәстүрі, авторлық мәселесіне қатысты ғылыми пікірталастар және деректің тарихнамалық құндылығы қарастырылады. Риторикалық және мадақтау сипаттағы стиліне қарамастан, бұл еңбек XVI ғасырдың алғашқы ширегіндегі Иран мен Орталық Азиядағы саяси өзгерістерді зерттеуде маңызды тарихи дереккөз болып табылады. Сонымен бірге, еңбек діни легитимация мен саяси биліктің өзара байланысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл дерек саяси идеологияның қалыптасу эволюциясын және биліктің символдық негіздерін талдауда да маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: «Футухат-и шахи»; Сефевидтер әулеті; Иран тарихы; тимуридтік тарихнамалық дәстүр; сефевидтік тарихнама.

Абдураззокова-Абдурахмонова Юлдуз Мунискизи

Докторант (PhD) Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук
Республики Узбекистан.

E-mail: abdurazzakovayulduz8@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4776-9377>

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ РАННЕГО СЕФЕВИДСКОГО ПЕРИОДА В СВЕТЕ ИСТОЧНИКА «FUTŪHĀT-I SHĀHĪ»

Аннотация

В статье анализируется историческое сочинение «Futūhāt-i shāhī» (1519–1520), написанное Султаном Садриддином Ибрахимом ал-Амини Херави, и определяется его значение как важного источника по политической истории раннего Сефевидского государства. Особое внимание уделяется интеллектуальному формированию автора в культурной среде тимуридского Герата и его последующей деятельности при дворе шаха Исмаила I. Рассматривается структура произведения, состоящего из двух основных частей — «Muqaddima» и «Fath». В разделе «Muqaddima» автор выстраивает религиозно-генеалогическое обоснование власти Сефевидов, выводя их происхождение от шиитских имамов и пророка Мухаммада, что отражает идеологические основы раннесефевидской государственности. Раздел «Fath» посвящён описанию военных кампаний, процессу политической консолидации и идеологическому оформлению власти шаха Исмаила I, а также характеристике его окружения и противников. В статье дополнительно рассматриваются рукописная традиция произведения, научные дискуссии об авторстве, проблемы атрибуции и его место в историографии XVI века. Несмотря на риторический и панегирический характер текста, данный труд остаётся ценным нарративным источником для изучения политических процессов в Иране и Центральной Азии в начале XVI века.

Ключевые слова: «Футухот-и шахи»; Сефевидская династия; история Ирана; тимуридская историографическая традиция; сефевидская историография.

Abdurazzokova-Abdurahmonova Yulduz Muniskizi

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Ebu Reyhan Biruni adına Doğu Araştırmaları
Enstitüsü doktora öğrencisi (PhD).

E-mail: abdurazzakovayulduz8@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4776-9377>

“FŪTŪHĀT-I ŞĀHÎ” KAYNAĞI IŞIĞINDA ERKEN SAFEVÎ DEVLETİ’NİN SİYASİ TARİHİ

Özet

Bu makalede, 1519-1520 yıllarında Sultan Sadriddin İbrahim el-Amînî Herevî tarafından kaleme alınan “Fütûhât-i Şâhî” adlı tarihî eser analiz edilmekte ve onun erken Safevî Devleti’nin siyasi tarihini incelemedeki önemi ortaya konulmaktadır. Yazarın, Timurlu Herat’ın kültürel ve bilimsel ortamında yetişmesi ile daha sonra Şah İsmail’in sarayındaki hizmeti ayrıca ele alınmaktadır. Eserin yapısının iki ana bölümden (Mukaddime ve Fath) oluştuğu incelenmektedir.

“Mukaddime” bölümünde, Safevî hanedanının iktidarı, Şii imamlar aracılığıyla ve Hz. Muhammed’e kadar uzanan bir soyağacı temelinde dinî açıdan meşrulaştırılmaktadır. “Fath” bölümünde ise Şah İsmail’in askerî seferleri, siyasi iktidarı güçlendirme süreci, rakipleri ve devlet ideolojisinin oluşumu tasvir edilmektedir.

Ayrıca makalede el yazması geleneği, eserin müellifine ilişkin bilimsel tartışmalar ve kaynağın tarih yazımı açısından değeri de ele alınmaktadır. Retorik ve övgü dolu üslubuna rağmen bu eser XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Orta Asya’daki siyasi değişimleri incelemede önemli bir tarihî kaynak niteliğindedir. Bununla birlikte eser, dinî meşruiyet ile siyasi iktidar arasındaki ilişkiyi daha derin anlamaya imkân tanımaktadır. Bu kaynak aynı zamanda siyasi ideolojinin oluşum sürecini ve iktidarın sembolik temellerini analiz etmede de önemli rol oynamaktadır.

Anahtar kelimeler: “Fütûhât-i Şâhî”; Safevî Hanedanı; İran Tarihi; Timurlu Tarih Yazımı Geleneği; Safevî Tarihçiliği.

Introduction

The early Safavid period represents a crucial stage in the political and ideological transformation of Iran and the wider Central Asian region. The emergence of the Safavid dynasty under Shah Ismail I not only altered the balance of power in the early sixteenth century but also introduced a new model of state legitimacy grounded in Shi’i ideology and Sufi authority. Understanding this process requires a careful examination of contemporary narrative sources that reflect both political realities and ideological constructions of power.

One of the most significant sources for the study of this period is the historical work Futûhât-i shâhî (1519–1520), written by Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi. Composed at the Safavid court, the work offers a detailed account of Shah Ismail I’s rise to power, military campaigns, and the consolidation of Safavid authority. At the same time, it reflects the intellectual background of its author, who was formed within the Timurid historiographical tradition of Herat and later served the Safavid state as a court historian. Despite its panegyric style, Futûhât-i shâhî occupies a central place among early Safavid narrative sources. The work combines religious legitimation, genealogical discourse, and political history, making it an essential text for analyzing the ideological foundations of Safavid rule. This article aims to examine Futûhât-i shâhî as a historical source, focusing on its structure, authorship, manuscript tradition, and historiographical value for reconstructing the political history of the early Safavid period.

Methodology

The study is based on a qualitative historical analysis of Futûhât-i shâhî using source-critical and comparative historiographical methods. The text is examined as a narrative source produced within a specific political and ideological context, taking into account the author’s background, intended audience, and literary conventions. Primary attention is given to the internal structure of the work, particularly the division into the Muqaddima and Fath sections, and their respective functions in constructing Safavid legitimacy and political authority. Manuscript catalogues, published Persian editions, and scholarly studies are used to trace the transmission, attribution, and reception of the work. In addition, the content of Futûhât-i shâhî is compared with other contemporary and later Safavid historical works, such as Habib al-siyar, Ahsan al-tavarikh, and Tarikh-i alam-ara-yi Abbasi, in order to identify continuities and influences within Safavid historiography. This comparative approach allows for an assessment of the reliability, originality, and historiographical significance of Heravi’s narrative.

Analysis and results

The study confirms that Futûhât-i shâhî is a key narrative source for understanding the political history of the early Safavid period. Despite its panegyric character and limited attention

to social and economic issues, the work provides essential insights into the mechanisms of political legitimation, military consolidation, and ideological construction of power under Shah Ismail I. The analysis reveals that the value of *Futūḥāt-i shāhī* lies not only in the factual information it conveys but also in its representation of Safavid political thought and historical self-perception. The work illustrates how history was used as an instrument of state ideology and how religious discourse was integrated into political narratives. Overall, *Futūḥāt-i shāhī* should be regarded as an indispensable source for the study of Safavid state formation and early sixteenth-century political processes in Iran and Central Asia. When used critically and in comparison with other contemporary sources, it contributes significantly to a deeper understanding of Safavid historiography and the broader development of Islamic historical writing. The analysis demonstrates that *Futūḥāt-i shāhī* is not merely a chronicle of military victories but a carefully constructed ideological text. The *Muqaddima* serves as a legitimizing framework in which the Safavid dynasty is presented as divinely sanctioned through its claimed descent from the Shi‘i Imams and ultimately from the Prophet Muhammad. This section reflects the central role of Shi‘ism in Safavid political ideology and illustrates how genealogy and religion were employed to justify sovereign authority. The *Fath* section constitutes the main historical narrative of the work and focuses on the military campaigns and political achievements of Shah Ismail I. Although written in an exaggerated and rhetorical style, it provides valuable information about the organization of the Safavid army, preparations for battles, and conflicts with rival powers, particularly the Shaybanids. The emphasis on victory and divine support reinforces the image of Shah Ismail as both a spiritual and political leader. The author’s intellectual formation within the Timurid cultural environment of Herat strongly influenced the stylistic and structural features of the work. Elements characteristic of Timurid historiography—such as ornate language, extensive use of poetry, and religious references—are clearly present. At the same time, the work reflects the new political realities of the Safavid state, demonstrating a synthesis of Timurid historiographical traditions and Safavid ideological objectives. The manuscript tradition and scholarly debates over authorship further highlight the importance of *Futūḥāt-i shāhī*. The confusion with the *Shahanshohnama* and later clarification of Heravi’s authorship underscore the complexity of Persian historiographical transmission and the need for critical analysis when working with such sources.

The work “*Futūḥāt-i shāhī*” (شاهی فتوحات – “The Victories of the Shah”) written in 1519–1520 by Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi (born 1477) is considered a historical source dedicated to the victories of the Iranian Shah Ismail I Safavi (reigned 1501–1524). From the use of the title “sultan” in the author’s name, it can be understood that he was directly connected with the ruling family, that is, the Timurid dynasty. In particular, the author himself mentions in “*Futūḥāt-i shāhī*” that he was related on his mother’s side to Sultan Husayn Bayqara (reigned 1469–1506) (“*Futūḥāt-i shāhī*”, pp. 20–21). The paternal lineage of the author traces back to the famous Khorasan shaykh Abu Sa‘id al-Khayr (967–1049). Information about this is described in more detail in the work “*Habib as-siyar fi akhbar afrad al-bashar*” (“The Friend of Biographies in Reports about the People of Mankind”) by Khwandamir (1473–1534). From the author’s pen name, it becomes clear that Heravi was originally from Herat. The work “*Futūḥāt-i shāhī*” was written at the Safavid court in Iran, as the author himself emphasizes in the introduction to the work, stating: “In the year 927 (1519–1520), I wrote this blessed text.”

The reason for Heravi’s arrival from Herat to Iran is connected with conflicts involving Muhammad Shaybani Khan (reigned 1500–1510). Muhammad Shaybani Khan, who came from the Dasht-i Qipchaq and captured Samarkand, Bukhara, and Khwarazm, also took Herat in 1507. After this, Heravi was arrested along with representatives of the Timurid dynasty and court officials. However, after Muhammad Shaybani Khan was defeated by the Safavid army and killed in the battle near Merv in 1510, and after the city of Herat passed into Safavid hands, Heravi was released. Taking into account his high status, Shah Ismail I showed him respect, presented him with gifts, and returned his property [1, 9–10].

Heravi lived in Herat until 1518, and later, due to the attacks of the Shaybanids and the intensification of Shi‘a–Sunni hostility, peace in Khorasan was disrupted. As a result, like many

figures of science and culture, he was forced to leave Herat and move to Tabriz, the capital of the Safavid state. Shah Ismail I appointed Heravi as a court historian.

Apparently, he had attained a certain status in the field of historiography, since he was invited to the court and entrusted with the task of writing a historical work about the shah's victories. Of course, this was a very great responsibility. Although the work was written in Iran, it can be observed that, in terms of orientation (genre), it is based on Timurid historiographical traditions. The reason for this lies in the fact that the author had served at the Timurid court.

When Heravi arrived at the Iranian court, he was forty-five years old and had already formed as a historian. The literary environment of Herat also influenced him, and this influence is naturally reflected in the writing of "Futūḥāt-i shāhī." In this regard, Sholeh Quinn, a scholar who studied Safavid-period historiography and a professor at the University of California, emphasized that the work "Futūḥāt-i shāhī" was written in a genre similar to the seven-volume work "Rawzat as-safa" ("The Garden of Purity") by Mirkhwand (1433–1498), a representative of the Timurid school of historiography, as well as to the work "Safvat as-safa" ("The Garden of Sufism") by the Iranian historian Ibn Bazzaz (d. 1358) [2, 363–367]. Thus, it can be concluded that Timurid and Iranian historiographical traditions positively influenced each other.

In introducing this work to the wider public and the scholarly community, manuscript catalogues play an important role. The inclusion of the work in catalogues began in the mid-nineteenth century. In a catalogue published in French in 1852, the Russian orientalist Boris Andreevich Dorn (1805–1881) described the work "Futūḥāt-i shāhī" under the title "Shahanshohnama" [3, 290]. He attributed the authorship of the work not to Heravi, but to the historian Kamaliddin Bina'i (1453–1512), who was originally from Herat and served at the Timurid court. It can be assumed that the scholar concluded that the two works had the same author because Bina'i wrote in Persian and because his work "Shaybani-nama," like "Futūḥāt-i shāhī," was written in the form of a poetic epic.

According to Ali Anooshahr, a professor at the University of California who studies the history of Iran and India, references in the "Safarnamas" based on Italian travelers' journeys to Iran and published in London in 1873 also have their place in the study of "Futūḥāt-i shāhī" [4: 249].

The Russian orientalist Vasiliy Vladimirovich Bartold (1869–1930), in his work "Report on a Journey to Turkestan" published in 1904, while describing the conflicts between Babur and Shaybani Khan, discussed the issue of the unknown authorship of this work. In particular, he objected to the opinion of Boris Dorn, pointing out that Bina'i lived in Mawarannahr and had died by the time the work was written, whereas the author of "Futūḥāt-i shāhī" resided in Khorasan.

In 1960, "Futūḥāt-i shāhī" was included as a work by Heravi in the "Catalogue of the Academy of Sciences of the Tajik SSR" published in Dushanbe [5, 141–144].

The Azerbaijani scholar Oktay Efendiyev, while discussing sources on Safavid history, also addressed "Futūḥāt-i shāhī." He emphasized that the role of the Tajik historian Abdulg'ani Muhammadovich Mirzoyev was significant in establishing that the works "Shahanshohnama" and "Futūḥāt-i shāhī" are in fact one and the same [6, 7–8]. He characterized A. Mirzoyev as the scholar who discovered "Futūḥāt-i shāhī." By comparing the texts of the two works, the scholar proved that the work "Shahanshohnama" is the second volume of "Futūḥāt-i shāhī." As evidence, he relied on works written in the sixteenth century after "Futūḥāt-i shāhī." In particular, the works "Ahsan at-tavarikh" ("The Most Beautiful History") by Hasan Beg Rumlu and "Tarikh-i alam-ara-yi Abbasi" ("The World-Adorning History of Abbas") by Iskandar Beg Munshi are similar in structure to "Futūḥāt-i shāhī," and these works state that they referred to it. Qazi Ahmad Qumi, in his work "Khulasat at-tavarikh" ("Brief Chronicle"), while indicating the main sources of the period, primarily mentions the works of Heravi.

From the middle of the nineteenth century, the work "Futūḥāt-i shāhī" began to be used as an important historical source in scholarly literature devoted to the coverage of various issues. In particular, in the book by the Bangladeshi scholar Ghulam Sarwar devoted to the life of Ismail Safavi, information is provided about the work "Futūḥāt-i shāhī" and its author [7, 14–16]. Another

Azerbaijani historian, Samid Bagirov, presented information about the life of Ismail Safavi by analyzing the works “Futūḥāt-i shāhī” and “Habib as-siyar fi akhbar afrad al-bashar” [8, 12–19].

Although this Persian-language work is of great importance as a source, it has not yet been fully translated into other languages. Its editions have been published in Persian, and for the first time “Futūḥāt-i shāhī” was prepared for publication in Persian by Muhammad Reza Nasiri and published in Tehran in 1962. Up to the present day, the work has been published several times in Persian.

Copies of the work. Information about the copies of “Futūḥāt-i shāhī” is presented in detail in the studies of Abdulgʻani Mirzoyev [9, 16–19]. Copies of the work are preserved in Iran (National Museum of Tehran), Russia (Saint Petersburg), and Tajikistan (Dushanbe). The copy kept in the National Museum of Iran under inventory number M94 is considered the most complete. In addition, about forty manuscript copies have been identified in Tajikistan. The Russian copy is transcribed in nastaʻliq script and contains eight battle illustrations.

Structure of the work. The work “Futūḥāt-i shāhī” consists of two volumes, and its total size comprises 265 folios [10, 10–19]. The parts of the work are referred to as volumes or daftars. Heravi named the first volume “Muqaddima” (“Introduction”) and the second volume “Fath” (“Victory”) [10, 17–19].

In the “Muqaddima” section, the author’s biography, brief information about the Safavids, and five chapters are presented. Several chapters are named after shaykhs such as Hazrat Shaykh Khoja Ali, Hazrat Sultan Junayd, and Sadriddin Musa Ardabili. The second part, “Fath,” consists of twenty-six chapters. Muhammad Reza Nasiri, who published “Futūḥāt-i shāhī,” provided at the end of the book explanatory indexes in alphabetical order, including: “List of Poems,” “List of Hadiths, Proverbs, and Arabic Sentences,” “List of Persian Poems,” “List of Arabic Poems,” “Place Names,” and “Personal Names.”

The first volume of “Futūḥāt-i shāhī” is not directly related to the military campaigns of Shah Ismail and serves another purpose, namely, to substantiate the Safavids’ claims of kinship with the seventh Shiʻa Imam and, through him, with the Prophet Muhammad (peace be upon him). The brief content of the chapters of the “Muqaddima” is as follows:

- In the first chapter, the creation of the world and humanity, the religion of Islam, and the origin of the Prophet Muhammad (peace be upon him) are discussed.
- In the second chapter, the life and activity of the Prophet (peace be upon him) are fully described.
- In the third chapter, the history of Caliph Ali (656–661) and the Shiʻa Imams is covered.
- In the fourth chapter, information is given about the grandfather of Shah Ismail, the “refuge of justice,” whose genealogy in the twenty-sixth generation traces back to Imam Musa al-Kazim.
- In the fifth chapter, Ismail’s childhood is described, that is, the events that occurred during the first twelve years of his life.

The language of the work “Futūḥāt-i shāhī” is highly expressive, its style is exaggerated, and it is characterized by a scarcity of content. The narratives include numerous quotations from the Qurʻan, hadiths, as well as poetic passages. Most of the poems cited in the book belong to the author himself, which indicates that Heravi was also a highly accomplished specialist in the field of poetry.

The book begins with traditional praises (hamd) and eulogies (naʻt), which later became an initial model for historical works of the Safavid period. However, the author did not personally witness the events; rather, he narrated events he had heard from commanders and soldiers who participated in the battles. Issues of the social and economic life of the population are not covered in the work. The main attention is focused on the victorious campaigns of Ismail Safavi and their results, preparations before battles, and information about his army. Nevertheless, the work can serve as an important source for studying and analyzing the political processes that took place in the region during the first quarter of the sixteenth century. Chroniclers and historians have presented the emergence of the Safavid dynasty in different periods based on different approaches. This

source contains detailed information about the reign of Shah Ismail and about how this young Sufi came to power. In particular, it describes how Ismail Safavi founded the dynasty, became a religious leader among the people, and, acting as a military-political leader, strengthened his position. In addition, information is provided about important historical developments in Iranian history, as well as about historical events that occurred in the neighboring region of Khorasan, including political processes involving Husayn Bayqara, the last ruler of the declining Timurid state.

Conclusion. The historical work “Futūḥāt-i shāhī” by Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi constitutes one of the most significant narrative sources for understanding the political transformations that took place in Central Asia and Iran during the first quarter of the sixteenth century. As demonstrated in this study, the importance of this work extends far beyond its function as a chronicle of military victories. It represents a complex historiographical product shaped by political ideology, religious legitimation, and the intellectual traditions inherited from earlier Persian historical writing. Through its content, structure, and stylistic features, “Futūḥāt-i shāhī” provides invaluable insight into the formation of Safavid political power and the broader dynamics of regional history.

A key factor that enhances the scholarly value of this work is the author’s personal background and intellectual trajectory. Sultan Sadriddin Ibrahim al-Amini Heravi was educated and intellectually formed within the cultural and scholarly environment of Herat, one of the major centers of Timurid historiography. His service under Timurid rulers and later at the Safavid court allowed him to act as a bridge between two major historiographical traditions. As a result, “Futūḥāt-i shāhī” reflects a synthesis of Timurid literary-historical conventions and Safavid ideological objectives. This synthesis illustrates the continuity of Persian historiography while simultaneously revealing how historical writing was adapted to serve the needs of a new ruling dynasty.

The structure of the work further emphasizes its ideological and political purpose. The Muqaddima section is not merely an introductory narrative but a carefully constructed legitimizing framework. By tracing the Safavid dynasty’s genealogy to the Shi‘a Imams and ultimately to the Prophet Muhammad, the author provides a religious foundation for Safavid authority. This genealogical narrative highlights the central role of Shi‘ism in Safavid state ideology and demonstrates how historical discourse was employed as a means of political and religious legitimation. Such an approach reflects broader trends in Islamic historiography, where history served not only to record events but also to justify power and authority.

The second volume, *Fath*, focuses on the military and political achievements of Shah Ismail I and constitutes the core historical narrative of the work. Although written in a highly rhetorical and panegyric style, this section contains valuable factual material concerning military campaigns, preparations for battle, strategic decision-making, and relations with rival powers, particularly the Uzbek khanates. The descriptions of conflicts, territorial expansion, and diplomatic interactions enable scholars to reconstruct the political landscape of the region and to analyze the mechanisms through which the Safavid state consolidated its power. Even though the author did not personally witness all the events described, his reliance on testimonies from participants provides the work with a certain degree of historical reliability.

At the same time, the limitations of “Futūḥāt-i shāhī” must be acknowledged. The work offers little information on the social and economic conditions of the population, as its primary focus remains on dynastic legitimacy and military success. However, this limitation does not diminish its historical value; rather, it defines the specific perspective from which the work should be approached. When used in combination with other contemporary sources, “Futūḥāt-i shāhī” allows historians to gain a more comprehensive understanding of the political and ideological foundations of the Safavid state.

The history of the manuscript tradition and the scholarly attribution of the work further confirm its importance. The preservation of numerous manuscript copies in Iran, Russia, and Tajikistan, as well as the debates surrounding its authorship in nineteenth- and twentieth-century scholarship, demonstrate the enduring interest in this source. The eventual establishment of

Heravi's authorship and the recognition of "Futūḥāt-i shāhī" as a distinct historical work underscore its authenticity and academic significance.

In conclusion, "Futūḥāt-i shāhī" should be regarded as an indispensable primary source for the study of Safavid political history and the wider political processes of the sixteenth-century Islamic world. Despite its rhetorical style and ideological orientation, the work provides crucial evidence for understanding the emergence of the Safavid dynasty, the role of religion in state formation, and the interaction between Central Asian and Iranian political forces. Its analysis contributes not only to Safavid studies but also to the broader field of Islamic historiography, highlighting the dynamic relationship between history, ideology, and power.

REFERENCES:

1. Compiled by A. Mirzoyev. – Dushanbe, 1960. 405 p. Mirzoyev, A.M. Once Again on the Author of the Shahanshah-nama. Problems of Oriental Studies. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1960, pp. 112–121.
2. Quinn, Sh. Historiography of the Safavid Period // Encyclopedia Iranica, 2013, pp. 363–367. <https://www.iranicaonline.org/articles/historiography-vi>.
3. Efendiyev, O. The Azerbaijani Safavid State. – Baku: Sharq-Garb, 2007. 344 p.
4. John, E. The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999. Dorn, B. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St-Petersbourg. – St. Petersburg, 1852.
5. Sadriddin Sultan Ibrahim Amini Heravi. Futūḥāt-i shāhī. Isfahan: Computer Research Center, 1962.
6. Quinn, Sh. Historical Writing During the Reign of Shah Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000. 197 p.
7. Sarwar, Gh. History of Shah Ismail Safavi. Aligarh: Muslim University, 1939. 126 p.
8. Anooshahr, A. The Rise of the Safavids According to their Old Veterans: Amini Heravi's Futuhāt-e Shahi // Iranian Studies, 2015, pp. 249–267. <http://dx.doi.org/10.1080/00210862.2013.870839>.
9. Bagirov, S.Ə. The Life of Shah Ismail (Based on the Works "Futuhati-shahi" and "Habib as-siyar"). – Baku: Elm, 2024. 308 p.
10. Bartold, V.V. Report on a Mission to Turkestan. Moscow, 1904. 280 p. Catalogue of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Tajik SSR. Vols. I–II.

МРНТИ 03.26

УДК: 94(4/9)

Амонова Феруза Садуллаевна

Старший научный сотрудник института Истории

Академии наук Республики Узбекистан,

доктор философии по истории (PhD)

E-mail: amonovaferuza230@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ НА ЭКОНОМИКУ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация

В статье изучаются такие вопросы, как влияние на развитие промышленности строительства железных дорог на территории Бухарского эмирата, состояние промышленных предприятий в русских селениях на территории эмирата, экономика эмирата в период Первой мировой войны и революционных преобразований в Российской империи. Также всесторонне анализируется роль железнодорожной инфраструктуры в промышленном развитии Бухарский эмират. Проведение железной дороги в Бухару в конце XIX века сыграло значительную роль в трансформации экономической системы эмирата, обусловив создание новых промышленных предприятий и стимулировав их дальнейшее развитие.

Строительство Бухарской железной дороги обеспечило соединение Центральная Азия железнодорожной магистрали с Бухарской линией по восточному и юго-восточному направлениям. Данная железная дорога представляла собой кратчайший и стратегически важный путь сообщения между рынками Россия, Афганистан и Восточной Бухары, способствуя активизации как внутренней, так и внешней торговли. Маршрут от Кагана через Карши до Термеза, проходивший вблизи афганской границы, рассматривался как фактор воздействия на российско-афганские и англо-российские отношения, а также как инструмент укрепления геополитических позиций России на Ближнем Востоке.

Кроме того, на основе сравнительного анализа архивных документов и исторической литературы обосновано, что данная транспортная магистраль предоставляла Бухарский эмират возможность осуществлять поставки товаров в Европу через Красноводск и Каспийское море на Кавказ и в Астрахань, а также по направлению Ташкент-Оренбург.

Ключевые слова: железная дорога; русские поселения; Новая Бухара; Новый Чарджоу; Новая Керки; Новый Термез.

Амонова Феруза Садуллаевна

Ўзбекистон Республикасы Ғылым академиясы

Тарих институтының аға ғылыми қызметкері,

Тарих ғылымдарының докторы (PhD)

E-mail: amonovaferuza230@gmail.com

ТЕМІРЖОЛДЫҢ БУҚАР ӘМІРЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Бұхара әмірлігіндегі темір жол құрылысының өнеркәсіптің дамуына әсері, әмірлік құрамындағы орыс ауылдарындағы өнеркәсіп кәсіпорындарының жағдайы, бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі әмірлік экономикасы мен Ресей империясындағы революциялық өзгерістер сияқты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ Бұхара әмірлігінің өнеркәсіптік дамуындағы темір жол инфрақұрылымының рөлі жан-жақты талданады. XIX ғасырдың аяғында Бұхараға темір жол салынуы әмірліктің шаруашылық жүйесін өзгертуде

үлкен рөл атқарып, жаңа өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылуына және олардың одан әрі дамуын ынталандырды.

Бұхара темір жолының құрылысы Орта Азия темір жол желісін шығыс және оңтүстік-шығыс бағыттағы Бұхара желісімен байланыстырды. Бұл темір жол Ресей, Ауғанстан және Шығыс Бұхара нарықтары арасындағы ең қысқа және стратегиялық маңызды жолды көрсетіп, ішкі және сыртқы сауданы жеңілдеткен. Қағаннан Қарши арқылы Термезге ауған шекарасына жақын өтетін жол орыс-ауған және ағылшын-орыс қатынастарына әсер ететін фактор, сондай-ақ Ресейдің Таяу Шығыстағы геосаяси жағдайын нығайту құралы ретінде қарастырылды.

Оның үстіне мұрағат құжаттары мен тарихи әдебиеттерді салыстырмалы талдау негізінде бұл көлік жолы Бұхара әмірлігіне Красноводск және Каспий теңізі арқылы Кавказ бен Астрахань арқылы Еуропаға, сондай-ақ Ташкент-Орынбор бағытына жүк жеткізу мүмкіндігін бергені дәлелденді.

Түйін сөздер: темір жол; орыс қоныстары; Жаңа Бұхара; Жаңа Чарджоу; Жаңа Керкі; Жаңа Термез.

Amonova Feruza Sadullaevna

Senior Researcher at the Institute of History
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Philosophy in History (PhD)
E-mail: amonovaferuza230@gmail.com

THE IMPACT OF RAILWAYS ON THE ECONOMY OF THE BUKHARA EMIRATE

Abstract

The article discusses the issues such as the impact of railway construction on industrial development in the Emirate of Bukhara, the state of industrial enterprises in Russian villages within the Emirate, the Emirate's economy during World War I and the revolutionary transformations in the Russian Empire. The article provides a comprehensive analysis of the role of railway infrastructure in the industrial development of the Bukhara Emirate. The introduction of the railway to Bukhara in the late 19th century played a significant role in transforming the emirate's economic system, enabling the establishment of new industrial enterprises and stimulating their further development.

The construction of the Bukhara railway ensured the connection of the Central Asian railway network with the Bukhara line along eastern and southeastern routes. This railway represented the shortest and strategically important transportation link between the markets of Russia, Afghanistan, and Eastern Bukhara, contributing to the expansion of both domestic and foreign trade. The route from Kagan through Karshi to Termez, passing near the Afghan border, was considered a factor influencing Russian-Afghan and Anglo-Russian relations, as well as a tool for strengthening Russia's geopolitical position in the Middle East.

Furthermore, based on a comparative analysis of archival documents and historical literature, it has been substantiated that this transport corridor provided the Bukhara Emirate with the opportunity to deliver goods to Europe via Krasnovodsk and the Caspian sea to the Caucasus and Astrakhan, as well as along the Tashkent-Orenburg route.

Keywords: railway; russian settlements; New Bukhara; New Chardzhou; New Kerki; New Termez.

Amonova Feruza Sadullayevna

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Tarih Enstitüsü kıdemli araştırmacısı,

DEMİRYOLUNUN BUHARA EMİRLİĞİ EKONOMİSİNE ETKİSİ

Özet

Bu makalede, Buhara Emirliği'nde demiryolu inşasının sanayinin gelişimine etkisi, Emirlik bünyesindeki Rus yerleşimlerinde bulunan sanayi işletmelerinin durumu, Birinci Dünya Savaşı döneminde Emirlik ekonomisi ile Rus İmparatorluğu'ndaki devrimci değişimler gibi meseleler ele alınmaktadır. Ayrıca Buhara Emirliği'nin sanayi gelişiminde demiryolu altyapısının rolü kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında Buhara'ya demiryolu inşa edilmesi, Emirliğin ekonomik sisteminin değişiminde büyük rol oynamış, yeni sanayi işletmelerinin kurulmasını ve bunların daha sonraki gelişimini teşvik etmiştir.

Buhara demiryolunun inşası, Orta Asya demiryolu ağını doğu ve güneydoğu yönündeki Buhara hattı ile bağlamıştır. Bu demiryolu Rusya, Afganistan ve Doğu Buhara pazarları arasında en kısa ve stratejik açıdan önemli güzergâhı temsil ederek, iç ve dış ticareti kolaylaştırmıştır. Kagan'dan Karşı üzerinden Termez'e, Afgan sınırına yakın bir şekilde geçen hat, Rus-Afgan ve İngiliz-Rus ilişkilerine etki eden bir faktör olarak, aynı zamanda Rusya'nın Yakın Doğu'daki jeopolitik konumunu güçlendiren bir araç olarak değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte, arşiv belgeleri ve tarihî literatürün karşılaştırmalı analizi temelinde, bu ulaşım hattının Buhara Emirliği'ne Krasnovodsk ve Hazar Denizi üzerinden Kafkasya ve Astrahan yoluyla Avrupa'ya, ayrıca Taşkent–Orenburg hattına yük taşınmasını mümkün kıldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Demiryolu; Rus Yerleşimleri; Yeni Buhara; Yeni Çarcuy; Yeni Kerki; Yeni Termez.

Введение. Туркестанский регион представлял собой территорию с собственной системой управления и богатым опытом в сфере торговли и экономической политики. Исторически эти государства поддерживали международные связи с Китаем, Индией, Афганистаном, Ираном, Кашгаром, а также с рядом стран Западной Европы. Кроме того, они устанавливали тесные торгово-экономические отношения с Российской империей. Туркестанские ханства осуществляли внешнюю торговлю в соответствии с действовавшим законодательством. На территории региона взималась пошлина в размере 5% от стоимости импортируемых товаров. В торговых отношениях Бухарский эмират и Хивинское ханство с Афганистаном на определённые товары, ввозимые через Бухару, были наложены таможенные сборы, а ввоз отдельных категорий продукции в Афганистан был запрещён. Русские купцы также не освобождались от уплаты этих пошлин. Внутри имперского правительства велись многочисленные переговоры о возможной отмене пошлин, что отражало значительный интерес государства к Туркестанскому региону. При этом купцы Бухары играли ведущую роль в поставках товаров из восточных стран на рынки России, дополняя торговлю продукцией самого Туркестана.

Представители императорского правительства выдвинули предложения о введении таможенных пошлин на импортируемые товары для бухарских купцов и, под их влиянием, о принуждении эмира к отмене таможенных пошлин для русских купцов. В случае отказа эмира выполнить эти требования, бухарские купцы были бы лишены возможности участвовать в русских ярмарках, а руководитель торгового каравана, незаконно проникшего в Москву, подлежал бы наказанию в соответствии с законодательством Российской империи. Фактически данные меры носили направленный против бухарского эмира характер. Однако в результате продолжительных обсуждений внутри империи требования были отменены, поскольку введение ограничений могло причинить ущерб экономическим интересам государства. Последующие договоры, заключённые в 1868 и 1873 годах, открыли широкие

возможности для деятельности русских купцов в Бухаре и Хиве и одновременно послужили правовой основой для последующей колонизации этих государств. Постепенное расширение прав от мелких российских купцов к крупным производителям посредством данных соглашений создало новые благоприятные условия для укрепления позиций России в Туркестане.

Методы и материалы. Вряд ли найдётся исследователь, который не касался бы истории строительства железных дорог в Средней Азии; в рамках своих исследований данная тема изучалась с различных позиций и на основе многочисленных дискуссий. Основным источником для изучения истории железных дорог Прикаспийского региона и Средней Азии являются работы З.К. Ахмеджоновой [1], отражённые в её монографиях. В этих монографиях представлены важные факты, касающиеся условий, созданных при строительстве железных дорог, их роли в обществе и влияния на экономику.

Наиболее ценные сведения по истории “Бухарской железной дороги” можно получить, изучив документы фонда № 301 “Бухарские железные дороги”, хранящиеся в Российском государственном историческом архиве (Санкт-Петербург) [2].

Исследование основано на современных методологических подходах к изучению экономической истории Бухаре. Экономические процессы анализируются на региональном уровне посредством сравнительного изучения исторической и экономической литературы, а также архивных документов, что позволяет формулировать новые научные выводы. В качестве источников использовались материалы на узбекском, русском и английском языках, включая архивные документы, мемуары и путевые заметки, разведывательные отчёты и официальные записи российских чиновников, а также статистические сборники. Все материалы подвергались сравнительному и критическому анализу, обеспечивая комплексное и системное изучение экономических процессов в регионе.

Обсуждение. Как известно из истории, строительство, проходившей по территории Бухарского эмирата, Закаспийской военной железной дороги (построена в 1880-1899 годах, с 1899 года называется Среднеазиатской железной дорогой), Бухарской железной дороги (железная дорога, построенная в 1914-1916 годах от города Новая Бухара (ныне Каган) до Термеза), Бухарского отделения Среднеазиатской железной дороги (железная дорога от Новой Бухары до Старой Бухары, протяжённостью 12 километров; построена в 1900-1901 годах) оказало значительное влияние на развитие промышленности эмирата.

В архивах Узбекистана и России сохранились важные сведения о строительстве железных дорог на территории Бухарского эмирата. В одном из таких архивных документов [2] имеются сведения о проекте строительства железной дороги по территории эмирата, а также привлечённые к строительству железной дороги фирмы и товарищества, проекты строительства искусственных сооружений: мосты, трубопроводы, техническое состояние и чертежи дорог, схемы расположения поселений, договора с ответственными заводами и фабриками о поставке строительных материалов, сертификаты приёма строительных материалов, отчёты главного инженера о ходе строительных работ, обеспечение водой выделенных для строительства земель, наём строительных и дорожных рабочих, соглашения об их обеспечении продовольствием, одеждой, орудиями труда. Например, сохранились документы о покрытии дорожных расходов и подписания договоров на аренду помещений; документы о поставке 10 000 бочек цемента на основе договора для строительства железных дорог с цементным заводом Портланд, принадлежавшим обществу Мешкова из Пермской губернии; акты о поставке кожевенного сырья заводом торгового дома Ф.Буаллон и К° и “Управление французской технологии”, расположенного в городе Петербурге [2].

С целью всестороннего эффективного использования железнодорожной ветки по требованию российского императора 23 июня 1888 года между Туркестанским генерал-губернатором и эмиром Бухары был подписан новый документ о развитии взаимовыгодных, многосторонних торговых отношений, а также, о приведении в порядок и развития территорий, расположенных близко к границам Бухары, железнодорожным станциям, пристаням. Контроль за исполнением указанных условий было возложено на политического

агента Российской империи в Бухаре Николая Чарикова и представителя правительства Бухары главного сборщика закята Остонакул инака [3, 4-5].

Как писала газета “Таржимон”, “после доведения железной дороги до Самарканда, расстояние сократилось и товары стали доставляться по адресу на 5-6 часов раньше. Товары из Средней Азии в Европу поставлялись через Баку к Чёрному морю. Строительство этой дороги создало благоприятные возможности для мусульманских коммерсантов из Кавказа и Волжской области” [4, 1].

27 августа 1912 года в газете “Турон” было опубликовано обращение группы представителей местных национальностей политическому агенту Российской империи в Бухаре. В обращении говорилось, что проведение железной дороги из Карши до Кагана даст надежду на создание удобства для населения, на возникновение у дороги новых городов, районов, областей и освоение пустынь, на изменение в какой-то мере экономического положения с привлечением зарубежных коммерсантов, на освобождение от индийских ростовщиков с организацией банков. Излагается мысль о том, что с доведением этой железной дороги до Гиссара увеличится зерновая продукция, можно будет обладать подземными богатствами и развитие Бухары связано с этой железной дорогой [5, 1].

Русские поселения в Бухарском эмирате можно разделить на две категории. К первой категории относятся поселения, построенные вблизи станций Закаспийской военной железной дороги, а ко второй - военные гарнизоны, расположенные на приграничных территориях эмирата. В частности, на Бухарской железнодорожной ветке было 16 станций и вблизи с военными гарнизонами Чарджоу, Фараб, Келиф, Керки, Термез, Сарай, а также железнодорожными станциями Каракуль, Яккатут, Каган (Новая Бухара), Бухара, Кизилтепа, Кармана, Зиёвуддин, Зирабулак возникают города и поселения эмирата, в которых проживало русское население и российские граждане. Население всех этих поселений [за исключением Хорога (Хоруга)] были связаны со станциями Закаспийской железной дороги и представители специалистов, обслуживающих железную дорогу, проживали в этих населённых пунктах.

Появление города Новая Бухара связана со строительством в 1888 году направления Чарджоу-Бухара-Самарканд Закаспийской железной дороги. Это был первый город Российской империи, построенный в европейском стиле на территории Бухарского эмирата, имевший важное значение в качестве экономического и культурного центра, пункта обмена товарами. К тому же, город - поселение русского населения рядом со станцией Каган, расположенный всего в 12 километрах от столицы - Старой Бухары, по мнению колониальной администрации, во всех отношениях должен был служить “образцом” для бухарцев. Поэтому неспроста резиденция Политического агентства Российской империи в Бухаре располагалась именно в Новой Бухаре.

Граф А.А.Олсуфьев и В.П.Панаев, в своих путевых записках, которые были сделаны во время путешествия по Закаспийской военной железной дороге в 1897 году, так описывают город Новая Бухара: “В городе построены одноэтажные каменные здания. Дороги пыльные, на одной стороне которых ещё не достроенные здания, по краям дороги посажены молодые деревья. Здесь проживают европейцы и люди, занятием которых является торговля. Недалеко от рыночной площади в центре города расположено здание политического агентства, построенного эмиром Саид Абдулахадханом. По пути к базарной площади три улицы названы именами политических агентов Чарикова, Лессара, Игнатьева” [6, 149].

Организованные в Бухарском эмирате поселения развивались из года в год, в каждом из них проживало от 3 000 до 6 000 тысяч человек [7, 29].

В каждом поселении имелись широкие и чистые улицы, электрическое освещение, дома европейского типа, несколько школ и православная церковь, больница и почтово-телеграфное учреждение, множество торговых и промышленных предприятий [8, 3]. В конце XIX и начале XX века под руководством русских специалистов за счёт правительства Бухары в Старой и Новой Бухаре, Шахрисабзе, Гузаре, Карши, Шерабаде, Сарае, Новом

Чарджоу, Новом Керки, Келифе, Новом Термезе были построены почтово-телеграфные учреждения [9, 108].

Ещё одним военным гарнизоном в Бухарском эмирате, расположенным на берегу реки и вокруг станции Амударья, был город Новый Чарджоу. Новый Чарджоу был образован в декабре 1886 года. Город располагался в 17 километрах от Старого Чарджоу рядом с железнодорожной станцией Амударья. Станция Чарджоу была маленькой и невзрачной. Первоначально в городе для примерно 800 железнодорожных рабочих для временного проживания были построены деревянные и железобетонные дома. Русской администрацией у бухарского правительства недалеко от станции были выкуплены земли и созданы поселения, где была размещена 3-Туркестанская регулярная военная часть [10, 78]. На правой стороне железной дороги было начато строительство здания вокзала, нескольких домов для сотрудников железной дороги [11, 258].

Результаты. Хотя железные дороги в этом регионе строились с военной целью, на практике они приносили значительные коммерческие доходы. Амир Бухары Абдулахадхон проявлял заинтересованность в строительстве Прикаспийской железнодорожной сети. Так, с приходом железной дороги до Бухары он вложил 500 000 рублей в строительство железной дороги протяжённостью 12 верст от Новой Бухары до Старой Бухары [12, 8]. По этой линии, по которой курсировали небольшие поезда, в железнодорожной терминологии называемые “Бухарка” и “Кукушка”, планировалось передать управление и контроль за сетью в ведение имперской администрации Среднеазиатской железнодорожной дирекции [13, 18].

Тем не менее амир настаивал на том, чтобы доходы от этой железной дороги оставались в распоряжении правительства Бухары. Согласно указанию императора Николая II, данная железная дорога получила название “Бухарский участок Среднеазиатской железной дороги” [14, 127]. Кроме того, Бухарская железная дорога связала торговые города по маршруту Новая Бухара-Карши-Карки-Калиф-Термиз, а также от Карши до Гузора и Китоба. Этот маршрут был чрезвычайно удобен для развития внутренней торговли, в частности, для доставки сельскохозяйственной продукции в северные районы эмирата и транспортировки производимых товаров и других изделий в южные регионы. Правительство эмира выделило для строительства железной дороги 6000 десятин земли, а также 87 десятин земли в Новой Бухаре для размещения жилья и административных зданий для строителей [15, 2]. Только по маршруту Новая Бухара-Карши годовой грузооборот составлял 2 000 000 пудов [16, 155;192]. Однако эти доходы направлялись в казну Туркестана под контролем политических агентств, в то время как правительство Бухары сохраняло право на доходы исключительно от Бухарского участка Среднеазиатской железной дороги.

После строительства и ввода в эксплуатацию железных дорог были созданы школы-интернаты (технические училища) для подготовки специалистов. Так, в 1912 году на станции Чарджуй действовали две отдельные железнодорожные школы, где обучение продолжалось два года. На начальном этапе численность учащихся составляла 192 юноши и 161 девушка. В трёхлетней смешанной железнодорожной школе на станции Фороб обучались 27 юношей и 22 девушки. В одногодичной смешанной железнодорожной школе в Ново-Бухаре численность учащихся составляла 49 юношей и 20 девушек; приём во все железнодорожные школы начался 1 января 1912 года [17, 70-83]. В школах-интернатах обучение продолжалось один, два или три года. В одногодичных школах учащиеся должны были быть в возрасте от 7 до 12 лет, независимо от вероисповедания. В двухгодичных школах приём осуществлялся среди детей, обладавших достаточными начальными знаниями: возраст юношей не должен был превышать 15 лет, девушек - 13 лет. Учебный год длился с 1 сентября по 15 мая [18, 1].

Свершение Февральской революции в России тепло было встречено населением Бухарского эмирата. Под влиянием революции во всех бекствах прошли митинги. Народ, являвшийся сторонником демократических реформ, каждый день проводил митинги. 7 марта 1917 года поступило сообщение о свержении правительства Российской империи и в Новой Бухаре прошёл большой митинг. 8 марта по инициативе железнодорожных рабочих прошёл митинг с участием примерно 6 000 человек. В Новой Бухаре был организован

Исполнительный комитет Временного правительства. В состав комитета вошли официальные представители Российского правительства и торгово-промышленных фирм. В состав комитета представители местного населения не были включены. В одно время с Исполнительным комитетом были организованы Советы рабочих и солдатских депутатов [19, 164].

В ноябре 1917 года большевики и левые эсеры силой захватили власть в Ташкенте. Был образован Совет Народных Комиссаров Туркестанского края. Согласно постановлению Туркестанского СНК в русских поселениях Бухарского эмирата был установлен рабочий контроль, введён 8-часовой рабочий день для рабочих и служащих. Все частные банки, крупные промышленные предприятия российских граждан, а также Бухарская железная дорога были переведены в ведение государства [10, 78].

После мартовских событий 1918 года правительство Бухары прекратило экономические отношения с Россией. В таких условиях экономика и сельское хозяйство эмирата стало сильно отставать. Экономическое положение ухудшилось.

Заключение. Таким образом, с установлением советской власти в результате революционных преобразований в России, расположенные в русских поселениях Бухарского эмирата заводы, в том числе, хлопкоочистительные и масложировые заводы, принадлежавшие эмиру, крупным чиновникам и купцам, были переданы в ведение государства. Торговля хлопком, каракулем, шелкопрядом и некоторыми товарами, являвшимися основными видами сельскохозяйственного сырья, были взяты под контроль государства. После свержения власти эмира в Бухаре был восстановлен товарооборот с советской Россией и таким образом удалось достигнуть существенного повышения цен на сельскохозяйственное сырьё. В сфере внешней торговли возможности государств Туркестана оказались существенно ограничены. Введение таможенной системы резко изменило внешние связи Бухарский эмират. Доходы, получаемые от торговли, перешли в распоряжение русской администрации. Усиление контроля и надзора привело к значительному сокращению доходов Бухары. Предполагалось, что все товары и виды сырья, находившиеся в руках коммерсантов, а также большое количество тканей и шёлка в принудительном порядке по твёрдым ценам будут выкуплены государством.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахмеджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX - начало XX в.). – Ташкент: Фан, 1984.
2. Правление общества Бухарской железной дороги 1913-1917 гг. (Российский государственный исторический архив [РГИА]) // www.rusarchives.ru
3. Национальный архив Узбекистана, фонд И-3, опис-2, дела-1, лист - 4 – 5.
4. Ўрта Осиё темир йўли // Таржимон, №19. 30 июня 1887 г.
5. Қарши темир йўли // Турон. № 12. 27 августа 1912 г.
6. Олсуфьев А., Панаев В. По Закаспийской военной железной дороге: Путевые впечатления. – С.-Петербург, 1899. - С.149.
7. Национальный архив Узбекистана, фонд И-3, опис-2, дела-22, лист-29.
8. Новая Бухара // Закаспийское обозрение. №227. 20 октября 1900 г.
9. Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX - начале XX века (Победа Бухарской народной революции). – Ташкент: Фан, 1966. – С.108.
10. Фомченко А. Русские поселения в Бухарском эмирате. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958. С.78.
11. Национальный архив Узбекистана, фонд И-3, опис-1, дела-23, лист-258.
12. Национальный архив Узбекистана, фонд И-3, опис-1, дела-562, лист-8.
13. Файзиева Ф. Бухоро амирлигида рус манзилгоҳларидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёт (1868-1920 й.). Тарих фанлари бўйича дисс. авторефер. – Бухоро, 2022. – Б.18.
14. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе, 1977. – С. 127.

15. Несколько цифрь о стоимости сооружения Бухарской ветви Средние Азиатские железные дороги / Закаспийское обозрение. 23 октября 1901 г.
16. Curzon G.N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. – P. 155, 192.
17. Гулишамбаров С.И. Экономический обзор. Туркестанскаго района обслуживаемаго Средне-Азиатской железной дорогой. Т.3. – Асхабад. 1913. – С. 70-83.
18. Правила о содержания училищ и интернатов средне-азиатской железной дороги // Закаспийское обозрение. № 223. 4 сентября 1905.
19. Хакимов К.З., Кварец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане (конце XIX – начало XX в.). – Ташкент: Фан, 1980. - С.164.

REFERENCES

1. Axmedjanova Z.Q. Orta Aziya men Qazaqstandađı temir jol qurılısı (19 ğ. soñı – 20 ğ. bası). Taşkent: Fan, 1984 j.
2. Buxara temirjol qoğamınıñ basqarması, 1913-1917 (Resey memlekettik tarixi murağatı [RGİA]) // www.rusarchives.ru
3. Özbekstan Ulttıq murağatı, Fond I-3, opis-2, dela-1, paraq – 4-5.
4. Transkaspıy äskerı temir jolı twralı // Tarjimon, No19. 30 mawsım 1887 j.
5. Transkaspıy äskerı temir jolında // Twron. No 12. 27 tamız 1912 j
6. Olswev A., Panaev V. Transkaspıy äskerı temir jolı boyında: sayaxattan alğan äserleri. – Peterburg, 1899. – 149 b.
7. Özbekstan Ulttıq murağatı, I-3 jınaq, 2-tizim, 22-fayl, 29-paraq.
8. Jaña Buxara // Transkaspıy şolwı. No 227. 20 qazan 1900 j.
9. Twxtametov T.Ğ. 19 ğasırdıñ soñı – 20 ğasırdıñ basındađı orıs-buxar qatınastarı (Buxara xalıq revolyuciyasınıñ jeñisi). – Taşkent: Fan, 1966. – 108-b.
10. Fomçenko A. Buxara ämirliğindeđı orıs qonıstarı. – Taşkent: Özbek KSR Memlekettik baspası, 1958. 78-b.
11. Özbekstanınıñ Ulttıq murağatı, Fond I-3, Opis-1, Delo-23, Level-258.
12. Özbekstanınıñ Ulttıq murağatı, Fond I-3, Opis-1, Delo-562, Level-8.
13. Fayziyeva F.Bwxoro amirligida rws manzilgolarıdagı ijtimoiy, iqtisodı jäne mädeni xayot (1868-1920). Tarix fanları bıça diss. referat. – Bwxoro, 2022. – B.18.
14. Twxtametov T.Ğ. 20 ğasırdıñ basındađı Resey jäne Buxara ämirligi. Dwşanbe, 1977, b. 127.
15. Ortalıq Aziya temir jolınıñ Buxara bölmişsin salw qunı twralı birneşe cıfrlar / Transkaspıy şolwı. 1901 jılı 23 qazan.
16. Kerzon G.N. 1889 jılı Ortalıq Aziyadađı Resey jäne ağılşın-orıs mäselesi. 155, 192 better.
17. Gülişambarov S.İ., Ortalıq Aziya temirjoli qızmet körsetetin Türkistan oblısınıñ ékonomikalıq şolwı. T. 3. Aşxabad, 1913, 70-83 b.
18. Ortalıq Aziya temir jolındađı mektepter men mektep-ïnternattardı ustaw erejeleri // Transkaspıy şolwı. No 223. 4 qırküyek 1905 j.
19. Xakimov K.Z., Kvarac L.N. Revolyuciyağa deyingi Özbekstandađı älewmettik-ékonomikalıq qatınastar jäne taptıq küres (19 ğ-dıñ soñı – 20 ğ-dıñ bası). – Taşkent: Fan, 1980. – 164-b.

МРНТИ 03.20

УДК: 94(574)"19"

Жолсеитова Мағрипа Аждахановна

Кандидат исторических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1920-1930 ГГ. В ТУРКЕСТАНСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Эта статья посвящена выявлению исторических причин голода 1920-1930-х годов в Туркестанском регионе и его социально-экономических последствий. Этот голод - национальная трагедия, сохранившаяся в историческом сознании казахского народа как невосполнимая трагедия. Основными причинами этого зла стали аграрные реформы советского правительства, насильственная коллективизация, оседлые кампании и политика, направленная против традиционного хозяйства населения. Попытки насильственного изменения традиционно сложившегося образа жизни населения, экономики, основанной на животноводстве, привели к большому социальному краху.

Такие политические кампании, как аграрная политика советской власти, процесс коллективизации, конфискация имущества и насильственное оседание, привели к массовому голоду, свергнув традиционный образ жизни и структуру хозяйства в регионе. Резкое сокращение поголовья скота, нехватка продовольствия и ошибки в управлении привели к тому, что голод усилился. Эти различные факторы, приведшие к голоду, рассматриваются в статье комплексно. Кроме того, будет проведен научный анализ демографических катастроф, вызванных голодом, массовыми перемещениями населения и изменениями в социальной структуре. Это исследование направлено на глубокое понимание истории Туркестанского региона, раскрытие трагических страниц того времени и формирование исторической памяти современного поколения.

Ключевые слова: голод; коллективизация; конфискация; Туркестанский регион; насильственное оседание; советские аграрные реформы.

Жолсеитова Мағрипа Аждаханқызы

тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ӨНІРІНДЕГІ 1920-1930 Ж.Ж. АШАРШЫЛЫҚТЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Түркістан өңіріндегі 1920-1930 жылдардағы ашаршылықтың тарихи себептері мен оның әлеуметтік – экономикалық салдарын айқындауға арналған. Бұл ашаршылық – қазақ халқының тарихи санасында орны толмас қасірет ретінде сақталған ұлттық трагедия. Бұл зұлматтың негізгі себептері Кеңес үкіметінің аграрлық реформалары, күштеп ұжымдастырумен қатар отырықшыландыру науқандары және халықтың дәстүрлі шаруашылығына қарсы бағытталған саясат болды. Халықтың дәстүрлі қалыптасқан өмір салтын, мал шаруашылығына негізделген экономикасын күшпен өзгерту әрекеттері үлкен әлеуметтік күйреуге алып келді.

Кеңестік биліктің аграрлық саясаты, ұжымдастыру үдерісі, мал-мүлік тәркілеу және еріксіз отырықшыландыру секілді саяси науқандар аймақтағы дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық құрылымын құлдыратып, жаппай ашаршылыққа әкелді. Мал басының күрт азаюы, азық – түлік тапшылығы мен басқарудағы қателіктер ашаршылықтың кең етек жаюына себеп болды. Ашаршылыққа алып келген осы түрлі факторлар мақалада кешенді түрде қарастырылады. Сонымен қатар, ашаршылық салдарынан туындаған демографиялық апат, халықтың жаппай жер аударуы және әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер ғылыми тұрғыда сарапталады. Бұл зерттеу Түркістан өңірінің тарихын терең түсінуге, сол кездегі қасіретті беттерді ашуға, әрі қазіргі ұрпақтың тарихи жадысын қалыптастыруға үлес қосуды мақсат етеді.

Түйін сөздер: ашаршылық; ұжымдастыру; тәркілеу; Түркістан өңірі; күштеп отырықшыландыру; кеңестік аграрлық реформалар.

Zholseitova Magripa Azhmakhanovna

Candidate of Historical Sciences

Associate Professor of Khoja Akhmet Yassavi Internatinal Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE FAMINE OF 1920-1930 IN THE TURKESTAN REGION

Abstract

This article is devoted to identifying the historical causes of the famine of the 1920-1930s in the Turkestan region and its socio-economic consequences. This famine is a national tragedy, preserved in the historical consciousness of the Kazakh people as an irreparable tragedy. The main reasons for this evil were the agrarian reforms of the Soviet government, forced collectivization, sedentary campaigns and policies directed against the traditional economy of the population. Attempts to forcibly change the traditional way of life of the population, an economy based on animal husbandry, led to a large social collapse.

Political campaigns such as the agrarian policy of the Soviet government, the process of collectivization, confiscation of property and forced settling led to mass hunger, overthrowing the traditional way of life and economic structure in the region. Dramatic declines in livestock, food shortages and mismanagement have led to increased hunger. These various factors that led to hunger are considered in the article in a comprehensive manner. In addition, a scientific analysis of demographic disasters caused by hunger, mass population movements and changes in the social structure will be carried out. This study is aimed at a deep understanding of the history of the Turkestan region, the disclosure of the tragic pages of that time and the formation of the historical memory of the modern generation.

Keywords: Famine; collectivization; confiscation; Turkestan region; forced subsidence; Soviet agrarian reforms.

Jolseyitova Mağripa Ajmahankızı

Tarih bilimleri adayı,

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi doçenti

(Kazakistan, Türkistan şehri)

E-posta: mzholseytova@ayu.edu.kz

TÜRKİSTAN BÖLGESİNDE 1920-1930 YILLARINDAKİ KİTLİĞİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Özet

Bu makale, Türkistan bölgesinde 1920-1930 yıllarında meydana gelen kıtlığın tarihi nedenlerini ve onun sosyo-ekonomik sonuçlarını belirlemeye yöneliktir. Bu kıtlık, Kazak halkının tarihsel bilincinde telafisi mümkün olmayan bir felaket olarak yer etmiş millî bir trajedir. Bu felaketin başlıca nedenleri, Sovyet yönetiminin agrar reformları, zorla kolektifleştirme ile birlikte yerleşikleştirme kampanyaları ve halkın geleneksel ekonomik yapısına karşı yöneltilmiş politikalar olmuştur. Halkın geleneksel olarak şekillenmiş yaşam tarzını ve hayvancılığa dayalı ekonomisini zorla değiştirme girişimleri büyük bir toplumsal çöküşe yol açmıştır.

Sovyet iktidarının agrar politikası, kolektifleştirme süreci, mal-mülk müsadereci ve zorunlu yerleşikleştirme gibi siyasî kampanyalar, bölgedeki geleneksel yaşam tarzını ve ekonomik yapıyı zayıflatarak kitlesel kıtlığa neden olmuştur. Hayvan varlığının keskin biçimde azalması, gıda kıtlığı ve yönetimdeki hatalar kıtlığın geniş ölçekte yayılmasına yol açmıştır. Kıtlığa neden olan bu çeşitli faktörler, makalede bütüncül bir şekilde ele alınmaktadır.

Bununla birlikte, kıtlık sonucunda ortaya çıkan demografik felaket, halkın kitlesel göçü ve toplumsal yapısındaki değişimler bilimsel açıdan analiz edilmektedir. Bu araştırma, Türkistan bölgesinin tarihini daha derinlemesine anlamaya, söz konusu dönemin trajik sayfalarını ortaya çıkarmaya ve günümüz neslinin tarihsel hafızasının oluşumuna katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kıtlık; Kolektifleştirme; Müsadere; Türkistan Bölgesi; Zorunlu Yerleşikleştirme; Sovyet Agrar Reformları.

Введение. Первая четверть XX века стала для казахского народа исключительно тяжёлым периодом. Особенно в 1920–1930-е годы в истории нации произошли события, наполненные невосполнимыми трагедиями. В этот период различные политические кампании, проводимые советской властью, в особенности коллективизация сельского хозяйства, конфискация скота и имущества, а также политика оседлости, коренным образом изменили образ жизни казахского общества, основанного на традиционном кочевом скотоводстве. Вследствие этого в Туркестанском регионе также разразился массовый голод, в результате которого погибли тысячи людей, а значительная часть выживших была вынуждена покинуть родные земли.

Методы исследования. Метод исторического источниковедения: данный метод позволяет на основе сбора, анализа и сопоставления исторических источников сделать выводы по исследуемой теме. Предусматривается изучение исторических документов, относящихся к голоду 1920–1930-х годов в Туркестанском регионе (архивные материалы, партийные документы, воспоминания и др.). Комплексный метод анализа: данный метод позволяет рассматривать различные точки зрения и источники в их совокупности. Политику советской власти и процессы коллективизации, а также их влияние на конкретные условия региона можно проанализировать комплексно. Сравнительный метод: посредством сопоставления голода в Туркестанском регионе с голодом в других регионах можно выявить его особенности и общие черты.

Анализ и результаты. Политика советской власти и кампания коллективизации 1920–1930-х годов XX века стали важным этапом социально-экономического развития Советского Союза. Данная политика была направлена на перестройку сельского хозяйства в соответствии с социалистическими принципами, ликвидацию индивидуальных хозяйств и создание коллективных хозяйств (колхозов). Принудительно проводимая И.В. Сталиным и советским правительством коллективизация коренным образом изменила традиционный образ жизни сельского населения, повлияла на судьбы миллионов людей и привела к тяжёлым трагедиям, таким как голод и репрессии. Этот период стал сложным и противоречивым этапом на пути индустриализации и построения социалистического общества в Советском Союзе [1, 20].

Политика коллективизации как комплексная мера, направленная на реализацию идеологических амбиций сталинского режима и экономических преобразований, начала проводиться в конце 1920-х годов XX века. Во-первых, в результате прекращения Новой экономической политики, обвинённой в том, что она является «путём к капитализму»,

сельское хозяйство было полностью подчинено требованиям социалистической экстенсивной экономики. В этих условиях частная собственность была объявлена «врагом социализма», ставилась задача ликвидации мелкотоварного крестьянского производства, конфискации земли и имущества крестьян и передачи их под государственный контроль совхозов и колхозов. Для ускоренного проведения индустриализации возникла необходимость обеспечения промышленности дешёвыми продуктами питания и сырьём. Если индивидуальные хозяйства в основном потребляли произведённую продукцию самостоятельно, то колхозы были ориентированы на массовое производство в рамках государственных заказов. Такая система способствовала обеспечению городского населения продовольствием и расширению возможностей экспорта зерна. Политической целью было усиление влияния центральной власти и ликвидация оппозиционных сил путём уничтожения кулаков и зажиточных слоёв крестьянства как класса. Законы и постановления, принятые в 1928–1931 годах, предусматривали конфискацию имущества крупных байских хозяйств, объявление бай-кулаков «врагами народа» и изъятие их имущества: многие люди подверглись репрессиям. Одновременно в рамках коллективизации предусматривался перевод кочевого скотоводства на оседлый образ жизни и передача скота в государственную собственность. Приказ от 20 декабря 1929 года «О мерах по решению мясной проблемы» обязывал к организации совхозов и колхозов. Реализация данной аграрной политики в сжатые сроки привела к тяжёлому голоду и демографическому кризису в регионе [2, 31].

В Туркестанском регионе конфискационные мероприятия проводились в форме насилия: через районную милицию, городскую милицию и отделы уголовного розыска в ходе заготовительной кампании 1929 года были изъяты несколько тысяч пудов зерна, тысячи голов скота, метры мануфактуры, сотни людей были привлечены к уголовной ответственности. Этот период характеризовался голодом, насилием, незаконными судебными преследованиями и массовыми репрессиями. В результате коллективизации усилился государственный контроль, имущество населения было конфисковано, социальное положение населения резко ухудшилось.

По линии уголовного розыска было конфисковано 150 000 пудов пшеницы, 44 000 метров мануфактуры; по данным фактам были возбуждены дела по статьям 107 и 58 Уголовного кодекса, все материалы переданы в народные суды. После судебного разбирательства пшеница и мануфактура были переданы соответствующим организациям, выявлены и переданы в государственную собственность 100 голов лошадей, 270 голов крупного рогатого скота и 5 100 голов овец. Указанный скот по решениям народных судов был конфискован и передан соответствующим учреждениям, колхозам и артелям.

По линии городской милиции у спекулянтов было конфисковано 85 пудов пшеницы, 660 метров мануфактуры, 227 голов овец.

Конфискованная пшеница была передана соответствующим организациям, 26 человек были привлечены к уголовной ответственности, дела направлены в народные суды: 30 человек были оштрафованы на общую сумму 73 рубля.

По Аулие-Атинскому району - 17 человек, занимавшихся покупкой хлеба на рынках, были привлечены к уголовной ответственности. Конфисковано 132 пуда хлеба, 258 пудов ячменя, 144 пуда соли, 138 пудов пшеницы, всего 672 пуда зерна.

По Сайрамскому району - 14 человек были привлечены к уголовной ответственности за торговлю без патента (статьи 69, 107 УК), 2 человека — за завышение цен на товары (статьи 169, 197 УК), дела завершены и переданы в суд и следственные органы.

Всего было конфисковано 3 312 голов овец, которые переданы в учреждение «Мясопродукт». У спекулянтов выявлено 2 000 метров мануфактуры, конфисковано 989 пудов хлеба, из них 798 пудов 9 фунтов передано кооперативу, 193 пуда возвращены владельцам.

По Меркенскому району - конфисковано 16 пудов хлеба.

По Жуалинскому району - 20 человек (по статьям 58 и 107 УК) были привлечены к уголовной ответственности, все дела завершены и переданы в суд. Конфисковано 75 пудов хлеба и передано в кооператив.

По Арысскому району - 1 человек привлечён к уголовной ответственности за торговлю без патента (статья 105 УК), дело передано в суд.

По Тюлькубасскому району - 16 человек привлечены к уголовной ответственности (статья 107 УК). Из них 7 дел завершены и переданы в суд, 4 дела направлены следователю, 5 дел находились в производстве милиции, конфисковано 2 000 голов крупного рогатого скота и 3 000 пудов хлеба.

По Беловодскому району - конфисковано 775 пудов пшеницы и передано в кооператив [1, 73].

По Туркестанскому району - 1 спекулянт был задержан с хлебом (статья 105 УК), за завышение цен на товары привлечены 3 человека (статья 107 УК), за торговлю без патента - 1 человек (статья 105 УК), за не сдачу излишков зерна - 15 человек (статья 61 УК). Дела завершены и переданы в суд. У спекулянтов задержаны 2 человека с мануфактурой, 7 человек с кожей, 14 человек за торговлю хлебом. Задержаны 24 мелких спекулянта.

Таким образом, в ходе заготовительной кампании 1929 года советская власть насильственно конфисковывала имущество населения, что значительно ухудшило социальное положение местных жителей. Конфискационные мероприятия, проведённые по каждому району, оказали тяжёлое давление на население, многие люди подверглись незаконным преследованиям. Конфискованная продукция и скот были переданы в государственную собственность и кооперативы.

Политика коллективизации сельского хозяйства, начатая на основе решений, принятых на XV съезде ВКП(б) в декабре 1928 года, коренным образом изменила экономический курс советской власти, предусматривала ликвидацию частной собственности и создание колхозов и совхозов. На первоначальном этапе в сельской местности политика «перестройки» проводилась с применением силы со стороны партийных активистов и подразделений милиции, выявлялись бай-кулаки, у которых изымались земля и продукция, в отношении некоторых возбуждались дела, и они подвергались высылке.

В конце 1920-х годов в Туркестанском крае скотоводство оказалось в кризисе. Архивные данные (например, письмо, направленное в Аулие-Атинский уездный исполнительный комитет) подробно описывают массовую гибель скота. Данная ситуация стала следствием безразличия и слабых действий местных и районных органов управления. Несвоевременный сбор точных данных о падеже скота, запоздалое оказание помощи, несистемное обеспечение продовольствием и кормами ещё больше разрушили сельское хозяйство. Объёмы финансовой помощи и продовольствия, выделенные сельскому населению, были значительно ниже запланированных, а экстренная помощь оказывалась только после фиксации крайне тяжёлых ситуаций. Формальное отношение государственных структур к реальному положению дел, отсутствие надлежащей связи между центральной и местной властью стали наглядным проявлением чиновничьей халатности. В результате разрушение скотоводства усилило продовольственный дефицит и напрямую привело к обострению голода. Одновременно засуха усилила падеж скота. В начале 1930-х годов положение сельских районов Туркестанского края стало крайне тяжёлым. В Туркестанском крае сельские районы оказались в исключительно тяжёлом состоянии. Вследствие продолжительной засухи пастбища выгорели, корма для скота катастрофически не хватало. В селах отсутствовали корма, возможности обеспечить скот питанием не было. Как показывают архивные данные, сено и корма перекупщики искусственно завышали в цене, что делало содержание скота практически невозможным. Несмотря на то что местные органы власти вводили временные запреты на вывоз кормов за пределы региона, данные меры были приняты с большим опозданием [1, 47].

Несмотря на эти трудности, советская власть продолжала политику насильственной конфискации скота. В целях коллективизации скот зажиточных хозяйств изымался. Однако

из-за отсутствия условий для содержания конфискованного скота его массово забивали или он погибал от голода. В результате поголовье скота резко сократилось. Как показывают документы, например, в ряде районов в 1929–1932 годах численность скота сократилась в несколько раз [1, 147] (таблица 1).

Таблица 1 – Выполнение плана заготовки скота конторой «Заготскот» по Южно-Туркестанской области на 15 ноября 1932 года

Районы	План	Выполнено	Осталось
Аулие-Ата	3347	728	2619
Жуалы	6595	868	5727
Сайрам	1700	678	1022
Ленгир	2131	639	1492
Туркестан	1800	98	1702
Созак	500	122	378
Арыс	3708	1659	2049
Бостандык	2954	830	2124
Туркестан	3352	1621	1731
Туркестан	1477	225	1252
Карсакпай	10848	3144	7704
Казалы	1800	225	1575
Итого	61601	18610	43083

[1, 147]

Постановление Центрального Комитета ВКП(б) «О мерах по решению мясной проблемы», принятое 20 декабря 1929 года, оказало прямое влияние на чрезмерное усиление кампании по заготовке мяса в Казахской степи. В данном документе отмечалось, что уровень конкурентоспособности индивидуальных хозяйств и простого населения в сфере животноводства является низким и не имеет перспектив развития. На основании данного постановления всесоюзные учреждения «Союзмясопродукт» потребовали бесперебойного обеспечения мясом крупных промышленных центров, прежде всего Москвы и Ленинграда. С 7 октября 1929 года был установлен порядок регистрации и учёта поголовья скота. Согласно этому распоряжению, новорождённый и взрослый скот подлежал обязательному учёту и сдаче в установленные сроки. Учёт скота в колхозах осуществлял «Живсоюз», а в совхозах и индивидуальных хозяйствах — «Союзмясопродукт». В случае утраты или падежа учтённого скота его владелец привлекался к уголовной ответственности. Данная политика стала тяжёлым бременем для сельского хозяйства. Положение населения резко ухудшилось, численность поголовья скота стремительно сократилась [3, 22].

В результате аграрной политики советской власти широко практиковались конфискации имущества и скота у зажиточных слоёв населения и их высылка. Эти тяжёлые меры разрушили судьбы множества людей и кардинально изменили условия жизни оставшихся. Конфискованный скот не распределялся надлежащим образом и не использовался по назначению. Скот, доставленный в заготовительные пункты, содержался без воды и кормов, в результате чего погибал на месте или по дороге. Многие животные так и не достигали пунктов назначения, погибая от голода, холода и истощения. Население, лишённое последнего имущества, затем насильственно вовлекалось в процесс коллективизации. Вследствие серьёзных ошибок, допущенных правительством, усилилась практика наказаний, возросли масштабы массовых репрессий даже за незначительные проступки.

Тем не менее, население длительное время терпело эти тяжёлые условия. Однако несправедливая политика и давление со стороны советской власти довели людей до предела, в результате чего вспыхнули народные восстания против произвола, в частности восстания в Бостандыкском и Созакском районах. В различных регионах страны народ, взяв в руки оружие, поднимался на борьбу, однако эти выступления были жестоко подавлены силовыми методами. Голод стал одним из самых трагических и мрачных периодов в истории казахского народа [2, 45].

В целях ослабления сопротивления крестьян в 1930 году по инициативе Ф.И. Голощёкина была проведена новая административная реформа системы управления. По всей территории были ликвидированы округа, а на территории Туркестана образовано около 175 районов. В результате данных изменений Кармакшинский и Туркестанский районы были включены в состав одного административного региона. В ходе реформы на основе животноводства в Казахской степи из 2771 хозяйства 2409 были насильственно коллективизированы. В результате в 1930–1931 годах около 193 тысяч хозяйств были вынуждены переселиться. Численность поголовья скота резко сократилась, и к концу 1931 года почти 90 % хозяйств региона остались без скота. За два года регион лишился около 33 000 000 голов скота. В 1931 году на территории Туркестанского региона начался джунт, и вся территория Туркестана испытала на себе последствия голода [4, 163].

Анализ причин голода в Туркестанском регионе в 1920–1930-е годы показывает, что данная трагедия стала следствием не только природных катастроф, но прежде всего системных ошибок и насильственных методов аграрной политики советской власти. Политическая нестабильность 1917–1919 годов, Гражданская война и разрушение хозяйственной структуры стали основой для появления первых признаков голода в регионе.

Массовый приток беженцев в 1921 году создал дополнительную нагрузку на продовольственные ресурсы Туркестана и ещё более осложнил положение населения. Антиголодные мероприятия, проводимые советской властью, такие как конфискация продовольствия, наказание зажиточных слоёв, организация принудительных экспедиций, не дали ожидаемых результатов и, напротив, привели к углублению экономического и социального кризиса [1, 30].

Политика коллективизации 1929–1933 годов, насильственные заготовки скота и зерна, конфискационные кампании привели к разрушению сельского хозяйства Туркестанского региона и массовому голоду населения. Массовый падеж скота в сочетании с засухой и экономическим кризисом привёл регион к гуманитарной катастрофе [1, 47].

В целом голод в Туркестанском регионе наглядно демонстрирует последствия непродуманной советской политики, игнорирования местных особенностей и применения насильственных методов. События этого периода нанесли тяжёлый удар по демографической и социальной структуре казахского общества. Осы мәселені арнайы қарастырған зерттеулерге [5; 6; 7; 8] жасалған тарихнамалық және деректік талдаулар қазақ жеріндегі деэмографиялық апаттық этноцидтік сипаты басым екендігіне көз жеткізеді.

Голод 1920–1930-х годов стал для населения Туркестана не только экономическим потрясением, но и одной из крупнейших национальных трагедий, повлекших тяжёлые демографические и социальные последствия. В этот период в результате советской аграрной политики численность населения резко сократилась, была разрушена традиционная хозяйственная структура, а сформировавшиеся на протяжении веков духовно-культурные ценности претерпели серьёзные изменения. Массовые переселения, беженство и социальный кризис глубоко повлияли на повседневную жизнь населения. Демографические потери, изменения социальной структуры и влияние голода на духовную жизнь населения Туркестанского региона в 1920–1930-е годы анализируются на основе архивных данных.

Голод 1920–1930-х годов привёл не только к демографическим потерям, но и к разрушению системы общественного здравоохранения Туркестанского региона. Голод и социальные потрясения способствовали широкому распространению эпидемических заболеваний, ослаблению работы медицинских учреждений и резкому снижению уровня

жизни населения. Архивные материалы наглядно свидетельствуют о тяжёлом санитарно-социальном положении этого периода.

В докладе, представленном в 1921 году заведующим отделом здравоохранения Туркестанского уезда Агадажановым, описывается крайне тяжёлое состояние медицинского обслуживания региона. В городе Туркестане бывший военный лазарет, городской приёмный пункт и Карнакская участковая амбулатория были объединены в одну уездную больницу. В данной больнице работали всего два врача, три фельдшера и две акушерки, при этом зона обслуживания охватывала весь город Туркестан и прилегающий район [1, 29].

Острая нехватка медицинских кадров и отсутствие материально-технической базы ограничивали возможности населения получать лечение от инфекционных заболеваний. Как отмечал Агадажанов, несмотря на попытки организовать в районе отдел «Охраны материнства и детства», дефицит кадров, отсутствие помещений и финансовые трудности препятствовали реализации данной инициативы. Это свидетельствует о том, что в период голода женщины и дети — наиболее уязвимые группы населения — оказались в зоне особого риска [1, 29].

В циркуляре, опубликованном в 1921 году Туркестанским областным исполнительным комитетом, подчёркивалось крайне тяжёлое социально-санитарное положение региона. В документе указывалось на широкое распространение таких инфекционных заболеваний, как сыпной тиф и оспа, основной причиной которых являлись беженцы, спасавшиеся от голода. Органы власти признали приоритетной задачей бесперебойное снабжение медицинских учреждений продовольствием и топливом для недопущения прекращения их работы. Отмечалось, что дефицит продовольствия и топлива в учреждениях здравоохранения недопустим. Также в циркуляре содержались сведения о продовольственных запасах, обеспеченности топливом и положении медицинского персонала по каждому району [1, 33].

Данные архивные материалы подтверждают, что в Туркестанском регионе в результате голода произошла не только экономическая и демографическая, но и санитарно-эпидемиологическая катастрофа. Голод и инфекционные заболевания взаимно усиливали друг друга, ещё больше ухудшая условия жизни населения. Отсутствие продовольствия, медикаментов и медицинского оборудования привело к высокому уровню смертности.

Кризис системы здравоохранения Туркестанского региона выявил неэффективность социальной политики советской власти и слабость управления гуманитарной сферой. В условиях голода потребности населения в медицинской помощи игнорировались, что привело к росту смертности. Ситуация в Туркестанском уезде отражает не только демографические и социальные последствия голода, но и разрушительный удар по системе общественного здравоохранения. Исторические источники наглядно демонстрируют, насколько тяжёлыми были условия жизни населения и как оказались разрушены социально-политические структуры.

Вследствие нехватки продовольствия и отсутствия медицинской помощи смертность достигла беспрецедентного уровня. К весне положение ещё более ухудшилось, и на улицах городов и в сёлах стали обычным явлением тела людей, умерших от голода и болезней. Некому было собирать и хоронить умерших, так как оставшееся в живых население само находилось на грани выживания.

В этих условиях 27 марта 1922 года на заседании Киргизской краевой чрезвычайной комиссии (Кирчрезком) был принят специальный протокол № 6. Документ предусматривал чрезвычайные меры по срочному исправлению антисанитарной обстановки на территории КССР. В протоколе подчёркивалась особая значимость сбора и захоронения трупов. Административные органы признали, что нахождение тел умерших на улицах, рынках и в общественных местах является основной причиной распространения инфекционных заболеваний. Однако наибольшей проблемой являлась острая нехватка сил и людских ресурсов для проведения этих работ. В результате голода и болезней число трудоспособных резко сократилось, а оставшееся население боролось за собственное выживание [1, 44].

Для организации санитарной очистки власти приняли решение о создании специальных очистных артелей из числа безработных и голодающих, которые должны были заниматься сбором и захоронением трупов. Техническая ответственность возлагалась на коммунальные отделы. Владельцы домов несли персональную ответственность за санитарное состояние своих дворов, а за брошенные дома отвечали учреждения и воинские подразделения.

Обязанности по сбору трупов и содержанию кладбищ были возложены исключительно на коммунальные органы. Срок санитарной очистки устанавливался в течение одного месяца — до 30 апреля 1922 года. Кроме того, для обеспечения сборщиков трупов и уличных уборщиков продовольствием у Комитета помощи голодающим (Помгол) был запрошен специальный фонд. Принятие данных мер в полной мере раскрывает масштабы гуманитарной катастрофы в Туркестанском регионе. На улицах городов, рынках и в населённых пунктах тела людей, умерших от голода и болезней, оставались непогребёнными. Во многих районах из-за разложения трупов происходило заражение воздуха, а резкое ухудшение санитарной обстановки приводило к вспышкам новых эпидемий. В свидетельствах очевидцев описываются ужасающие картины улиц, заваленных трупами, и людей, опухших от голода, которые напоминали живых мертвецов [1, 44].

Однако из-за несвоевременного принятия данные меры не были реализованы в полном объёме. Не хватало сил и средств для оперативного сбора тел, а санитарные мероприятия оказались неспособными существенно облегчить положение населения. Таким образом, постановление о санитарной очистке 1922 года отражает реальное состояние социально-санитарной катастрофы в Туркестанском регионе в годы голода и демонстрирует неэффективность запоздалых мер советской власти в условиях социального кризиса.

Одним из последствий событий 1920–1930-х годов стало массовое вынужденное переселение населения Туркестанского региона, оставившее глубокий след в истории как результат политических кампаний и голода. Основные события этого периода коренным образом изменили условия жизни населения, его социальную структуру и демографическую ситуацию в регионе. Насильственное проведение коллективизации сельского хозяйства в Советском Союзе лишило людей основных средств существования [9,77].

В ходе коллективизации осуществлялись несправедливые меры, такие как конфискация скота у местного населения и передача освоенных земель коллективным хозяйствам, подчинённым центральной власти. Эти действия привели к разрушению кочевого и полукочевого образа жизни. Кроме того, разрушение традиционной хозяйственной структуры вызвало продовольственный дефицит и стало причиной широкого распространения голода в Туркестанском регионе в 1930–1933 годах.

Голод и политические репрессии вынудили значительную часть населения к переселению. Тысячи семей из Туркестанского региона были вынуждены эмигрировать в соседние Киргизию, Узбекистан и Китай. Часть из них сумела выжить, однако большинство погибло в пути от голода и болезней. Эти миграции носили стихийный и неорганизованный характер. Сокращение численности населения отрицательно сказалось на экономическом и культурном развитии региона и привело к изменению демографической структуры местного общества.

Наряду с этим советская власть проводила кампании по принудительному заселению. На территорию Казахстана переселялись крестьяне из центральных районов России, Украины и Белоруссии, которых размещали на традиционных землях казахов. Эти процессы вызывали недовольство местного населения, однако любое сопротивление жестоко подавлялось. Вынужденная миграция коренного населения и приток переселенцев извне привели к изменению этнической и социальной структуры Туркестанского региона. Политические кампании и голод 1920–1930-х годов стали одним из самых трагических периодов в истории Туркестана. Эти события лишили значительную часть населения возможности к существованию и вынудили людей покинуть родные земли. В результате ошибочной политики советской власти значительная часть населения погибла, а исторический демографический облик региона был радикально изменён. Вынужденная

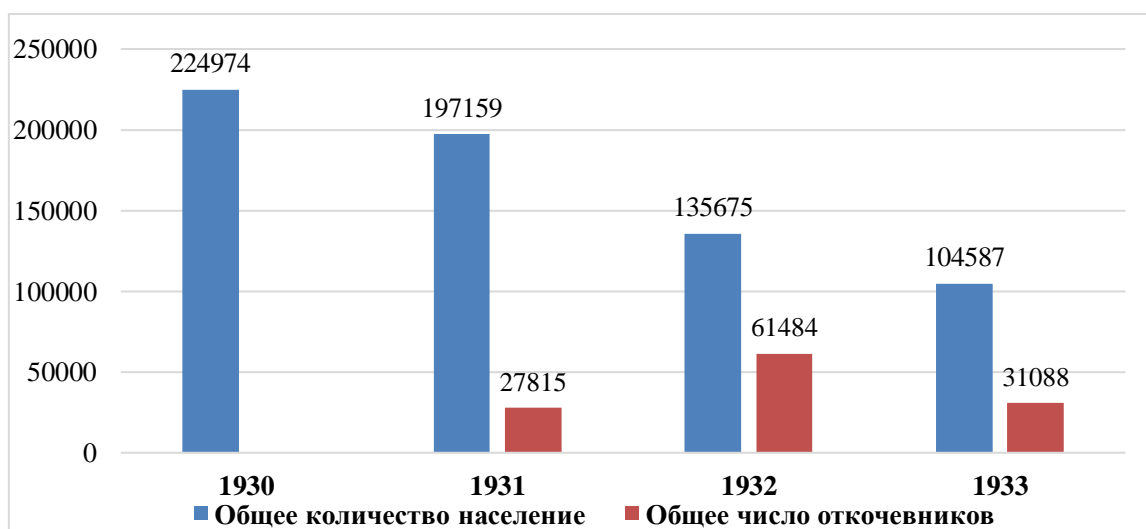
миграция Туркестанского региона навсегда сохранилась в народной памяти как одно из проявлений национальной трагедии.

Вынужденные переселения 1920–1930-х годов стали одним из самых трагических и тяжёлых этапов в истории Казахстана. Это явление возникло как следствие политико-экономических реформ Советского Союза и оказало колоссальное влияние на социальную структуру, уровень жизни и национально-демографическое положение населения. Основными причинами вынужденной миграции стали политика коллективизации и вызванный ею голод. В ходе коллективизации, начавшейся в 1928 году, традиционная хозяйственная система казахов была полностью разрушена. Основным источником существования населения — скотоводство — был конфискован, а люди насильственно вовлечены в коллективные хозяйства. Это привело к экономической катастрофе и продовольственному кризису. В результате в 1930–1933 годах в Казахской степи разразился массовый голод, лишивший людей возможности выживания и вынудивший их покинуть родные земли. Основными направлениями миграции стали соседние республики — Узбекистан, Киргизия и Китай. Переселение носило стихийный характер и сопровождалось большими человеческими потерями из-за голода и болезней [10,175].

Одновременно советская власть проводила плановые принудительные переселения. В частности, в Казахстан массово переселялись крестьяне из Центральной России и Украины, которых размещали на традиционных землях казахов. Эти процессы нарушили демографический баланс и ограничили земельные права коренного населения.

Вынужденная миграция затронула не только казахский народ, но и другие этнические группы, депортированные в Казахстан. В 1930-е годы на территорию республики были высланы кулаки, спецпереселенцы и репрессированные народы. В результате этих миграционных процессов Казахстан превратился в многонациональный регион, при этом социальные и культурные особенности коренного населения претерпели существенные изменения. Последствия вынужденной миграции ощущались на протяжении длительного времени. Демографический состав казахов понёс огромные потери, численность населения резко сократилась, а традиционная культура и хозяйственный уклад оказались под угрозой исчезновения.

График 1. Количество хозяйств, покинувших Туркестанский регион в 1930–1933 гг. (с учётом других регионов и территорий за пределами республики)

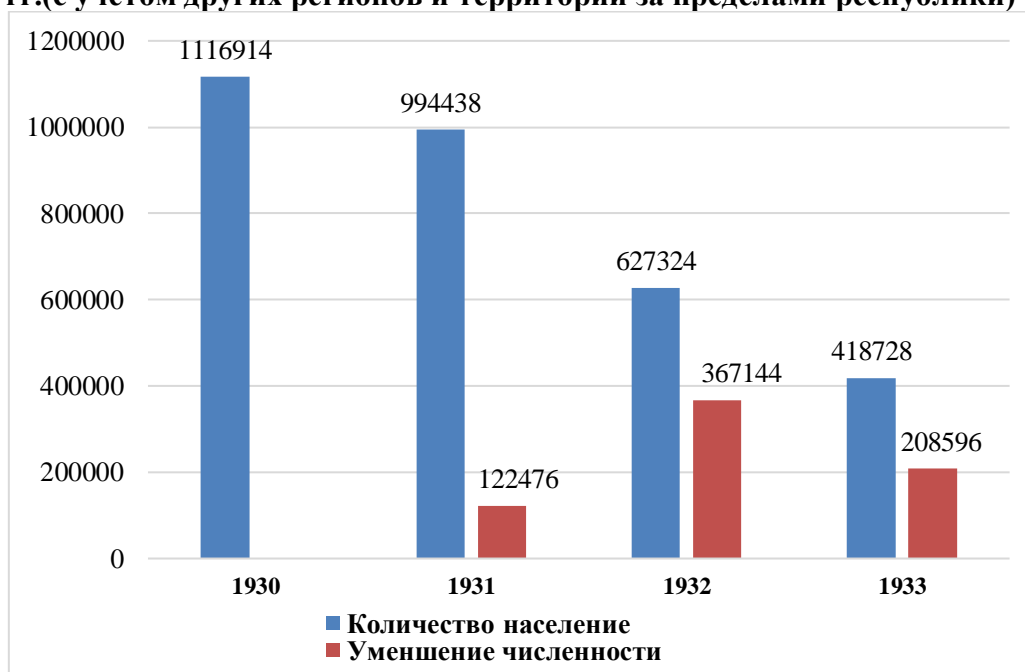

Миграционные направления делились на внутренние и внешние. Во внутренних южных регионах переселение осуществлялось преимущественно в города с железнодорожными станциями — Шымкент, Арыс, Туркестан, Мерке. В этих населённых пунктах по сравнению с сельской местностью существовали большие возможности получения продовольствия, поскольку здесь преимущественно проживало европейское население. Кроме того, вблизи железнодорожных станций располагались склады

государственных учреждений «Хлебпродукт», «Азияхлеб», «Казмясопродукт», «Казхлебторг», откуда осуществлялся сбор и вывоз зерновых и мясных налогов в центр, что делало их одними из основных источников продовольствия [4, 146].

Согласно данным (графика 1), в 1930–1933 годах, с учётом Туркестанского региона, охватывавшего территории современных Кызылординской и Жамбылской областей, при учёте внутренней и внешней миграции отчётливо прослеживается, что около 120 тысяч крестьянских хозяйств были вынуждены покинуть места своего проживания. По сравнению с 1930 годом, к 1933 году количество крестьянских хозяйств сократилось на 64 %, а численность населения — на 62,6 %. Кроме того, очевидно, что органы власти под влиянием политических кампаний стремились исказить реальное положение дел, включая в число переселившихся часть населения, погибшего от голода, тем самым занижая масштабы демографической катастрофы.

График 2. Численность населения, покинувшего Туркестанский регион в 1930–1933 гг. (с учётом других регионов и территорий за пределами республики)

Сокращение численности населения Туркестанского региона в 1930–1933 годах было напрямую связано с политикой коллективизации. В этот период массовые конфискации, насильственная коллективизация и вызванный ими голод стали причиной массовой миграции населения и высокой смертности.

Согласно данным (графика 2), в 1930–1933 годах численность населения, переселившегося из Туркестанского региона в другие области и за его пределы, значительно возросла. Данная ситуация нанесла серьёзный удар по демографическому положению региона. Количество переселенцев исчислялось тысячами человек, а в ряде районов значительная часть населения была вынуждена покинуть места своего проживания. Основными причинами миграции стали голод, утрата скота и имущества, а также тяжёлое налоговое бремя.

Например, в некоторых районах численность населения сократилась вдвое. Особенно отчётливо это явление проявилось в приграничных районах, расположенных вблизи Узбекистана и Киргизии. Основные направления миграции были ориентированы преимущественно на южные соседние страны. Данное переселение носило вынужденный характер, поскольку население в поисках средств к существованию было вынуждено покидать родные земли.

Таким образом, политика коллективизации 1930–1933 годов нанесла колоссальный ущерб демографической структуре Туркестанского региона: численность населения резко

сократилась, традиционная хозяйственная система была разрушена, а исторические территории расселения казахов значительно уменьшились. Данная ситуация стала одним из проявлений демографического кризиса национального масштаба в Казахстане.

Заключение: Голод, произошедший в Туркестанском регионе в 1920–1930-е годы, стал одним из самых тяжёлых и трагических периодов в истории казахского народа. Данная катастрофа не была случайным природным бедствием, а являлась прямым следствием ошибочной политики советской власти, в частности насильственной коллективизации, конфискации имущества и скота, ликвидации байско-кулацких слоёв и политики оседлости.

В ходе исследования на основе конкретных исторических источников доказано, что разрушение социально-экономической структуры Туркестанского региона и насильственное изменение кочевого образа жизни, основанного на животноводстве, привели к массовому голоду. В результате голода значительная часть населения погибла, а выжившие были вынуждены переселиться в другие регионы или эмигрировать за пределы страны. Данная демографическая катастрофа нанесла невосполнимый ущерб этнической и социальной жизни региона. Трагедия голодных лет оставила глубокий след в национальной памяти народа. Политика, проводимая советской властью, привела население к духовному кризису и разрушила традиционный уклад жизни и хозяйствования, формировавшийся на протяжении веков.

В статье на научной основе проанализированы причины и последствия голода в Туркестанском регионе, что способствует восстановлению исторической справедливости и формированию исторического сознания будущих поколений. Извлечение уроков из прошлого с целью недопущения повторения подобных трагедий является одной из важнейших задач современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Голод в Туркестанской области (1920–1921, 1930–1933 гг.): архивные документы. Том II / составитель А. Сандыбаева. – Шымкент: «Әлем», 2023. – 196 с.
2. Борбасов С.М., Мурзаходжаев К.М., Женис Ж.Ж. Голод в советский период — самая тяжёлая трагедия в истории казахского народа // Отан тарихы – Отечественная история. – 2025. – Т. 28, № 1. – С. 29–40.
3. Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы: Арыс, 2019. – 80 с.
4. Карибозулы Б., Садуакасулы Ж., Мынжасов Н., Тайман С. Казалы. – Астана: Фолиант, 2013. – 307 с.
5. Омарбеков Т. Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себептері мен салдары. – Алматы: Санат, 1994. – 224 б.
6. Қойгелдиев М. Ашаршылық және оның зардаптары // Ақиқат. – 1997. - № 3 – Б. 15-24.
7. Әбілқасымов Б. Ашаршылық: ақтандақ беттер. – Алматы: Қазақстан, 1992.
8. Набиев С. Т., Садықов Т.С., Хасенова Ж.О. Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары: тарихы мен тәжірибесі (XX ғ. 20-30 жылдары) // Қарағанды университетінің хабаршысы. Серия «Тарих. Философия». – 2023. -№ 2 (110). – Б. 207-218.
9. Пазилев Е.Д. Региональные аспекты вынужденной миграции в Южном Казахстане в период политических кампаний и голода 1920–1930-х гг. // Миграционные процессы в мировом сообществе: международные, региональные и национальные аспекты: сборник материалов международной научно-практической конференции. – Нур-Султан, 2022. – С. 76–82.
10. Омарбеков Т. Зобалаң: трагедия Казахстана 1920–1930-х годов. – Алматы: Санат, 1997. – 272 с.

REFERENCES

1. Turkistan oblysyndaғы ašarshylyq (1920 – 1921, 1930 - 1933) arhiv qujattary. II TOM / qurastyrgan A. Sandybaeva. – Shymkent: Alem baspasy, 2023. -196 b.

2. Borbasov S.M., Myrzahodjaev K.M., Jenis J.J. Kenestik kezendegi asharsylyq – qazaq tarihyndagy en ayyr tragedia // Otan tarihy – Otechestvennaya istoriya. – 2025. – T. 28, № 1. – B. 29-40.
3. Omarbekov T. Asharsylyq. – Almaty: Arys, 2019. – 80 b.
4. Karibozuly B., Sadyaqasuly J., Mynjasov N., Taiman S., Qazaly. – Astana: Foliant. 2013. – 307 b.
5. Omarbekov T. Qazaqstandaǵy 1921-1922 jıldardaǵy ašaršılıqtıń sebepteri men saldarı. – Almaty: Sanat, 1994. – 224 b.
6. Qoygeldiev M. Ašaršılıq jáne onıń zardaptarı // Aqıqat. – 1997. - № 3 – B. 15-24.
7. Äbilqasımov B. Ašaršılıq: aqtańdaq better. – Almaty: Qazaqstan, 1992.
8. Nabiev S. T., Sadıqov T.S., Xasenova J.O. Qazaqstanda awıl šarwašılıǵın ujımdastırw šaraları: tarixı men täjiribesı (XX ğ. 20-30 jıldarı) // Qaraǵandı wñiversitetiniń xabaršısı. Seriya «Tarix. Filosofiya». – 2023. -№ 2 (110). – B. 207-218.
9. Pazılov E.D. 1920-1930 jj. turli sarası naýqandar men ashtyq kezinde Ontustik Qazaqstandagy majburli koshi-qon uderistin aımaqtyq aspektileri // Álemdik qogamdastygy koshi-qon prosesteri: halyqaralyq, aımaqtyq jane ulttyq aspektileri: Halyqaralyq gylımı-praktıkalyq konferensia materialdarynyn jınagy. – Nur-Sultan, 2022. – B. 76-82.
10. Omarbekov T. Zobalan: 20-30 jyıldardagy Qazaqstan qasireti. – Almaty: Sanat, 1997. – 272 b.

IRSTI 03.26

UDC: 94(4/9)

Zokirov Behzodzhon

Associate Professor (Acting) at the Department of History of Central Asian Peoples, Tashkent State University of Oriental Studies, PhD (Uzbekistan)

ORCID: <https://0000-0003-4946-225X>

e-mail: zbexzodz@gamil.com

THEORETICAL ASPECTS OF ORGANIZING WORKSHOPS IN TRADITIONAL CRAFT SCHOOLS OF THE FERGANA VALLEY

Abstract

The article explores the theoretical foundations of organizing workshops in traditional craft schools of the Fergana Valley, highlighting their role in preserving and promoting cultural heritage. Handicraft workshops serve as experiential learning platforms, integrating practical skills, aesthetic appreciation, and creative thinking. Unlike master classes, workshops emphasize active participation, allowing participants to engage in all stages of craft production, including observation, hands-on practice, reflection, and application. This model is grounded in John Dewey's experiential learning theory and Kolb's learning cycle, which stress learning by doing. The study employs field observations conducted in 2024–2025 in Margilan, Rishtan, Kokand, and Chust, combined with comparative analysis of international practices in Turkey, Morocco, Japan, and Peru. Findings indicate that workshops not only enhance skills but also strengthen cultural identity, support economic empowerment, and expand experiential tourism. Properly designed workshops require attention to studio environment, pedagogical structure, and cultural atmosphere. By transforming traditional studios into interactive learning spaces, the Fergana Valley can foster creative education, support artisan communities, and enhance tourism experiences. The research concludes that workshops are an innovative, sustainable, and effective tool for integrating craft education, cultural heritage preservation, and tourism development.

Keywords: Fergana Valley; handicrafts; experiential learning; cultural heritage; creative education; traditional crafts.

Зокиров Бехзоджон

Орталық Азия халықтарының тарихы кафедрасының доценті м.а., Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, PhD, (Узбекистан)

ORCID: <https://0000-0003-4946-225X>

e-mail: zbexzodz@gamil.com

**ФЕРҒАНА ӨҢІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕР МЕКТЕПТЕРІНДЕ
ШЕБЕРХАНАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ**

Аңдатпа

Мақала Ферғана алқабындағы дәстүрлі қолөнер мектептерінде шеберханаларды ұйымдастырудың теориялық негіздерін талдайды, олардың мәдени мұраны сақтау және насихаттаудағы рөлін көрсетеді. Қолөнер шеберханалары практикалық дағдыларды, эстетикалық түсінікті және шығармашылық ойлауды біріктіретін тәжірибелік оқыту алаңдары болып табылады. Шеберлік сабақтардан айырмашылығы, шеберханалар белсенді қатысуды көздейді, қатысушыларға қолөнер өндірісінің барлық кезеңдеріне қатысуға мүмкіндік береді: бақылау, тәжірибелік жұмыс, талдау және қолдану. Бұл модель Джон Дьюидің тәжірибелік оқыту теориясы мен Колбтың оқыту циклін негізге алады, олардың

басты қағидасы – іс-әрекет арқылы үйрену. Зерттеу 2024–2025 жылдары Марғилан, Риштан, Қоқан және Шахрисабзда жүргізілген далалық бақылаулар мен Түркия, Марокко, Жапония және Перу тәжірибелерін салыстырмалы талдауды қамтиды. Нәтижелер шеберханалардың тек дағдыларды дамыту ғана емес, мәдени идентичтілікті нығайту, экономикалық мүмкіндіктерді қолдау және тәжірибелік туризмді дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Тиімді шеберханаларды ұйымдастыру үшін студияның физикалық жағдайы, педагогикалық құрылымы және мәдени атмосферасына назар аудару қажет. Дәстүрлі шеберханаларды интерактивті оқу кеңістігіне айналдыру арқылы Ферғана алқабы шығармашылық білім беруді дамытып, қолөнер қоғамдарын қолдап, туризм тәжірибесін арттыра алады.

Түйін сөздер: Ферғана алқабы; қолөнер; тәжірибелік оқыту; мәдени мұра; шығармашылық білім; дәстүрлі қолөнер.

Зокиров Бехзоджон

Исполняющий обязанности доцента кафедры истории народов Центральной Азии,
Ташкентский государственный университет востоковедения, PhD, (Узбекистан)

ORCID: <https://0000-0003-4946-225X>

e-mail: zbexzodz@gamil.com

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ МАСТЕРСКИХ В
ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЕСЛЕННЫХ ШКОЛАХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ**

Аннотация

Статья рассматривает теоретические аспекты организации мастерских в традиционных ремесленных школах Ферганской долины, подчеркивая их роль в сохранении и продвижении культурного наследия. Ремесленные мастерские являются платформами опытного обучения, объединяющими практические навыки, эстетическое восприятие и творческое мышление. В отличие от мастер-классов, мастерские ориентированы на активное участие, позволяя участникам вовлекаться во все этапы ремесленного производства: наблюдение, практическую работу, анализ и применение. Модель основана на теории опытного обучения Джона Дьюи и цикле обучения Колба, подчеркивающих обучение через практику. Исследование использует полевые наблюдения в 2024–2025 годах в Маргилане, Риштане, Коканде и Чусте, а также сравнительный анализ международного опыта в Турции, Марокко, Японии и Перу. Результаты показывают, что мастерские не только развивают навыки, но и укрепляют культурную идентичность, поддерживают экономическую самостоятельность и расширяют возможности туристического опыта. Эффективные мастерские требуют внимания к физической среде студии, педагогической структуре и культурной атмосфере. Преобразуя традиционные мастерские в интерактивные образовательные пространства, Ферганская долина может развивать творческое образование, поддерживать ремесленные сообщества и улучшать туристический опыт. Исследование заключает, что мастерские представляют собой инновационный и устойчивый инструмент интеграции ремесленного образования, сохранения культурного наследия и развития туризма.

Ключевые слова: Ферганская долина; ремесла; опытное обучение; культурное наследие; творческое образование; традиционные ремесла.

Zokirov Behzodjon

Orta Asya Halkları Tarihi Bölümü doçent vekili, Taşkent Devlet Şarkiyat Üniversitesi, PhD
(Özbekistan)

ORCID: <https://0000-0003-4946-225X>

E-posta: zbexzodz@gamil.com

**FERGANA VADİSİ'NDEKİ GELENEKSEL EL SANATLARI OKULLARINDA
ATÖLYELERİN ORGANİZASYONUNA İLİŞKİN TEORİK ESASLAR**

Özet

Makale, Fergana Vadisi'ndeki geleneksel el sanatları okullarında atölyelerin organizasyonunun teorik temellerini analiz etmekte ve bunların kültürel mirasın korunması ve tanıtımındaki rolünü ortaya koymaktadır. El sanatları atölyeleri, pratik becerileri, estetik anlayışı ve yaratıcı düşünmeyi birleştiren deneyimsel öğrenme alanlarıdır. Ustalık derslerinden farklı olarak atölyeler aktif katılımı öngörmekte, katılımcılara el sanatları üretiminin tüm aşamalarına katılma imkânı sunmaktadır: Gözlem, uygulamalı çalışma, analiz ve uygulama.

Bu model, John Dewey'in deneyimsel öğrenme teorisi ile Kolb'un öğrenme döngüsüne dayanmaktadır; bunların temel ilkesi “yaparak öğrenme”dir. Araştırma, 2024-2025 yıllarında Margilan, Riştan, Hokand ve Şehrisebz'de gerçekleştirilen saha gözlemlerini ve Türkiye, Fas, Japonya ve Peru deneyimlerinin karşılaştırmalı analizini kapsamaktadır.

Sonuçlar, atölyelerin yalnızca beceri geliştirmeye değil aynı zamanda kültürel kimliğin güçlendirilmesine, ekonomik fırsatların desteklenmesine ve deneyimsel turizmin geliştirilmesine katkı sağladığını göstermektedir. Etkili atölyelerin organize edilmesi için stüdyonun fiziksel koşulları, pedagojik yapısı ve kültürel atmosferine dikkat edilmesi gerekmektedir.

Geleneksel atölyelerin etkileşimli öğrenme alanlarına dönüştürülmesi yoluyla Fergana Vadisi, yaratıcı eğitimi geliştirebilir, el sanatları topluluklarını destekleyebilir ve turizm deneyimini artırabilir.

Anahtar kelimeler: Fergana Vadisi; El Sanatları; Deneyimsel Öğrenme; Kültürel Miras; Yaratıcı Eğitim; Geleneksel El Sanatları.

Introduction

Traditional handicrafts are an integral part of human culture, representing an organic expression of national heritage, aesthetic values, and social experience. In modern education and tourism systems, organizing practical training in the form of “workshops” within craft studios is an effective way not only to preserve cultural heritage but also to develop it through new pedagogical approaches. Through such activities, participants gain direct exposure to the philosophy, historical roots, and aesthetic principles of national craft traditions. This, in turn, strengthens their cultural identity and enriches the elements of “cultural experience” in tourism. Moreover, handicraft workshops serve as a unique experiential space for foreign tourists as well, allowing them to communicate directly with local artisans and to gain deep impressions by participating in the process of creating traditional products.

This model is also increasingly being applied in contemporary education. In particular, incorporating practical handicraft-based activities into curricula plays an important role in fostering creative thinking, patience, aesthetic taste, and respect for cultural values among the younger generation. From this perspective, organizing workshops in craft studios not only enhances students' practical skills but also educates them as creative individuals grounded in national and universal values. Workshops encourage active participation, independent thinking, and creativity among participants. In this process, the master is not positioned at the center but rather acts as a guide and facilitator who creates an enabling environment. Unlike the traditional master–apprentice system, the workshop model is based on a “subject–subject democratic pedagogical approach.”

This distinction is clearly visible in the example of the handicraft schools of the Fergana Valley. For instance, in traditional craft centers such as Marghilan, Rishtan, Kokand, Shahrixon, and Chust, the master–apprentice system has largely been maintained through hereditary transmission. Handicraft workshops, however, can transform this tradition into an open, interactive, and experiential learning platform. In such workshops, participants not only observe the master's working process but also have the opportunity to perform tasks hands-on, analyze the results, and experiment with innovative approaches.

Methodology (methods)

The concept of the “workshop” is theoretically grounded in the notion of experiential learning. This theory was initially proposed by the American philosopher John Dewey, who

advanced the idea that knowledge is acquired through practical activity [1, 548]. Subsequently, D. Kolb further developed this approach by interpreting the learning process as a four-stage experiential learning cycle [2, 35]. According to this model, learning is based on the stages of concrete experience, reflective observation, abstract conceptualization, and active experimentation. In handicraft workshops, these stages occur naturally: participants first observe the master's work, then engage in hands-on practice themselves, analyze the outcomes, and refine their own approaches. In this way, the process transforms learning from the mere acquisition of information into a creative and reflective educational experience.

The study primarily employed two methodological approaches. The first was the observation method, through which the potential for organizing workshops in handicraft studios was examined during field research on the ethnographic tourism of the Fergana Valley conducted in 2024–2025. The second approach was a comparative analysis of experience exchange, which involved comparing the activities of educational workshops organized in a workshop format abroad with the capacities and practices of local craft studios.

Results

The introduction of workshop-based training sessions in the field of traditional handicrafts represents a pedagogical model that aligns with the interactive and experiential approaches of contemporary education. Within this framework, participants do not merely acquire ready-made knowledge; rather, through their active involvement, they develop new skills and gain aesthetic experience. Today, this approach is considered one of the most advanced directions in cultural tourism and is widely implemented in practice by a number of countries around the world.

In particular, the model of pottery workshops is well developed in Avanos, a town in the Cappadocia region of Türkiye, which is recognized as an ancient center of pottery. Here, hands-on workshops designed for tourists are widely organized. Local masters demonstrate in practice the processes of clay preparation, shaping, firing, and decoration. Participants create pottery items with their own hands and take them home as souvenirs. This process is based on the principles of experiential learning and actively engages participants in a creative process. Studies show that such activities account for 17% of tourism revenue in Cappadocia and create new market opportunities for local artisans [3, 20].

The city of Fez in Morocco is considered one of the world's major centers of cultural heritage tourism. Within the framework of the “Medina Artisans Project,” handicraft workshops are organized in an open format for tourists. Their purpose is not only to showcase artisans' labor but also to enhance their economic independence. Tourists directly participate in carpet weaving, ceramic painting, and leather processing. Research indicates that such workshops extend tourists' average length of stay by approximately 1.5 days and have a positive impact on the local economy [4, 115].

Another example of craft-related workshops is offered in Kyoto, Japan, through the “Cultural Craft Experience Program.” Within this program, tourists participate in the practical stages of kasuri and yuzen (textile dyeing) as well as raku pottery. The sessions are conducted based on a combination of the traditional master–apprentice principle and modern educational methodologies. Through this model, Japan not only preserves its intangible cultural heritage but also promotes tourism. Research findings indicate that such interactive experiences have increased tourists' cultural interest by 40% [5, 78].

In the village of Chinchero, Peru, the “Centro de Textiles Tradicionales del Cusco,” organized by local women, is one of the most successful handicraft workshop initiatives in the country. Tourists directly participate in hand spinning, preparing natural dyes, and weaving processes. The project aims to revive ancient Inca textile traditions and ensure the economic independence of local women. Studies show that as a result of this center's activities, average income in Chinchero village increased by 35%, and the younger generation has renewed its interest in traditional crafts [6, 420].

In Uzbekistan, local and foreign tourists are offered experimental hands-on activities in which artisans conduct master classes allowing participants to create products with their own hands. However, such practices differ significantly from the workshop model discussed in this study in

terms of pedagogical, methodological, and goal-oriented aspects. A workshop is an interactive educational and practical format aimed at acquiring knowledge and skills through experience, based on participants' active engagement. It relies on the principle of “learning by doing” and is closely connected with constructivist educational theory. In a workshop, participants are not merely observers but active creators, which makes the learning process deeper, more effective, and more creative.

A master class, by contrast, is primarily based on demonstration and observation. In this format, a master or specialist showcases their skills, work process, or artistic techniques to an audience. This model is closer to the “learning by observing” approach and focuses more on inspiring participants and providing examples than on their active practical involvement. Therefore, master classes are generally short-term, illustrative, and demonstrative in nature.

In the field of handicrafts, the distinction between these two formats is particularly evident. For instance, in a silk-weaving workshop in Margilan, when tourists actively participate in processes such as spinning threads on the loom, creating patterns, or dyeing, this constitutes a workshop. If, however, the master merely demonstrates the work process without the active involvement of participants, it is considered a master class. Thus, workshops primarily focus on experiential exchange and interactive learning, whereas master classes are limited to the demonstration of skills.

For this reason, workshops can be regarded as a modern, interactive, and experience-based form of the traditional master–apprentice school. By directly engaging learners or tourists in the production process, workshops enhance the attractiveness of national handicrafts and become an effective means of creating an “immersive experience” within cultural heritage tourism.

Discussion

The research results confirm that workshops provide significant opportunities as a new pedagogical model for handicraft schools in the Fergana Valley. They create a learning process based on active participation, transforming education from theoretical knowledge to practical experience. The Fergana Valley has historically developed fields such as silk production, pottery, knife-making, wood carving, candlemaking, jewelry, and copperware. The traditional master–apprentice system in these craft schools functioned not only as a mechanism for passing on professional skills but also as a cultural vehicle for transmitting aesthetic views, diligence, and communal values from generation to generation.

Handicraft centers established in Fergana, Margilan, and Rishton—such as the “Yodgorlik Silk Center,” “Rishton Pottery Complex,” and “Kokand Masters’ Association” have implemented practical training sessions that are essentially real-life examples of the workshop model [7, 795]. Here, masters interactively teach local youth, students, and foreign tourists. For example, participants in the “Silk Workshops” in Margilan have the opportunity to engage hands-on in all stages of silk production – from nurturing seedlings, spinning and dyeing threads, to weaving. This transforms learners and tourists from passive observers into active participants.

The introduction of the workshop model serves to integrate the Fergana Valley’s handicraft heritage with “experiential learning and cultural tourism.” Consequently, craft processes become not only objects of professional study but also social platforms that preserve cultural heritage while generating innovative and economic value. Additionally, workshops ensure the living preservation of cultural heritage in the region. While the traditional master–apprentice system involved primarily local youth, the workshop format expands this opportunity internationally. With the direct participation of tourists, researchers, and students, Fergana Valley crafts can develop new communicative and economic dimensions within “cultural experience tourism.”

However, it must be noted that despite the Fergana Valley’s considerable tourism potential in the field of handicrafts, this potential is not yet fully utilized. The full implementation of workshops requires meeting several key requirements. One of the most important factors in organizing workshops in traditional craft studios is the proper didactic and aesthetic arrangement of the environment. The studio is considered not only a workspace but also a pedagogical space that fosters cultural interaction, creative experience, and knowledge acquisition [8, 1-6]. Therefore,

when preparing a studio to function as a workshop, attention must be paid to three main components: the physical environment, the pedagogical structure, and the cultural atmosphere.

First, the physical environment – the material and technical equipment of the studio – determines the quality of the learning process. For example, a pottery studio must include equipment such as pottery wheels, clay mixers of various sizes, local clay, molding forms, coloring pigments, kilns, and so forth. In addition, for active participant engagement, it must provide safety tools, individual workstations, and a demonstration area for observing the master’s activities.

In a knife-making studio, it is necessary to equip facilities for metal melting and shaping with coal furnaces, air blowers, hammers and anvils, sharpening stones, wooden tools for handles, as well as safety equipment such as goggles, gloves, and protective clothing. The studio layout must be ergonomic, allowing each participant independent and safe access to tools and equipment.

Second, the pedagogical structure determines the effectiveness of the workshop process. Each session should be organized in four stages based on the “experiential learning model”:

Demonstration stage – the master explains and demonstrates the work process;

Participation stage – participants engage directly in hands-on activities;

Reflection stage – the process is analyzed, strengths and weaknesses are discussed;

Application stage – learned techniques are reinforced, and a final product is created.

This structure develops not only craft skills but also competencies in creative thinking, problem-solving, and aesthetic evaluation among participants.

Third, creating a cultural atmosphere in the studio is of particular importance. In this process, the master’s role goes beyond mere technical guidance, acting as a “cultural mediator and experiential leader.” The Fergana Valley’s craft traditions provide a rich aesthetic environment: walls decorated with national patterns, displays of traditional tools, and inscriptions reflecting the masters’ guidance on patience, honesty, and diligence – all contribute to imparting “national spirit and inspiration” within the workshop.

Culturally well-organized workshops go beyond being simple “learning spaces”; they function as “centers of experiential culture.” This aligns fully with UNESCO’s (2021) concept of “living heritage spaces,” which allows cultural heritage to be learned and preserved through active, practical engagement.

Thus, when organizing workshops within pottery and knife-making studios, the effective design of the environment, ensuring safety and cultural requirements, structuring pedagogical stages on a scientific basis, and integrating national aesthetic values into the setting can significantly enhance the effectiveness of craft education. This approach is considered not only a method for learning handicrafts but also an important scientific-practical model that fosters cultural identification, creative thinking, and the educational dimension of tourism.

In local contexts, particularly in Uzbekistan, workshops have historically been located in neighborhood centers, where their social function included not only production but also teaching the younger generation crafts and showcasing national culture to visitors. Therefore, when organizing modern workshops, it is advisable to preserve these values while harmonizing ergonomic design, safety standards, and interactive learning elements.

Consequently, the workshop model serves to integrate the craft schools of the Fergana Valley with modern education, the creative economy, and tourism systems. This approach maintains the cultural foundations of the traditional master–apprentice system while advancing it to a new stage characterized by experimentation, innovation, and international collaboration. As a result, handicrafts in the Fergana Valley can not only preserve their national values but also make a significant contribution to Uzbekistan’s cultural diplomacy and the international recognition of its tourism brand.

Conclusion

In conclusion, workshops represent an innovative model that combines the theoretical and practical foundations of craft education. They play a crucial role in preserving cultural heritage, promoting tourism, and enhancing educational effectiveness. Therefore, transforming traditional

studios into modern learning laboratories, providing methodological support, and facilitating international experience exchange is a pressing scientific and practical issue.

Scientific analysis demonstrates that organizing workshops in traditional craft studios not only enriches practical education but also becomes an effective means of preserving and promoting national cultural heritage. This experiential learning-based approach allows participants to acquire knowledge directly through active engagement. Craft workshops develop creativity, aesthetic thinking, and cultural awareness in learners while expanding the concept of “cultural experience” in tourism.

Organizing workshops in the craft studios of the Fergana Valley could be an effective strategy for local tourism development. Such initiatives not only popularize the work of artisans but also increase young people’s interest in traditional arts. Providing tourists with hands-on participation enriches their cultural experience and fosters “experiential tourism” in the region. Consequently, demand for handicraft products increases, creating a stable source of income for the local economy. Furthermore, these practical activities allow the integration of Fergana’s cultural heritage with modern marketing principles. Therefore, workshops are recognized as a promising mechanism for both preserving handicrafts and integrating tourism.

REFERENCES

1. Dewey, J., Gideonse, H. D., Hart, J. K., & Slesinger, Z. (1938). Experience and Education. *Science and Society*, 2(4), 543–549. – New York, NY: Macmillan.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
3. Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12–21.
4. UNESCO. (2021). *Creative Cities and Cultural Heritage: Promoting Sustainable Development through Crafts*. – Paris: UNESCO Publishing.
5. Japan Crafts Council. (2020). *Traditional Crafts and Experiential Tourism in Kyoto*. – Tokyo: JCC Publications.
6. Smith, L. (2019). Crafting heritage: Textile workshops and women’s empowerment in Peru. *Tourism and Cultural Change*, 17(4), 412–430.
7. Zokirov, B. (2024). The role of national-cultural traditions and intangible cultural heritage in the development of ethnotourism. *Science and Innovation*, 3(Special Issue 46), 794–796.
8. Zokirov, B., Madraimov, A., Alimukhamedova, N., Allayarov, D., Qushnazarova, U., & Sattorova, Z. (2025, April). Classifying Historical Events Using Support Vector Machines (SVM) and Decision Trees. In *2025 International Conference on Computational Innovations and Engineering Sustainability (ICCIES)* (pp. 1–6). IEEE.

МҒТАР 03.26

ӘОЖ: 94(4/9)

Зулпыхарова Эльмира Умирзаковна

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Түркістан қ., Қазақстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

ХОРЕЗМ МЕМЛЕКЕТІНІҢ СОҢҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР

Андатпа

Бұл мақала тарихи және археологиялық зерттеулерге негізделген, XII және XIII ғасырлардың аяғындағы Хорезм мемлекетінің тарихын талдайды. Онда Хорезм билеушілерінің ішкі саясаты мен халқы арасындағы күрделі байланыстар, мемлекетті орталықтандыруға бағытталған реформалары, қарулы күштерді ұйымдастыру тәжірибесі және көршілес мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастары қарастырылады. Сондай-ақ, қалалық басқарудағы өзгерістер, экономикалық саясаттың негізгі бағыттары, халықаралық сауда жолдарының стратегиялық рөлі, сауда желілерінің кеңеюі, урбанизация және қала өмірі олардың ықпалы тұрғысынан қарастырылады. Хорезм қала-мемлекеттерінің кейінгі дәуіріндегі моңғол жаулап алуы, экономикалық дамуы, отарлаушылардың рөлі және моңғол-татар халқының дамуы. Хорезм тарихындағы бұл кезең саяси тұрақсыздықтан аймақтық үстемдікке, ішкі қақтығыстардан орталықтандырылған мемлекеттік құрылымға айқын көшу ретінде бағаланады. Бұл зерттеу Хорезмнің тарихын зерттеудің қазыргі саяси бағыты, экономика және жасалған зерттеулер үшін маңызды факторлар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде осы кезеңдегі Хорезм мемлекетінің саяси өзгерістері, білім мен элита арасындағы қарым-қатынастың динамикасы, қала экономикасының дамуы және Сырдария аймағының дамуы қарастырылады. Хорезм тарихындағы бұл кезең саяси тұрақсыздықтан аймақтық үстемдікке, ішкі қақтығыстардан орталықтандырылған мемлекеттік құрылымға өтудің маңызды кезеңі ретінде бағаланады. Жұмыста Хорезмнің тарихи тәжірибесіне, оның экономикалық, саяси және мәдени дамуына, сондай-ақ халықаралық сауда мен дипломатиялық қатынастардағы тәжірибесіне шолу жасалған.

Түйін сөздер: Хорезм мемлекеті; Хорезмшахтар; Иль-Арслан; Текиш; Джалал ад-Дин; моңғол шапқыншылығы.

Zulpikharova Elmira Umirzakovna

Candidate of historical sciences, associate professor

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

(Turkestan, Kazakhstan)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

POLITICAL AND SOCIAL CHANGES IN THE LATE PERIOD OF THE KHOREZM STATE

Abstract

This article, based on historical and archaeological research, analyzes the history of the Khorezm state in the late 12th and 13th centuries. It examines the complex relationships between the domestic politics and population of the Khorezm rulers, their reforms aimed at centralizing the state, their experience organizing the armed forces, and diplomatic relations with neighboring states. It also examines changes in urban governance, the main directions of economic policy, the

strategic role of international trade routes, the expansion of trade networks, urbanization, and urban life from the perspective of their influence. The Mongol conquests of the Khorezm city-states in the late period, their economic development, the role of colonizers, and the development of the Mongol-Tatar people are examined. This period in the history of Khorezm is assessed as a clear transition from political instability to regional dominance, from internal conflicts to a centralized state structure. This study allows us to consider the modern political direction of the study of the history of Khorezm, the economy, and important factors for this research. The study examines political changes in the Khorezm state during this period, the dynamics of the relationship between education and the elite, the development of the city's economy, and the development of the Syr Darya region. This period in the history of Khorezm is viewed as an important stage in the transition from political instability to regional dominance, from internal conflicts to a centralized state structure. The work analyzes the historical experience of Khorezm, its economic, political, and cultural development, as well as its experience of international trade and diplomatic relations.

Keywords: Khorezm state; Khorezmshahs; Il-Arslan; Tekish; Jalal ad-Din; Mongol invasion.

Зулпыхарова Эльмира Умирзаковна

кандидат исторических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(г. Туркестан, Казахстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЗДНИЙ ПЕРИОД ХОРЕЗМСКОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В данной статье, основанной на историко-археологических исследованиях, анализируется история Хорезмского государства в конце XII и XIII веков. Рассматриваются сложные взаимоотношения между внутренней политикой и населением правителей Хорезма, их реформы, направленные на централизацию государства, опыт организации вооруженных сил и дипломатические отношения с соседними государствами. Также анализируются изменения в городском управлении, основные направления экономической политики, стратегическая роль международных торговых путей, расширение торговых сетей, урбанизация и городская жизнь с точки зрения их влияния. Рассматриваются монгольские завоевания хорезмских городов-государств в поздний период, их экономическое развитие, роль колонизаторов и развитие монголо-татарского народа. Этот период в истории Хорезма оценивается как четкий переход от политической нестабильности к региональному господству, от внутренних конфликтов к централизованной государственной структуре. Данное исследование позволяет рассмотреть современное политическое направление изучения истории Хорезма, экономику и важные факторы для проводимого исследования. В исследовании рассматриваются политические изменения в Хорезмском государстве в этот период, динамика взаимоотношений между образованием и элитой, развитие экономики города и развитие Сырдарьинской области. Этот период в истории Хорезма рассматривается как важный этап перехода от политической нестабильности к региональному господству, от внутренних конфликтов к централизованной государственной структуре. В работе анализируется исторический опыт Хорезма, его экономическое, политическое и культурное развитие, а также опыт международной торговли и дипломатических отношений.

Ключевые слова: Хорезмское государство; Хорезмшахи; Иль-Арслан; Текиш; Джалал ад-Дин; монгольское нашествие.

Zulpiharova Elmira Umirzakovna

Tarih bilimleri adayı, doçent

Hoça Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

HAREZM DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDEKİ SİYASİ VE SOSYAL DEĞİŞİMLER

Özet

Bu makale, tarihî ve arkeolojik araştırmalara dayanarak, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başlarındaki Harezmi Devleti'nin tarihini analiz etmektedir. Çalışmada, Harezmi hükümdarlarının iç politikası ile halk arasındaki karmaşık ilişkiler, devleti merkezileştirmeye yönelik reformları, silahlı kuvvetlerin teşkilatlanma pratiği ve komşu devletlerle diplomatik ilişkileri ele alınmaktadır.

Ayrıca, şehir yönetimindeki değişimler, ekonomik politikanın temel yönleri, uluslararası ticaret yollarının stratejik rolü, ticaret ağlarının genişlemesi, kentleşme ve şehir hayatı, bunların etkileri açısından incelenmektedir. Harezmi şehir devletlerinin sonraki döneminde Moğol istilası, ekonomik gelişme, istilacıların rolü ve Moğol-Tatar halklarının gelişimi de ele alınmaktadır.

Harezmi tarihindeki bu dönem, siyasî istikrarsızlıktan bölgesel hâkimiyete, iç çatışmalardan merkezî devlet yapısına belirgin bir geçiş olarak değerlendirilmektedir. Bu araştırma, Harezmi tarihinin incelenmesinde çağdaş siyasî yönelimler, ekonomi ve yapılan araştırmalar açısından önemli faktörleri değerlendirmeye imkân vermektedir.

Çalışmada ayrıca bu dönemde Harezmi Devleti'ndeki siyasî değişimler, bilgi ile elitler arasındaki ilişkilerin dinamiği, şehir ekonomisinin gelişimi ve Sırderya bölgesinin gelişimi incelenmektedir. Harezmi tarihindeki bu dönem, siyasî istikrarsızlıktan bölgesel üstünlüğe, iç çatışmalardan merkezî devlet yapısına geçişin önemli bir aşaması olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada Harezmi'nin tarihî tecrübesine, onun ekonomik, siyasî ve kültürel gelişimine, ayrıca uluslararası ticaret ve diplomatik ilişkilerdeki deneyimine genel bir bakış sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Harezmi Devleti; Harezmişahlar; İl-Arslan, Tekiş; Celâleddîn; Moğol İstilası.

Кіріспе. Хорезм мемлекеті ХІІ және ХІІІ ғасырларда Орталық Азияда пайда болған ең ірі саяси және мәдени орталықтардың бірі болды. Сол кезде ел аумағы Ферғана алқабынан қазіргі Грузия аймақтарына және оңтүстігіндегі Үндістан шекарасынан солтүстіктегі Дешті-Қыпшақ даласына дейін созылып, Хорезмге ерекше геосаяси маңызға ие болды. Ірі сауда жолдары бойындағы қала-мемлекеттердің болуы мемлекеттің экономикалық қуатын арттырып, орталықтандырылған басқару жүйесін құруға негіз салды. Ашунтегин әулетінің билікке келуі Хорезм тарихында жаңа дәуірдің басталуына әкелді, бұрын селжұқтарға бағынған аймақты аймақтық және халықаралық аренадағы тәуелсіз саяси күшке айналдырды.

Хорезм билеушілерінің саяси қызметі, олардың әскери әрекеттері, дипломатиялық қарым-қатынастары және қалаларының экономикалық дамуындағы ролі ортағасырлық шежірелерде жақсы сипатталған. Атап айтқанда, Иль-Арслан мен Текештің билігі мемлекеттің ішкі дағдарыстардан шығып, өнеркәсіптік үстемдікке қол жеткізген кезеңінің бірі болып саналады. ХІІІ және ХІV ғасырларда, моңғол шапқыншылығынан кейін, Хорезм қалалары экономикалық және мәдени қайта өркендеуді бастан кешіріп, халықаралық сауда жүйесінде тағы да маңызды орын алды. Археологиялық және жазбаша дереккөздер орта ғасырлардағы Хорезмнің саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымын терең талдауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты - кейінгі кезеңде Хорезм мемлекетінің саяси жүйесі, экономикалық дамуы және мәдени өмірі туралы жаңа білім алу. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты - тарихи құжаттарға сүйене отырып, қалалардың аймақтық және халықаралық ролін ашу. Осы мақсатқа сәйкес, бұл жұмыстың мақсаттарына Хорезмнің аймақтық даму ерекшеліктерін анықтау, билеушілердің саяси қызметін жүйелеу, қалалардың экономикалық және мәдени өркендеуінің факторларын талдау және оларды моңғолдан кейінгі күйіне қайтару кіреді.

Негізгі бөлім. Хорезм мемлекеті XII және XIII ғасырларда Орталық Азиядағы ең ірі және ең ықпалды саяси құрылымдардың біріне айналды. Оның аумағы Ферғана алқабынан Грузия аймақтарына және оңтүстігінде Үндістан шекарасынан солтүстікте Дешті-Қыпшақ аймағына дейін созылды. Мұндай бай аумақта орналасуы Хорезмге үлкен стратегиялық артықшылық бергенімен, көршілес қуатты мемлекеттердің болуы оған үнемі қауіп төндірді. Сауда жолдарының қиылысындағы бай қалалар мемлекеттің экономикалық күшін арттырып, орталықтандырылған мемлекеттің құрылуына ықпал етті. XI ғасырда басталған саяси өрлеу XII ғасырда күшейіп, XIII ғасырда Хорезм мемлекеті тарихи шыңына жетті. Мұсылман өркениетінің ірі орталығы ретінде Хорезм жазудың дамуына үлес қосты. Дегенмен, аймаққа қызығушылық танытқан көшпелі тайпалар мен өнеркәсіптік державалардың жорықтары үздіксіз жалғасты [1, 43]. С.П.Толстовтың археологиялық зерттеулерінде [2] сол кездегі тарихи оқиғалар дәйек тапты.

Мемлекеттің өрлеуі Ашунтегин әулетінің билікке келуімен тығыз байланысты. Ортағасырлық дереккөздер мемлекеттің негізін қалаушылардың бірі оғыздардың бектил тайпасынан шыққан мәмлүк болғанын айтады. Ол Селжүк сарайында сарай қызметкері болып қызмет етіп, элитаның мүшесі болды. Ашунтегин аймақты Хорезмнің мутасаррифі және шихнасы ретінде басқарғанымен, ол өз билігін толық пайдаланбады. Ал өзі Ибн Кохкар Хорезмнің екінші ұлы ретінде танылды. Ашунтегин қайтыс болғаннан кейін оның орнына Құтб ад-Дин Мұхаммед келді [3, 6]. Құтб ад-Диннің мемлекеті туралы дереккөздер оның жас кезінен бастап діни көшбасшыларға қамқорлық жасаған әділ, білімді және қамқор адам болғанын көрсетеді. Ол Сұлтан Санжардың қолдауына ие болды, аймақтағы билігін нығайтты, ал Селжүк иерархиясы оны вассал ретінде таныды. Құтб ад-Диннің ұлы Ала ад-Дин Атсыз Хорезм мемлекетінің күшін нығайтуда маңызды тұлға болды. Ол әскери жорықтарды шебер ұйымдастырып, саяси ықпалын кеңейтті. Бастапқыда Санжарға адал болғанымен, уақыт өте келе ол әскери және экономикалық әлеуетін арттырып, тәуелсіз саяси билікке ұмтылды. Оның Дешті Қыпшақтағы жорықтары, Женд пен Маңғыстауды қосып алуы және Бұхараның аймаққа уақытша бақылау орнатуы Хорезмнің ықпалын күшейтті. Ортағасырлық дереккөздер Атсыздың Санжарға қарсы әрекеттерін әртүрлі түсіндіреді: кейбіреулері оны ислам аумақтарын қорғаған батыл әмір ретінде сипаттайды, ал басқалары оны сұлтан билігіне қарсы көтерілісші ретінде бейнелейді. Бұл дереккөздердегі қайшылықтар саяси жағдай билеушілердің мүдделеріне сай келетіндей сипатталғанын көрсетеді. Атсыздың билікті уақытша жоғалтуы және кейіннен Хорезмге оралуы әлеуметтік негіздердің әлсіздігін көрсетеді. XII ғасырдың ортасында Мауреннахрдағы қарақытайлық басшылық Хорезм билеушілерінің сыртқы саясатын айтарлықтай қиындатты. XII ғасырдың ортасында олар екі жақты саясат жүргізді: бір жағынан олар Санжарға тәуелді екендіктерін мәлімдеді, ал екінші жағынан оның билеушілеріне қарсы жорықтар бастады. Бұл соғыстар кезіндегі олардың саясаты билеушілердің тепе-теңдікті сақтау үшін жасалған шарттар мен келісімдерге адалдығын көрсетті. Осылайша, Ашунтегин әулетінің алғашқы кезеңі Хорезм үшін селжүктерге тәуелді аймақтан Камтидтегі аймақтық билікке өту кезеңін білдіреді [3, 30]. Хорезмшах Ил-Арсланның билікке келуі мемлекеттің саяси өміріндегі маңызды бетбұрыс болды. 1156 жылы таққа отырғаннан кейін, ол ең алдымен әскери және үкіметтік мәртебесін көтеру үшін шаралар қабылдады. 1157 жылы ол Санжар қайтыс болғаннан кейін үш күн аза тұтып, селжүк мемлекетімен байланысын сақтап қалуға ниетті екенін көрсетті. Бұл кезде қарлұқ әмірлері қауіптен қашып, Хорезмге қашты, сондықтан Ил-Арслан Мауреннахрға жорық жасап, Самарқанд пен Бұхараға араласуға мәжбүр болды. Самарқанд билеушілері қарақытайлықтардан көмек сұрағанымен, Иль-Арслан олардың қарсылығын басып, оларды қарлұқ әмірлерінің қызметіне қайта орналастырды. Содан кейін ол бейбіт түрде Хорезмге оралды [4, 444]. Иль-Арслан қайтыс болғаннан кейін тақ үшін күрес басталды. Бастапқыда оның үлкен ұлы Сұлтан Шах билікке келді, бірақ үлкен ұлы Текеш бағынудан бас тартып, қарақытайлықтардың қасында паналаған. Қарақытайлықтардың қолдауымен Текеш 1172 жылы Хорезм тағына отырды. Ол Сұлтан-шах Муайидтен көмек алып, күресті қайта бастады. Алайда, Муайидтің әскері Суберли шайқасында жеңіліске

ұшырады, ал өзі 1174 жылы қайтыс болды. Содан кейін Текеш Дихистанға жорық жасап, Сұлтан-шахтың анасы Түркен Хатунды тұтқынға алды. Сұлтан-шах Гур билеушілерінен пана іздеуге мәжбүр болды.

Хорезм тарихында Гур мемлекетімен қақтығыстар маңызды орын алады. Тауларда орналасқан Гур әскері табиғи жауларынан артықшылыққа ие болды. Дегенмен, ұзаққа созылған шайқастардың нәтижесі Хорезм шахтарының пайдасына шешілді [5, 401]. Талас әулеті 1193 жылы Сұлтан-шахтың қайтыс болуымен аяқталды. Текеш өз билігін заңдастырды және мемлекетті орталықтандыруға бағытталған реформаларды жүзеге асыра бастады. Осылайша, Иль-Арслан мен Текештің билігі аяқталды. 1227 жылы Иранда пайда болған «моңғол» деп аталатын ордалардың шығу тегі белгісіз. Ортағасырлық авторлар да олардың аймақтағы нақты қатысуы туралы нақты ақпарат қалдырмаған. Сол жылы Хорезм билеушісі Джалал ад-Дин өз мемлекетінің шығыс бөлігінде белгісіз күштермен соғысып, батыс аймақтағы қызметін уақытша тоқтатуға мәжбүр болды. Оның қарсыластарының кім екені белгісіз, бірақ бұл кездегі негізгі қауіптер ішкі көтерілісшілер мен жергілікті ұлыстар екені анық. Бұл кезде Шыңғыс ханның негізгі күштері Танғұт жорығына жұмылдырылды, ал ол басқа аймақтарға назар аудара алмады. Жошы мен оның ұлдары Орда мен Бату ордалары қыпшақ және башқұрт тайпаларына қарсы қатты соғыстар жүргізді. Ал Шағатай бұрынғы Қарақытай мемлекетінің жерлерін басқарды және сыртқы қарсыластары болмады, тек көршілес ұлыстар болды. Шығысында Өгедейге бағынған найман жерлері; солтүстігінде Жошы ұлыстарының далалық аймақтары болды; ал оңтүстік пен батыс жағында жақында моңғолдар тастап кеткен Хорезмшахтардың жерлері болды. Осы жағдайда аймақта жаңа ірі әскери қозғалыс басталды. Шағатайдың қатыгездігі мен беделінің төмендігі оның әскерлерінің бір бөлігін оған қарсы көтеріліске итермеледі. Алғашқы көтерілісті моңғол жылқыларын асырап алған және моңғол келбетіне ие қарақытай әскерлері басқарды; оларға жергілікті түріктер және бұрын Хорезмшах Мұхаммедтің әскерінде қызмет еткен сарбаздардың қалдықтары қосылды. Олар бұрынғы қарақытай жерлерінде орнала алмады, өйткені Шыңғысхан көтерілісшілерді жазалау үшін өз әскерін аймаққа жіберген болатын. Қыпшақ даласына солтүстікке қарай ілгерілеу де тиімсіз болып шықты. Қалған жалғыз жол батыстағы нашар қорғалған Иран қалалары арқылы өтті. Ибн әл-Асир, әл-Насауи және Рашид ад-Дин бұл шабуылды «Иранға моңғол жорығы» деп сипаттайды. Үшеуі де Шыңғысханның бұл соғысқа қатыспағанын, себебі ол сол кезде қиын жағдайда болғанын атап өтеді. Шамамен 20 000 сарбаздан тұратын бұл әскер 1227 жылдың қаңтарында Хорасанға басып кіріп, үлкен шығын келтірді, бірақ Хорезм шахының әкімдері оларды шегінуге мәжбүр етті. Хорасанда қуылғаннан кейін «моңғол» күштері Мазандаранға қарай жылжыды. Бұл қыстың соңы немесе көктемнің басы болуы мүмкін. Бұл кезде олардың шабуылдары шашыраңқы болды. Сонымен қатар, Джалал ад-Дин Ирактағы әскерімен қайта топтасып, таңдаған қолбасшысы Орханды шақырды. Алайда, Орхан кенеттен исмаилиттер тарапынан өлтірілді. Орханның адамдары Кухистан аймағын тонап алғаннан кейін, исмаилиттер көмек сұрап Аламут хашиштеріне жүгінді. Орханның өлімі оның ең сенімді қолбасшыларының бірі Джалал ад-Дин үшін ауыр соққы болды. Жаздың соңында Джалал ад-Дин Ирактағы әскерін қайта топтастырып, бірнеше шайқас жүргізді. Ибн әл-Асирдің айтуынша, ол шегініп, бірнеше рет оралды; ол Исфахан мен Рей арасындағы аумақты бақылауға алып, жаңа күштер жинады. Дереккөздер оның Атабег Саад сияқты тәжірибелі қолбасшылары болғанын көрсетеді.

Әскерін қайта жинап, оны азық-түлікпен және қару-жарақпен қамтамасыз еткеннен кейін, Джалал ад-Дин 1227 жылдың қыркүйегінде Исфахан маңында моңғолдармен бетпе-бет шайқасты. Оның әскерінің саны шамамен 100 000 адам болған деп хабарланады, бірақ нақты саны белгісіз. Ән-Насауи әскердің орналасуын бейнелі түрде сипаттайды: орталық түндей қараңғы, оң қанат су тасқынындай жылдам, ал сол қанат сұр аттармен шашыраңқы болды. Джалал орталықты басқарды; Пиршах пен Ильчи Пахлаван сол қапталда болды; Атабек оң қапталға басшылық етті. Сан жағынан басым болғанына қарамастан, ішкі келіспеушілік соғыстың нәтижесін шешті. Сол қапталдағы жағдай ең нашар болды: Пиршах

пен Ильчи Пахлаван қашып кетті, ал Пиршах тіпті Мұхаммед ибн Хасанды өлтірді. Бұл тәртіпсіздік бүкіл әскердің рухын түсіріп, қатардағы жауынгерлердің сенімін жоғалтты. Көптеген әмірлер қаза тапты, ал Атабек Атахан тұтқынға алынып, кейінгі шайқаста қайтыс болды. Орханның өлімі сол қапталдың әлсіздігін одан әрі күшейтті. Осыдан кейін Джалал ад-Дин әскерді қайта құрып, Исфаханнан көрнекті тұлғаларды шақырып, жаяу әскерді толық жабдықтады. Жергілікті әскерлер жақсы дайындалғанымен, ішкі қақтығыстар олардың тәртібін айтарлықтай бұзды. Кейінірек Джалал тағы да «моңғолдармен» толық ауқымды қақтығысқа кірісті. Жаудың қорғаныс маневрлерін пайдаланып, шамамен 2000 жауынгер Луристанға жіберілді, бірақ Джалалдың 3000 таңдаулы сарбазы оларды тоқтатып, 400-ін тұтқынға алды. Тұтқындардың бір бөлігі қала билігіне берілді, ал басқаларын Джалалдың өзі өлім жазасына кесті.

Ақырында, толық дайындалған Хорезм әскері Исфахан маңында жаумен тағы да шайқасты. Сан жағынан басым болғанына қарамастан, ішкі әлсіздік шешуші рөл атқарды және соғыстың барысын өзгертті [6, 256]. Хорезмдегі тарихи оқиғалар іргелі зерттеулерде [7; 8; 9] жеткілікті талданып, бағасы берілді.

Моңғол шапқыншылығынан кейінгі Хорезм тарихы ерекше тарихи кезеңді құрайды. XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырда бұл өңір Алтын Орда құрамына кіріп, экономикалық және мәдени дамудың қарқынды орталығы болды. Сол кезеңде Хорезм қалаларының жандануын, қолөнер мен сауда дамуын, мәдени орталықтардың қайта қалыптасуын араб-парсы ғалымдары мен батыс еуропалық саяхатшылар атап көрсетті. Алайда олардың кейбіреулері қала өмірін толық сипаттай алмады, нәтижесінде Хорезмнің әлеуметтік-экономикалық шынайы бейнесін бағалау түрлі интерпретацияларға негіз болды. Алтын Орда құрамына қосылғаннан кейін Хорезм жаңа сыртқы байланыстар орнату мүмкіндігіне ие болды. XIII ғасырда саяси миссионерлер мен сауда экспедицияшылары, дипломатиялық елшілер қалалардың халықаралық қатынастардағы рөлін жазбаша түрде қалдырды. Солардың бірі – Плато Карпини, ол 1246 жылы Хорезмге келіп, Үргеніш қаласын халық тығыз орналасқан, бай және халықаралық саудаға ыңғайлы орталық ретінде сипаттады. Қаланың стратегиялық мәні оның Евразия керуен жолдарындағы негізгі торабы болуымен байланысты. 1260 жылы Николо және Маффео Поло Алтын Орда жерлерін аралап, Хорезм оазисінің астанасы Үргенішке жеткен сапарында аймақтың Орта Азия мен Таяу Шығыс арасындағы сауда желілеріне белсенді қатысуын көрсетті. XIV ғасырда Үргеніштің сауда орталығы ретінде рөлі одан әрі күшейді. Франческо Пеголотти оны италиялық саудагерлер үшін маңызды экономикалық және сауда орталығы ретінде сипаттады. Бұл деректер Хорезмнің экономикалық тұрақтылығы, қаржы жүйесінің қалыптасуы және халықаралық сауда желілеріндегі орнының жоғары екенін көрсетеді. 1333 жылы Ибн Баттута Хорезмге келіп, Үргенішті түркі халықтарының ең ірі және көркем қалаларының бірі деп бағалады. Ол базарларды, мешіттерді, кең көшелерді, тұрғын үйлерді сипаттай отырып, қаланың мәдени дамуын көрсеткен. Алайда, қарапайым халықтың тұрмыс жағдайы туралы мәліметтер шектеулі болды. XIV–XV ғасырларда Ибн Арабшах қалалардың экономикасын, сауда айналымын және мәдени өркендеуін жан-жақты сипаттады. Ол Үргеніштің XIV ғасырдың екінші жартысында аса бай қала болғанын атап, Тимур шапқыншылығынан кейін қалалардың күйзелісін де сипаттады.

Шихаб ад-Дин Әл-Омари Хорезмнің ауыл шаруашылығы, сауда, ақша айналымы және географиясы жөнінде жазба деректер қалдырды. 1367 жылғы Пицигани карталары мен 1375 жылғы каталондық атластар Үргеніш, Хиуа, Бұхара, Самарқанд сияқты қалалардың орналасуын дәл көрсетіп, олардың аймақтық маңызын айқындады. XX ғасырда жүргізілген археологиялық зерттеулер Хорезм қалаларының тарихын толық зерттеуге мүмкіндік берді. 1929 жылғы РАНИОН экспедициялары Конне-Үргеніш пен Миздахқанды зерттесе, 1937 жылдан басталған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициялары Шемаха-кала, Шах-Сенем, Шехрлік қалаларында жүйелі қазба жұмыстарын жүргізді.

Археологиялық материалдар қолөнер өндірісінің жоғары деңгейін, монеталық айналым тұрақтылығын, сауда байланыстарының Орта Азия мен Дешті Қыпшаққа дейін созылғанын

дәлелдеді. XIII–XIV ғасырларда Хорезм қалалары моңғол билігіне қарамастан экономикалық, сауда және мәдени орталық ретінде маңызды рөл атқарды. Жазба деректер мен археологиялық материалдар бұл кезеңді Хорезм тарихында қалаларды қалпына келтіру және қайта өрлеу дәуірі ретінде бағалауға негіз береді [10, 256].

Қорытынды. XII және XIII ғасырлардағы Хорезм мемлекеті Орталық Азиядағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістердің маңызды кезеңдерінің бірі болды. Бұл кезең мемлекеттің ішкі құрылымының түбегейлі жаңаруымен, экономикалық бәсекелестіктің күшеюімен және басқа державалардың қысымына жауап іздеумен сипатталды. Билікке келген әмірлер, мысалы, Ил-Арслан мен Текеш, мемлекеттің бірлігін нығайтуға, басқарудың орталықтандырылған жүйесін құруға және оның геосаяси ықпалын кеңейтуге бағытталған кешенді реформалар жүргізді. Елдің жедел әкімшілік, әскери және дипломатиялық қайта құрылуы Хорезмді жетекші аймақтық державалардың біріне айналдырды. Сол кезде билеушілердің шешімдері ішкі элита топтарының күрделі динамикасымен, көршілес державалардың саяси мүдделерімен және ауқымды әскери қақтығыстармен тығыз байланысты болды. Сондықтан Хорезм билеушілерінің саяси әрекеттері тек ішкі қажеттіліктермен ғана емес, сонымен қатар халықаралық жағдайдың өзгеруімен де анықталды. Аймақтық тепе-теңдікті сақтау, сыртқы қауіптерге жедел жауап беру және дипломатиялық маневрлер Хорезм билеушілері үшін ең маңызды міндеттердің біріне айналды.

Моңғол шапқыншылығынан туындаған бұл маңызды аймақтың саяси жүйесіндегі терең өзгерістерге қарамастан, Хорезм қалалары біртіндеп қайта жанданып, маңызды экономикалық және мәдени орталықтарға айналды. Археологиялық дәлелдер мен ортағасырлық жазбалар сауда жолдарының қалпына келтірілуін және керамика, металл өңдеу және керамика өнерінің дамуын куәландырады. Қала құрылысы, қала құрылысы, нарықтың жұмыс істеуі және ақша айналымы Хорезмнің экономикалық өмірінің тұрақты ерекшеліктері болып табылады. Сонымен қатар, мешіттерді, кесенелерді және медреселерді қайта құру ислам мәдениетін сақтап қана қоймай, оның дамуын да көрсетеді. Қалалардың мәдени ортасы мен сәулет ескерткіштері Хорезмнің тек саяси немесе экономикалық орталыққа ғана емес, сонымен қатар ғылыми орталыққа да айналғанын көрсетеді. Ортағасырлық ғылым, сәулет, әдебиет, дін және басқа да діни мәтіндер көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Бұл кезеңдегі Хорезмнің тарихи эволюциясы саяси тұрақсыздық кезеңін, күшті орталықтандырылған мемлекеттің қалыптасуына көшуді білдіреді. Бұл кезеңі билеушілердің стратегиялық ойлауымен, ішкі және сыртқы саясаттағы икемділігімен және қалалардың әлеуметтік-экономикалық рөлінің артуымен сипатталады. Осы кезеңді талдай отырып, қазіргі заманғы тарихнамалық зерттеулер аймақтың саяси моделін, дипломатиялық жүйесін, экономикалық механизмін және мәдени дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. XII–XIII ғасырлардағы Хорезмнің геосаясаты қазіргі заманғы ғылым үшін оның қазіргі заманғы үрдістерге бейімделуі тұрғысынан үлгі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — Москва: Издание МГУ, 1948. — 352 с.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. — М.: Наука, 1962. — 327 с.
3. Буниятов М. Государство Хорезмшахов-Ашунтегинидов 1097–1231. — Москва: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1986. -246 с.
4. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I, VII–XV вв. Источники по истории народов. Под ред. Волина С. Л, Ромаскавида А. А. и Якубовского А. Ю. — Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1939. - 700 с.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М.: Наука, 1963. — 760 с.
6. Бартольд В. В. Сочинения: в 9 т. Том. II -Москва: Издательство восточной литературы, 1963с.

7. Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. Т. II. Работы по истории Средней Азии. — М.: Восточная литература, 1964. — 1024 с.
8. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. — Душанбе: Ирфон, 1972. — 704 с.
9. Брегель Ю. История Хорезма. — Лейден: Brill, 1996. — 432 с.
10. Чернявский С. Н. Империя Хорезмшахов. Москва: Вече, 2018. -1024 с.

REFERENCES

1. Tolstov S.P. Ancient Khorezm: Experience of historical and archaeological research. — Moscow: Izdanie MGU, 1948. - 352 p.
2. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Âksarta. — М.: Nauka, 1962. — 327 s.
3. Buniyatov M. Gosudarstvo Khorezmshakhov-Ashuteginidov 1097–1231. Moscow: Izdatel'stvo "Nauka", Главная редакция восточной литературы, 1986. -246 p.
4. Materialy po istorii Turkmenii i Turkmenistana. Tom I, VII-XV vv. Istochniki istorii naroda. Pod red. Volina S.L., Romaskavida A.A. i Yakubovskiy A.YU. — Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1939. — 700 s.
5. Bartol'd V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya. — М.: Nauka, 1963. — 760 s.
6. Bartol'd V. V. Sochineniya: v 9 t. Tom. II -Moskva: Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1963s.
7. Bartol'd V.V. Sochineniya: v 9 t. Т. II. Raboty po istorii Sredney Azii. — М.: Vostochnaya literatura, 1964. — 1024 s.
8. Gafurov B.G. Tadjhiki: drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. — Dushanbe: Irfon, 1972. — 704 s.
9. Bregel' YU. Istoriya Khorezma. — Leyden: Brill, 1996. — 432 s.
10. Chernyavsky S. N. Empire Khorezmshakhov. — Moscow: Veche, 2018. -1024 p.

IRSTI 03.26

UDC: 94(4/9)

Kamoliddinov Farruh Burhonoddinuly

Junior researcher. Al-Biruni Institute of Oriental Studies,

Uzbekistan Academy of Sciences

Email: kamoliddinov9494@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8423-7193>

HISTORICAL DEVELOPMENT OF SOCIAL COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND THE PERSIAN GULF STATES

Abstract

This article examines the formation and development of social cooperation between the Gulf Arab states and the Republic of Uzbekistan in the context of post-Cold War geopolitical transformations. The study analyzes how the 1990–1991 Gulf War and the dissolution of the Soviet Union reshaped regional and global political dynamics, creating new conditions for bilateral interaction. Particular attention is paid to the role of Islam, cultural affinity, and shared civilizational values as foundational elements in the establishment of early diplomatic and social ties. The research highlights the strategic importance of social cooperation in education, healthcare, humanitarian assistance, and infrastructure development. Special focus is given to the activities of Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Kuwait, as well as the institutional role of development funds in implementing socially significant projects in Uzbekistan. The findings demonstrate that despite political and security challenges, social cooperation has become a sustainable and long-term component of bilateral relations, contributing to regional stability and human capital development.

Keywords: Gulf states; Uzbekistan; social cooperation; soft power; education; healthcare; infrastructure

Камолитдинов Фаррух Бурхониддинұлы

Кіші ғылыми қызметкер (Junior Researcher) Әл-Бируни атындағы Шығыстану институты,

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы

E-mail: kamoliddinov9494@gmail.com

ӨЗБЕКСТАН МЕН ПАРСЫ ШЫҒАНАҒЫ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҮНТҮМАҚТАСТЫҚТЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Парсы шығанағы араб мемлекеттері мен Өзбекстан Республикасы арасындағы әлеуметтік ынтымақтастықтың қалыптасуы мен дамуы 1990-жылдардағы жаһандық және аймақтық трансформациялар аясында талданады. 1990–1991 жылдардағы Парсы шығанағы соғысы өңірлік қауіпсіздік жүйесін шайқалтып, монархиялық мемлекеттерді ішкі тұрақтылықты сақтауға және жаңа даму стратегияларын іздеуге мәжбүр етті. Кеңес Одағының ыдырауы Орталық Азияда тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуына әкеліп, Өзбекстанды халықаралық қатынастар жүйесіне енгізу міндетін алға қойды. Зерттеу исламдық ортақтық, мәдени жақындық және «жұмсақ күш» тетіктері арқылы білім беру, денсаулық сақтау, гуманитарлық көмек және инфрақұрылым салаларындағы жобалардың маңызын көрсетеді. Саудиялық Даму қоры, Кувейт қоры және БАӘ бастамалары сияқты институттардың рөлі салыстырмалы түрде бағаланады. Дереккөздер ретінде архив материалдары, ресми келісімдер, статистика және көптілді ғылыми әдебиет пайдаланылды.

Нәтижелер әлеуметтік ынтымақтастықтың саяси және қауіпсіздік шектеулеріне қарамастан ұзақ мерзімді сенім қалыптастырып, адами капиталды нығайтуға ықпал еткенін дәлелдейді. Сонымен бірге, ынтымақтастық діни байланыстармен қатар қауіпсіздікке қатысты алаңдаушылықтармен тоғысты: радикалды ағымдардың белсенуі тараптардың өзара әрекетін сақтықпен жүргізуге итермеледі, алайда әлеуметтік жобалар диалогты үзбей сақтап қалды. Бұл тұрақты институционалдық негіз қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Шығанақ мемлекеттері; Өзбекстан; әлеуметтік ынтымақтастық; жұмсақ күш; білім беру; денсаулық сақтау; инфрақұрылым

Камолитдинов Фаррух Бурхониддинугли

Младший научный сотрудник (Junior Researcher) Институт востоковедения имени Аль-Бируни, Академия наук Республики Узбекистан
E-mail: kamoliddinov9494@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ГОСУДАРСТВАМИ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА

Аннотация

В статье анализируется становление и развитие социального сотрудничества между арабскими государствами Персидского залива и Республикой Узбекистан в условиях глубоких геополитических преобразований конца XX века. Рассматривается влияние войны в Персидском заливе 1990–1991 годов и распада Советского Союза на формирование новой региональной и глобальной системы международных отношений. Особое внимание уделяется роли религиозного фактора, культурной и цивилизационной близости, которые способствовали установлению дипломатических и гуманитарных контактов на начальном этапе взаимодействия. Исследование раскрывает значение сотрудничества в сферах образования, здравоохранения, инфраструктурного развития и гуманитарной поддержки. Проанализирована деятельность Саудовской Аравии, Объединённых Арабских Эмиратов и Кувейта, а также роль их национальных фондов развития в реализации социальных проектов в Узбекистане. Делается вывод о том, что социальное сотрудничество стало устойчивым направлением двусторонних отношений, способствующим модернизации социальной инфраструктуры, укреплению региональной стабильности и развитию человеческого потенциала в долгосрочной перспективе. Кроме того, работа опирается на широкий круг источников, включая официальные документы, статистические данные, архивные материалы и научные публикации, что обеспечивает объективность и достоверность полученных выводов и усиливает аналитическую ценность проведённого исследования.

Ключевые слова: государства залива; Узбекистан; социальное сотрудничество; мягкая сила; образование; здравоохранение; инфраструктура

Kamoliddinov Farruh Burhoniddin oğlu

Kıdemsiz araştırmacı (Junior Researcher), Ebu Reyhan Biruni adına Şarkiyat Enstitüsü,
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
E-posta: kamoliddinov9494@gmail.com

ÖZBEKİSTAN İLE BASRA KÖRFEZİ DEVLETLERİ ARASINDAKİ SOSYAL İŞ BİRLİĞİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Özet

Bu makalede, Basra Körfezi Arap devletleri ile Özbekistan Cumhuriyeti arasındaki sosyal iş birliğinin oluşumu ve gelişimi, 1990'lı yıllardaki küresel ve bölgesel dönüşümler bağlamında analiz edilmektedir. 1990-1991 yıllarındaki Körfez Savaşı, bölgesel güvenlik sistemini sarsmış ve monarşik devletleri iç istikrarı korumaya ve yeni gelişim stratejileri aramaya zorlamıştır. Sovyetler

Birliđi'nin dađılması, Orta Asya'da bađımsız devletlerin ortaya çıkmasını sađlamıř ve Özbekistan'ın uluslararası iliřkiler sistemine dâhil edilmesi gerekliliđini gündeme getirmiřtir.

Arařtırma; İslami ortaklık, kültürel yakınlık ve “yumuřak güç” mekanizmaları aracılıđıyla eđitim, sađlık, insani yardım ve altyapı alanlarındaki projelerin önemini ortaya koymaktadır. Suudi Kalkınma Fonu, Kuveyt Fonu ve BAE (Birleřik Arap Emirlikleri) giriřimleri gibi kurumların rolü karřılařtırmalı olarak deđerlendirilmektedir.

Kaynak olarak arřiv materyalleri, resm anlařmalar, istatistikler ve çok dilli bilimsel literatür kullanılmıřtır. Elde edilen bulgular, sosyal iř birliđinin siyasi ve güvenlik sınırlamalarına rađmen uzun vadeli güven tesis ettiđini ve beřer sermayenin güçlendirilmesine katkı sađladıđını göstermektedir.

Bununla birlikte, iř birliđi din bađlarla birlikte güvenliđe iliřkin kaygılarla da kesiřmiřtir. Radikal akımların etkinleřmesi, tarafların etkileřimini temkinli yürütmeye sevk etmiř ancak sosyal projeler diyalogun kesintiye uđramadan sürdürülmesini sađlamıřtır. Bu durum, istikrarlı bir kurumsal temel oluřturulmasına imkân tanımıřtır.

Anahtar kelimeler: Krfez Devletleri; zbekistan; Sosyal İř Birliđi; Yumuřak G; Eđitim; Sađlık; Altyapı.

Introduction. The 1990s of the twentieth century were marked by profound transformations in the global political system and characterized by complex processes at both regional and global levels. During this period, the two regions analyzed in this article—the Gulf Arab states and Central Asia—were confronted with the necessity of redefining their development trajectories. Although these processes initially manifested at the regional level, they soon became closely intertwined with issues of global significance.

The 1990–1991 Gulf War had serious political, economic, and social consequences for the Gulf Arab states. The military conflict disrupted the regional security system and posed urgent challenges for the states, including ensuring peace, maintaining internal stability, and developing new strategies for socio-economic development. In particular, strengthening regional security and ensuring socio-political stability became one of the top priorities for the monarchical states that are members of the Gulf Cooperation Council.

Parallel to these developments, the collapse of the Soviet Union led to the emergence of new independent states within the international relations system. Among them was the Republic of Uzbekistan, whose government faced complex tasks such as preserving state independence, establishing political institutions, and creating the foundations for socio-economic development. Under the new geopolitical conditions, establishing foreign relations and integrating into the international community became one of the key directions of Uzbekistan's foreign policy.

Thus, despite the regional and global challenges of the 1990s, the Gulf Arab states and the Republic of Uzbekistan paid particular attention to the formation of mutual cooperation. From the very first years of Uzbekistan's independence, relations between the two regions began to develop on the basis of shared economic and social interests. It was within this historical context that social cooperation emerged as an important component of bilateral relations, creating a solid foundation for its further development in subsequent periods.

Methodology. This study is grounded in the principles of historical research and employs a multidisciplinary methodological approach to analyze the development of social cooperation between the Gulf Arab states and the Republic of Uzbekistan. The research methodology is based on a synthesis of classical historical methods and modern analytical tools, enabling a comprehensive examination of the subject within both regional and global contexts.

The historical-chronological method is applied to identify the stages of formation and development of social cooperation from the early 1990s onward. This approach allows for the identification of key phases, turning points, and continuity in bilateral relations, particularly in the context of post–Cold War geopolitical transformations and the processes of state-building in Uzbekistan.

The historical-comparative method is used to analyze similarities and differences in the approaches of the Gulf Arab states and Uzbekistan toward social development and cooperation. Through comparative analysis, the study highlights how differing political systems, economic models, and social structures have influenced the scope and substance of bilateral cooperation.

In addition, a historical-systemic approach is employed to examine social cooperation as an integral component of the international relations system. This method makes it possible to analyze the interconnection of political, economic, and social factors, as well as the impact of regional and global processes on cooperation between the two regions.

The problem-oriented approach is applied to identify key challenges and priority tasks that emerged at various stages of social cooperation. This approach is particularly useful in assessing the responses of both sides to regional instability, security threats, and socio-economic transformations in the aftermath of the Gulf War and the dissolution of the Soviet Union.

The source base of the study relies on a wide range of primary and secondary sources. These include official government documents, bilateral agreements, archival materials, political statements, statistical data, as well as academic monographs and scholarly articles in Uzbek, Arabic, Russian, and English. All sources were subjected to critical analysis to ensure the objectivity, reliability, and historical accuracy of the research.

Overall, this methodological framework provides a balanced and historically grounded analysis of social cooperation between the Gulf Arab states and Uzbekistan, contributing to a deeper understanding of the long-term dynamics and historical significance of bilateral relations.

Results. In the system of international relations, social cooperation—particularly cultural and humanitarian interaction—occupies a distinct place as an essential component of interstate cooperation. This dimension not only complements official diplomatic relations between states but also contributes to strengthening mutual trust, understanding, and closeness among peoples [1, 267]. Social and humanitarian cooperation serves as one of the key mechanisms of public diplomacy, fostering direct communication between societies through culture, education, and humanitarian exchanges. In this respect, it represents an important instrument in international relations that relies on the human factor and ensures sustainable and long-term cooperation. Consequently, social cooperation has become a vital link in contemporary interstate relations, increasingly recognized as “one of the most effective instruments of foreign policy” [2, 5].

The findings of the study indicate that amid the profound geopolitical transformations of the early 1990s, social cooperation between the Gulf Arab states and the Republic of Uzbekistan emerged as one of the priority and strategic directions of bilateral relations. Despite complex regional and global political processes, both sides viewed social cooperation as an important tool for ensuring societal stability during periods of political and economic transformation, as well as for strengthening mutual trust.

In particular, during the process of the emergence of new independent states in Central Asia, the Gulf Arab states were among the first to recognize their sovereignty. In establishing initial diplomatic and social ties, shared cultural values, religious commonality, and ideas of solidarity within the Muslim ummah played a significant role. With the disappearance of ideological barriers inherent in the bipolar international system, historical-cultural heritage and religious factors came to serve as important institutional and moral foundations for the development of bilateral social cooperation [3, 34].

Islam played a crucial unifying role in the formation of relations between the Gulf Arab states and Uzbekistan. Religious commonality created favorable conditions for the establishment of bilateral relations during the early years of independence and subsequently stimulated the expansion of cooperation. Member states of the Gulf Cooperation Council (GCC) regarded the independence of the former Soviet republics of Central Asia—whose populations are predominantly Muslim and part of the global Muslim community—as a moral and civilizational responsibility. This approach facilitated the use of religious factors as a means of legitimizing political relations [4, 160]. The leadership of the Gulf Arab states closely monitored the state-building processes taking place in the former Soviet republics with predominantly Muslim populations. This perspective, rooted in

civilizational and cultural proximity, became an important factor in shaping the foreign policy priorities of the Gulf states [5].

However, these political and economic interests came into tension with the secular development model and security-oriented foreign policies of the Central Asian states. Newly independent republics encountered the activities of radical religious movements, including groups such as Al-Qaeda and Hizb ut-Tahrir. These movements sought to alter state authority and posed serious threats to national security. The leadership of Uzbekistan openly acknowledged these threats and identified them as a priority in ensuring national security [6, 244]. Thus, while religious affinity facilitated dialogue, security concerns and the presence of radical movements complicated cooperation with the Gulf Arab states. Consequently, although religious commonality in the sphere of social cooperation contributed to the promotion of bilateral ties, the existence of security challenges and radical movements increased the complexity of cooperation. In the post-1990 period, social cooperation—particularly through “soft power” strategies—between the Gulf Arab states and Uzbekistan created certain opportunities for advancing relations, yet simultaneously encountered a range of political, cultural, and security constraints.

Discussion. Analytical findings indicate that social cooperation between the Gulf Arab states and Uzbekistan began to take shape in the early years following 1990. The fundamental basis of these relations was Islam, which strengthened cultural and religious affinity and created a strategic platform for dialogue between the Gulf states and Uzbekistan. The “soft power” mechanism functioned as an instrument for operationalizing Islamic commonality and advancing bilateral ties. Thus, while religious affinity stimulated cooperation, it simultaneously operated alongside political and security constraints. Nevertheless, social cooperation between the “Arab Six” and Uzbekistan developed in a systematic and consistent manner.

At the initial stage, this section examined the concept of the social sphere from a research perspective and clarified its conceptual foundations. On this basis, the Gulf Arab states actively sought to develop social cooperation with Uzbekistan. The research findings demonstrate that these initiatives not only reinforced religious and cultural closeness but also encompassed education, culture, academic exchange, and broader social development. A country-specific analysis shows that the Gulf Arab states displayed significant engagement in creating a social dialogue platform with Uzbekistan, serving to strengthen religious commonality and promote cultural diplomacy. At the same time, political and security constraints affected the effectiveness of cooperation, highlighting the complex and dual nature of these relations.

The Kingdom of Saudi Arabia, while striving for leadership in the Gulf region, has also sought to assert leadership within the broader Arab world. This foreign policy strategy manifested in the early 1990s through Saudi Arabia’s efforts to play a leading role in establishing cooperation with the newly independent Central Asian republics, particularly the Republic of Uzbekistan. As a practical expression of this policy, members of the Saudi royal family undertook official visits to Central Asian republics in 1992. In the same year, Saudi Arabia provided Uzbekistan with economic assistance that included 800,000 tons of wheat [7]. This assistance was of particular significance for Uzbekistan, where ensuring food security and achieving grain self-sufficiency were pressing issues during the early years of independence.

At the same time, this economic assistance and high-level visits served as an important initial stage in the formation of social and humanitarian cooperation between the two regions. Saudi Arabia’s early support and political initiatives laid an institutional foundation for subsequent cooperation in cultural, religious, and educational fields. One of the key areas of social cooperation was education. According to a report by the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, 12 Uzbek students studied at higher education institutions in Saudi Arabia in 1995 through the Committee’s channels [8]. This can be regarded as one of the first practical outcomes of religious and educational cooperation between the two states.

An important institutional actor implementing Saudi Arabia’s “soft power” strategy in foreign policy is the Saudi Fund for Development (SFD). The Fund has played a notable role in financing socially significant projects in Uzbekistan. In particular, projects aimed at developing educational

infrastructure in Uzbekistan have had substantial social importance. Within the framework of a school rehabilitation and reconstruction project, as of November 17, 2009, 16 out of the 20 planned general secondary schools had been completed using SFD resources [9]. These schools had the capacity to accommodate a total of 4,743 students, significantly expanding access to educational services in the regions. These projects were financed through concessional loans provided by the Saudi Fund for Development to the Government of Uzbekistan.

Saudi Arabia's social projects in Uzbekistan were not limited to the education sector. Fund resources were also actively utilized in other areas of social infrastructure aimed at improving the quality of life of the population. In particular, priority areas such as access to clean drinking water and the development of transport and communication systems occupied an important place in Saudi Arabia's social cooperation policy.

Notably, in 2009, within the framework of the "National Highway of the Republic of Uzbekistan" project, the Saudi Fund for Development allocated USD 100 million to finance a 53-kilometer section of the 4R87 highway along the Guzor–Chim–Kokdala route of the Samarkand–Guzor motorway, covering the 0–18 km and 38–73 km segments [9, 41]. This project contributed to accelerating the socio-economic development of the regions through the modernization of transport infrastructure.

As of January 2026, the Saudi Fund for Development was implementing 11 active initiatives in Uzbekistan with a total value of USD 287.4 million [10]. These projects not only ensure financial inflows but also contribute to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), particularly in reducing poverty and improving living standards. In this regard, cooperation with the SFD holds significant institutional importance within Uzbekistan's long-term development strategy.

Among the Gulf Arab states, the United Arab Emirates (UAE) pursues a distinctive development model and foreign policy approach, which is also reflected in its social cooperation with Uzbekistan. Like other Arab monarchies, the UAE has sought to foster a stable, market-oriented cooperation environment in Central Asia by financing projects aimed at improving social conditions in Uzbekistan. These initiatives have been implemented consistently since the early years of Central Asian independence.

Since 1995, academic cooperation has been established between the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan and the Juma Al-Masjid Scientific Center in Dubai. Within this framework, the historical and cultural ties between Arab and Asian civilizations in Central Asia and the territories of the Arab Caliphate during the medieval period, as well as their role in civilizational development, have been studied [11]. This academic cooperation has contributed not only to scholarly exchange but also to strengthening cultural and humanitarian ties between the two regions.

Humanitarian assistance initiatives by the UAE constitute another important dimension of practical cooperation. In August 2005, the UAE Minister of Interior, Sheikh Saif bin Zayed Al Nahyan, donated special-purpose vehicles (Chevrolet Niva and UAZ-315123-011 models) valued at USD 26,125 to the State Committee for Nature Protection of the Republic of Uzbekistan [12]. This technical assistance enhanced the material and technical capacity of environmental monitoring and conservation activities.

In addition, to support socially vulnerable groups, the UAE allocated USD 34,142 to continue renovation work at an orphanage in Bukhara region [12, 82]. These initiatives reflect the UAE's tangible contribution to Uzbekistan's social policy and have strengthened humanitarian cooperation between the two states.

From 2017 onward, social cooperation between the UAE and Uzbekistan entered a qualitatively new stage. This development was closely linked to systemic reforms in Uzbekistan's foreign policy following a change in political leadership, which significantly expanded the country's openness to international cooperation. Within the framework of the new foreign policy concept, deepening relations with the Gulf Arab states, including the UAE, was identified as a priority.

At the same time, the UAE's global development strategy—aimed at expanding multifaceted cooperation with new regions—also stimulated the intensification of bilateral relations. The UAE began to consistently promote its economic and financial potential through social and humanitarian projects and to strengthen strategic partnerships using “soft power” tools in Central Asia, particularly in Uzbekistan. During the period under review, the UAE has implemented several important projects in Uzbekistan in the fields of education, healthcare, and social infrastructure development. Healthcare cooperation, in particular, has emerged as a key component of bilateral social relations.

One notable project in this area involves equipping medical institutions in districts of Fergana region with modern diagnostic equipment, implemented in cooperation with the UAE-based company Ittihad International Investment. In the first phase, multislice computed tomography (MSCT) scanners were delivered to 14 district medical associations in Fergana region. In the second phase, the total number of such devices is planned to reach 100 units. The initial phase of this initiative, scheduled for 2025–2026, is estimated to be financed at approximately USD 70 million and is being carried out through cooperation between the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan and UAE private investors [13].

Another major healthcare infrastructure project involves the construction of a modern rehabilitation center near Tashkent. This project is being implemented under a public–private partnership (PPP) model based at the Republican Research Center of Emergency Medical Care under the Ministry of Emergency Situations of Uzbekistan. A contract has been signed with Burjeel Medical City (Abu Dhabi) for the construction and equipping of the center, with a total project value of approximately USD 30 million. This investment aims not only to improve the quality of medical services but also to develop rehabilitation medicine in Uzbekistan and introduce advanced international practices.

The State of Kuwait has also established broad-based cooperation with Central Asian republics, including Uzbekistan, and remains interested in consistently developing these relations. Social cooperation between Kuwait and Uzbekistan dates back to the 1990s. In 1995, a delegation led by Kuwait's Minister of Education, Suleiman Al-Badr, visited Uzbekistan to promote cooperation in education. During the visit, the delegation familiarized itself with educational reforms in Uzbekistan and discussed issues related to expanding academic and educational ties and exchanging experience in human resource development [14].

Social cooperation between Kuwait and Uzbekistan is multifaceted, encompassing not only modern social projects but also initiatives aimed at studying, preserving, and restoring the intellectual and spiritual heritage of prominent Islamic scholars from Central Asia. In this context, Kuwait has provided financial support for the preservation and restoration of sacred sites and historical monuments in Uzbekistan.

In 1998, at the directive of the late Amir of Kuwait, Sheikh Jaber Al-Ahmad Al-Sabah, Ahmad Khalid Al-Kulabi allocated USD 500,000 for the renovation and improvement of the Imam al-Bukhari complex in Samarkand [14, 127]. This project represented a practical expression of Kuwait's policy toward preserving Uzbekistan's rich Islamic and spiritual heritage and played a significant role in strengthening cultural and humanitarian cooperation between the two countries.

Like other Gulf Arab states analyzed above, Kuwait primarily implements its social cooperation through the Kuwait Fund for Arab Economic Development (KFAED). The Fund serves as a key institution supporting projects in education, healthcare, social infrastructure, and humanitarian fields in Uzbekistan. This mechanism demonstrates Kuwait's effective use of economic and social diplomacy instruments in its foreign policy and contributes to the stable and long-term development of bilateral relations.

In particular, KFAED has financed several important projects in Uzbekistan aimed at developing education and religious–educational sectors. These include equipping the Imam al-Bukhari complex in Samarkand and the Hazrati Imam scientific and educational complex in Tashkent with modern facilities, constructing a new building for the International Islamic Academy, and digitizing 50 classrooms in general education institutions. Additionally, major infrastructure

projects in healthcare and education have been implemented through KFAED credit funds. Between 1997 and 2024, a total of 10 large-scale projects with a combined value of USD 210 million were realized in these sectors [15]. These projects have played a significant role in modernizing Uzbekistan's social infrastructure, developing human capital, and strengthening the institutional foundations of social cooperation in Kuwait–Uzbekistan relations.

Conclusion. After the Gulf War, historically established relations between the Arab states of the Gulf and the Central Asian republics, particularly the Republic of Uzbekistan, were restored. While Islam served as the key factor in the revival of these ties, their subsequent development has been shaped by the core strategies and objectives of the countries' foreign policies. The primary driving force behind cooperation between the two regions has been economic interests. At the same time, cooperation in the social sphere plays a complementary role by reinforcing economic interaction and strengthening mutual trust.

Within the framework of this study, social cooperation between the Kingdom of Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and the State of Kuwait, on the one hand, and the Republic of Uzbekistan, on the other, was analyzed across a wide range of areas. These include education, healthcare, and support for infrastructure projects aimed at improving the living standards of the population. Despite existing political and security constraints, social cooperation has contributed to the modernization of Uzbekistan's infrastructure, the development of human capital, and the strengthening of cultural and humanitarian exchanges. As a result, these interactions have not only complemented diplomatic channels but have also helped to establish a sustainable platform for cooperation between Central Asia and the Arab states of the Gulf.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Mirziyoyev Sh.M. Integratsiya va hamkorlik yo'lidagi yangi imkoniyatlar. // *Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari*. 4-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2020.
2. Sayfullayev D.B. O‘zbekiston Respublikasi madaniy diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanishi. Tarix fan. dokt. (DSc) diss. ... avtoref. – Toshkent: 2020.
3. O. Timakova. Strategy of the Gulf Countries: Special Aspects of Policy Towards Central Asian Countries // *Central Asia and the Caucasus*. English Edition. Volume 21, Issue 1, 2020.
4. Савичева Е. М., Шаар М. О. Отношения арабских стран Персидского залива с Центрально-Азиатскими государствами СНГ // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения. – 2014. № 4.
5. Субк М. А. Об отношениях стран-членов ССАГПЗ с государствами Центральной Азии // институт Ближнего Востока. 3 июня 2012. <https://www.iimes.ru/?p=14850>
6. G‘afurov S. Fors ko‘rfazi arab davlatlari va O‘zbekiston Respublikasining mintaqaviy va umumjahon xavfsizligini ta‘minlashdagi mavqei. Siyos. fan. dokt. diss. – T.: 2002.
7. Al-‘alaqat al-thuna’iyya al-sa‘udiyya al-uzbakistaniya
https://muhammad-2010.blogspot.com/2009/11/blog-post_1931.html
8. O‘zMA M-37 fond, 1-ro‘yxat, 1121-ish, 7-varaq.
9. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 2611-ish, 41-varaq.
10. O‘zbekiston va Saudiya Arabistoni taraqqiyot jamg‘armasi ikki tomonlama sarmoyaviy hamkorlikni kengaytirish masalalarini muhokama qildi.
<https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-and-the-saudi-fund-for-development-discuss-expanding-bilateral-investment-cooperation/>
11. O‘zMA M-37 fond, 1-ro‘yxat, 2796-ish, 41-varaq.
12. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 228-ish, 82-varaq.
13. Uzbekistan, UAE discuss healthcare cooperation projects.
https://m.akipress.com/news:814426:Uzbekistan,_UAE_discuss_healthcare_cooperation_projects/
14. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 925-ish, 126-varaq.
15. Kuwait Fund for Arab Economic Development visits Uzbekistan.
<https://www.uzdaily.uz/en/kuwait-fund-for-arab-economic-development-visits-uzbekistan/>

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Integratsiya va hamkorlik yo‘lidagi yangi imkoniyatlar. // *Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari*. 4-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2020.
2. Sayfullayev D.B. O‘zbekiston Respublikasi madaniy diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanishi. Tarix fan. dokt. (DSc) diss. ... avtoref. – Toshkent: 2020.
3. O. Timakova. Strategy of the Gulf Countries: Special Aspects of Policy Towards Central Asian Countries // *Central Asia and the Caucasus*. English Edition. Volume 21, Issue 1, 2020.
4. Savicheva E.M., Shaar M.O. Otnosheniya arabskikh stran Persidskogo Zaliva s Tsentral’no-Aziatskimi gosudarstvami SNG // *Vestnik RUDN. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniya*. — 2014. — № 4.
5. Subkh M.A. Ob otnosheniyakh stran-chlenov SSAGPZ s gosudarstvami Tsentral’noy Azii // Institut Blizhnego Vostoka. 3 iyunya 2012. <https://www.iimes.ru/?p=14850>
6. G‘afurov S. Fors ko‘rfazi arab davlatlari va O‘zbekiston Respublikasining mintaqaviy va umumjahon xavfsizligini ta‘minlashdagi mavqei. Siyos. fan. dokt. diss. – T.: 2002.
7. Al-‘alaqat al-thuna’iyya al-sa‘udiyya al-uzbakistaniya https://muhammad-2010.blogspot.com/2009/11/blog-post_1931.html
8. O‘zMA M-37 fond, 1-ro‘yxat, 1121-ish, 7-varaq.
9. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 2611-ish, 41-varaq.
10. O‘zbekiston va Saudiya Arabistoni taraqqiyot jamg‘armasi ikki tomonlama sarmoyaviy hamkorlikni kengaytirish masalalarini muhokama qildi. <https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-and-the-saudi-fund-for-development-discuss-expanding-bilateral-investment-cooperation/>
11. O‘zMA M-37 fond, 1-ro‘yxat, 2796-ish, 41-varaq.
12. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 228-ish, 82-varaq.
13. Uzbekistan, UAE discuss healthcare cooperation projects. https://m.akipress.com/news:814426:Uzbekistan,_UAE_discuss_healthcare_cooperation_projects/
14. O‘zMA 37 fond, 4-ro‘yxat, 925-ish, 126-varaq.
15. Kuwait Fund for Arab Economic Development visits Uzbekistan. <https://www.uzdaily.uz/en/kuwait-fund-for-arab-economic-development-visits-uzbekistan/>

МРНТИ 03.26

УДК: 930

Куранбаева Умида Султанназаровна

старший научный сотрудник,

Институт востоковедения Академии наук Республики Узбекистан

Email:kuranbayevaumida777@gmail.com

МЕСТО РУССКОГО ПЕРЕВОДА «ИНДИИ» БЕРУНИ В МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ

Аннотация

В статье рассматривается место русского перевода труда Абу Райхана Беруни «Индия» в контексте межкультурного диалога между Востоком и Западом, а также роль советских и узбекистанских востоковедов в его изучении и популяризации во второй половине XX века. Особое внимание уделяется научной и культурной обстановке, сложившейся в СССР в связи с юбилейными датами Беруни – 900-летием со дня его смерти и 1000-летием со дня рождения, которые стали важными вехами в развитии беруниеведения. Показано, что именно в этот период были подготовлены фундаментальные издания и исследования, включая русский перевод «Индии», выполненный А.Б. Халидовым и Ю.Н. Завадовским под редакцией В.И. Беляева.

Статья анализирует вклад таких ученых, как С.П. Толстов, И.Ю. Крачковский, П.Г. Булгаков, В.Г. Эрман, У.И. Каримов, И.М. Муминов, А.М. Беленицкий и А. Ахмедов, которые рассматривали «Индию» не только как историко-географический труд, но и как уникальную энциклопедию культуры, науки, религии и философии Индии. Подчеркивается, что перевод и научные комментарии к «Индии» сыграли ключевую роль в углублении знаний о древнеиндийской цивилизации и в формировании объективного взгляда на культурные связи между исламским миром и Индией. В результате «Индия» Беруни предстает как выдающийся памятник межкультурного взаимодействия и научной толерантности, актуальный и для современного гуманитарного знания.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни; «Индия»; советское востоковедение; индология; межкультурный диалог; санскритские источники.

Қуранбаева Умида Султанназаровна

Аға ғылыми қызметкер,

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының

Шығыстану институты

Email:kuranbayevaumida777@gmail.com

ӘЛ-БИРУНИДІҢ «ҮНДІСТАН» ЕҢБЕГІНІҢ ОРЫСША АУДАРМАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ДИАЛОГТАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада Әбу Райхан әл-Бирунидің «Үндістан» еңбегінің орысша аудармасының Шығыс пен Батыс арасындағы мәдениетаралық диалог контекстіндегі орны, сондай-ақ XX ғасырдың екінші жартысында оны зерттеу мен кеңінен насихаттауда кеңестік және өзбек шығыстанушыларының атқарған рөлі қарастырылады. Әсіресе КСРО-да Бирунидің мерейтойлық даталарына — оның қайтыс болғанына 900 жыл және туғанына 1000 жыл толуына байланысты қалыптасқан ғылыми-мәдени ахуалға ерекше назар аударылады. Бұл даталар беруниетанудың дамуының маңызды кезеңдері болғаны көрсетіледі. Дәл осы кезеңде іргелі басылымдар мен зерттеулер, соның ішінде В. И. Беляевтің редакциясымен А. Б.

Халидов пен Ю. Н. Завадовский жүзеге асырған «Үндістан» еңбегінің орысша аудармасы дайындалды.

Мақалада С. П. Толстов, И. Ю. Крачковский, П. Г. Булгаков, В. Г. Эрман, У. И. Каримов, И. М. Муминов, А. М. Беленицкий және А. Ахмедов сияқты ғалымдардың қосқан үлесі талданады. Олар «Үндістанды» тек тарихи-географиялық еңбек ретінде ғана емес, Үндістанның мәдениеті, ғылымы, діні мен философиясына арналған бірегей энциклопедия ретінде де қарастырды. «Үндістанның» аудармасы мен оған берілген ғылыми түсіндірмелер көне үнді өркениеті туралы білімді тереңдетуде және ислам әлемі мен Үндістан арасындағы мәдени байланыстарға объективті көзқарас қалыптастыруда шешуші рөл атқарғаны атап өтіледі. Нәтижесінде Бирунидің «Үндістаны» мәдениетаралық өзара ықпалдастық пен ғылыми толеранттылықтың көрнекті ескерткіші ретінде, қазіргі заманғы гуманитарлық білім үшін де өзектілігін сақтайды.

Түйін сөздер: Әбу Райхан әл-Бируни; «Үндістан»; кеңестік шығыстану; индология; мәдениетаралық диалог; санскрит дереккөздері.

Kuranbaeva Umida Sultannazarovna

Senior Researcher,

Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Email: kuranbayevaumida777@gmail.com

THE PLACE OF THE RUSSIAN TRANSLATION OF AL-BIRUNI'S *INDIA* IN INTERCULTURAL DIALOGUE

Abstract

The article examines the place of the Russian translation of Abu Rayhan al-Biruni's work *India* in the context of intercultural dialogue between East and West, as well as the role of Soviet and Uzbek orientologists in its study and popularization in the second half of the twentieth century. Special attention is paid to the scholarly and cultural environment that developed in the USSR in connection with the jubilee dates of al-Biruni — the 900th anniversary of his death and the 1000th anniversary of his birth — which became important milestones in the development of Biruni studies. It is shown that during this period fundamental editions and studies were prepared, including the Russian translation of *India* carried out by A. B. Khalidov and Yu. N. Zavadovsky under the editorship of V. I. Belyaev.

The article analyzes the contribution of such scholars as S. P. Tolstov, I. Yu. Krachkovsky, P. G. Bulgakov, V. G. Erman, U. I. Karimov, I. M. Muminov, A. M. Belenitsky and A. Ahmedov, who considered *India* not only as a historical-geographical work but also as a unique encyclopedia of Indian culture, science, religion and philosophy. It is emphasized that the translation and scholarly commentaries on *India* played a key role in deepening knowledge of ancient Indian civilization and in shaping an objective view of cultural ties between the Islamic world and India. As a result, al-Biruni's *India* appears as an outstanding monument of intercultural interaction and scientific tolerance, relevant for contemporary humanities scholarship as well.

Keywords: Abu Rayhan al-Biruni; *India*; Soviet Oriental studies; Indology; intercultural dialogue; Sanskrit sources.

Kuranbayeva Umida Sultannazarovna

Kıdemli araştırmacı,

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi

Şarkiyat Enstitüsü

E-posta: kuranbayevaumida777@gmail.com

**EL-BÎRÛNÎ'NİN “HİNDİSTAN” ESERİNİN RUSÇA ÇEVİRİSİNİN
KÜLTÜRLERARASI DİYALOGDAKİ YERİ**

Özet

Makale, Ebû Reyhan el-Bîrûnî'nin “Hindistan” adlı eserinin Rusça çevirisinin Doğu ile Batı arasındaki kültürlerarası diyalog bağlamındaki yerini, ayrıca XX. yüzyılın ikinci yarısında bu eserin incelenmesi ve geniş ölçekte tanıtılmasında Sovyet ve Özbek şarkiyatçılarının üstlendiği rolü ele almaktadır. Özellikle SSCB’de Bîrûnî'nin anma yıldönümleri (Vefatının 900. yılı ve doğumunun 1000. Yılı) dolayısıyla oluşan bilimsel-kültürel ortama özel dikkat gösterilmektedir. Bu tarihler, Bîrûnî araştırmalarının gelişiminde önemli aşamalar olarak değerlendirilmektedir.

Tam da bu dönemde temel yayınlar ve araştırmalar hazırlanmış olup bunlar arasında, V. İ. Belyaev’in editörlüğünde A. B. Halidov ve Yu. N. Zavadovskiy tarafından gerçekleştirilen “Hindistan” eserinin Rusça çevirisi de yer almaktadır.

Makale, S. P. Tolstov, İ. Yu. Kraçkovskiy, P. G. Bulgakov, V. G. Erman, U. İ. Karimov, İ. M. Muminov, A. M. Belenitskiy ve A. Ahmedov gibi bilim insanlarının katkılarını analiz etmektedir. Bu araştırmacılar “Hindistan”ı yalnızca tarihî-coğrafi bir eser olarak değil aynı zamanda Hindistan’ın kültürü, bilimi, dini ve felsefesine adanmış özgün bir ansiklopedi olarak değerlendirmişlerdir.

“Hindistan”ın çevirisi ve ona eşlik eden ilmî açıklamalar, eski Hint medeniyeti hakkındaki bilgilerin derinleştirilmesinde ve İslam dünyası ile Hindistan arasındaki kültürel ilişkilere objektif bir bakış açısının oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Sonuç olarak, Bîrûnî'nin “Hindistan”ı, kültürlerarası etkileşim ve bilimsel hoşgörünün seçkin bir örneği olarak, günümüz beşerî bilimleri açısından da önemini korumaktadır.

Anahtar kelimeler: Ebû Reyhan el-Bîrûnî; “Hindistan”; Sovyet Şarkiyatçılığı; İndoloji; Kültürlerarası Diyalog; Sanskrit Kaynakları.

Введение. Отношения Индии с Россией во второй половине XX века развивались не только в таких сферах, как оборона, тяжелая промышленность, атомная энергия и космос, но и в научно-исследовательской и культурной сферах.

После объявления независимости Индии (1947) интерес к этому народу и государству заметно возрос. Было начато более интенсивное и широкое изучение трудов, связанных с Индией и населяющими её народами. Одним из таких фундаментальных произведений является труд Абу Райхана Беруни (973–1048) Китаб тахрир ма ли-л-Хинд мин макула макбула фи-л-’акл ау марзула («Книга, содержащая разъяснение принадлежащих индийцам учений, приемлемых разумом или отвергаемых») более известная как «Индия», 1030) [1, 7-14].

Многие средневековые учёные интересовались Индией и населяющими её народами, мигрировавшими в Центральную Азию. В числе таких – крупный учёный-энциклопедист Абу Райхан Беруни. В трудах Асар ал-бакийа мин ал-курун ал-халийа («Памятники минувших поколений») известна как «Хронология», 1001–1004) [2, 5-16], Китаб ат-тафхим ли авоил сина’ат ат-танжим («Книга вразумления начаткам науки о звездах» или «Тафхим», 1029) [3, 5-6] и «Индия» Беруни уделил много места исследованию народов Индии, а также индийских мигрантов в Средней Азии.

В 1887 году «Индия» Беруни была издана известным учёным Э. Захау (1845–1930) сначала в арабском оригинале, а затем в переводе на английский язык. Издания Захау заинтересовали не только европейских, но и российских и азиатских учёных-востоковедов. Одним из первых высокую оценку к «Индии» дал барон В.Р. Розен (1849–1908), написавший рецензию на издание арабского текста [4, 146-162].

Масштабная исследовательская работа в сфере всестороннего изучения «Индии» началась в конце XX века. Эти исследования представлены в работах западноевропейских ученых и востоковедов, а также бывшего Советского Союза. В результате, по теме было опубликовано большое количество работ. Так, в прошлом веке был издан ряд научных

трудов и исследований, в которых Беруни рассматривался как философ, математик и астроном, минеролог, индолог, географ и как ученый-энциклопедист. Анализ этих работ показывает, что имеющиеся материалы, освещающие деятельность ученого, можно разделить на исследования, представленные на узбекском, русском, арабском, персидском, индийском и европейских языках. Каждое из них требует отдельного рассмотрения. Настоящая статья посвящается анализу исследований советских учёных-востоковедов трудов Беруни.

Методы исследования. Исследование жизни и деятельности Абу Райхана, его трудов советскими учёными-востоковедами специалисты условно разделили на следующие этапы:

- в связи с 900-летием со дня смерти ученого;
- к 1000-летию со дня рождения ученого;
- в постсоветский период.

Результаты исследования. В первой половине XX века исследования трудов Беруни увеличились как в количественном, так и в качественном отношении. Особо это проявилось в 1950 году, в связи с 900-летием со дня смерти ученого (1048 г.). Эта дата широко отмечалась не только в бывшем Советском Союзе, но и во всем мире. Особого внимания заслуживают работы таких учёных, как С.П. Толстов, В. Ю. Захидов, Х.У. Садыков, А.М. Беленицкий, Г.Г. Леммлейн, И.Ю. Крачковский, Б. А. Розенфельд, В.В. Бартольд, С.А. Краснова, М.М. Рожанская [5, 29-35], и др. В этой связи невозможно не упомянуть исследования К.Г. Залемана, К. Самойловича, А.А. Фреймана, А.А. Семенова, Т.И. Райнова [6, 25-65], использовавших работы Беруни в своих трудах и увидевших свет ранее 1950 г.

По случаю 1000-летия со дня рождения ученого были опубликованы исследования трудов Беруни такими учёными-востоковедами, как И.М. Фильштинский и Б.Я. Шидфар, Е.П. Челышев, Ю.П. Смирнова, О.Г. Большаков, А. Богданов, А.Б. Халидов [7, 147-171] а также узбекистанских учёных А.Д. Шарипова, И. Абдуллаева, А. Расулова, П.Г. Булгакова, И.М. Муминова, Я.Г. Гулямова, А. Арендса, У.И. Каримова, А. Ирисова [8], А. Ахмедова и др.

Процесс изучения трудов Беруни не был исключен из политики идеологии, так как в то время она охватывала все сферы деятельности [9, 62]. Это отразилось в проведении XXV и XXVI Международных конгрессов востоковедов, которые, в свою очередь, также способствовали увеличению интереса к трудам Беруни.

XXV Международный конгресс востоковедов состоялся в 1960 году в Москве. Конгресс приветствовал публикацию трудов выдающихся ученых Востока и, в частности, принял специальное решение о координации научных сил бывшего Союза и Индии по изданию научного наследия Беруни. Большим шагом вперед в деле популяризации и исследования «Индии» явилась публикация русского перевода «Индии», подготовленного арабистами А.Б. Халидовым и Ю. . Завадовским под редакцией В. . Беляева. Переводчики не только во многих случаях уточнили английский перевод Э. Захау, но и подошли к переводу с новых позиций, отвечающих требованиям современного уровня науки, а именно стремились максимально строго и стилистически близко передавать смысл текста, тогда как Э. Захау порою допускал вольности пересказанного характера. В этом издании принял участие индолог В.Г. Эрман, который, критически обобщая выводы его предшественников (в частности Э. Захау), подошел к использованному Беруни материалу самостоятельно и обогатил комментарии к переводу многочисленными оригинальными сопоставлениями и выводами. Моменты исследования, связанные с «ближневосточными и среднеазиатским кругом», обстоятельно выполнены А.Б. Халидовым.

XXVI Международный конгресс востоковедов проходил в январе 1964 года в столице Индии – городе Дели. К этой дате был приурочен выпуск в свет второго тома избранных сочинений Беруни – «Индия». Этот единственный в своем роде памятник народов Востока содержит важнейшие сведения о народах Индии, их обычаях, религии, философии и дает представление о состоянии науки как в Индии, так и в Центральной Азии [10, 57]. Оба конгресса тоже ставили задачи перед учёными-востоковедами дальнейших исследований.

К юбилею была начата подготовка серийной публикации фундаментальных работ Беруни. Таким образом, далее мы хотели бы более подробно остановиться на тех советских и узбекистанских учёных, которые внесли значительный вклад в изучение «Индии» Беруни.

Доктор исторических наук, профессор, археолог Института этнографии и Института востоковедения Академии наук СССР Сергей Павлович Толстов (1907–1976), обильно цитировавший в своих статьях и книгах Беруни, изучая «Памятники минувших поколений», где приводятся сведения о представителях индийских народах, проживавших в Центральной Азии, пишет, что в центре внимания Беруни стоит не история деятельности царей, героев, политических событий, а история культуры народов, их обычаи и нравы. Толстов считает, что «Памятники минувших поколений», как и «Индия», может рассматриваться не как историческое, в первичном смысле этого слова, а как историко-этнографическое исследование. Это характеристика подкрепляется и тем, что наряду с письменными источниками им – и это также отличительная черта Беруни – широчайшим образом привлекаются источники этнографические: устная традиция, устная информация и личное наблюдение.

С.П. Толстов, оценивая труд Беруни пишет, что замечательная история «Индии», свидетельствующая о глубоком знании автором языка, обычаев страны, богатейшей санскритской научной литературы, географии и истории Индии, является блестящим образцом историко-этнографической монографии, не имеющей себе равных в средневековой литературе [11].

Профессор Толстов в своем докладе, посвященном 900-летию со дня смерти Беруни, утверждал, что ученый выступает с книгой, не только лишенной всякой тени религиозного фанатизма (по словам ее издателя, на протяжении многих страниц можно и не заметить, что автором является мусульманин), но где последовательно проводится мысль об отсутствии принципиальных различий в основах учений ислама и индуизма и где он проявляет глубокое внимание к научным теориям индуизма и упрекает их только в тенденции смешивать науку с религией, от чего, по мнению Беруни, нельзя ждать добра. Так же Толстов считал, что изучение деталей «Индии» и других сочинений Беруни, написанных или начатых в эти годы, заставляет считать, что большую часть времени пребывания он провел в отдаленных уголках Афганистана и Индии. Тем не менее, именно за этот период он составил ряд крупных работ, что привело к глубокому знанию санскритской литературы (более 180 санскритских источников), блестящей осведомленности по географии страны, обычаям и нравам народа, изумительному проникновению в индийскую математику и астрономию. Всё это делает труд Беруни неоценимым источником для истории раннесредневековой Индии. Мы по праву гордимся Беруни, открывшим Индию XI в. всему миру (да и самим современным индийцам) [12, 5-26].

С.П. Толстов в предисловии к «Памятникам минувших поколений» ставит перед учёными следующие задачи. «Наш долг – сделать доступными для широких кругов читателей другие выдающиеся произведения великого хорезмийца, в первую очередь его геодезический трактат и, особенно, «Индию» – чудесный памятник дружбы народов, созданный в тяжелые для народов Индии и Хорезма дни кровавой диктатуры Махмуда Газневи. И сейчас, когда эта дружба развивается по новому в условиях новой исторической эпохи, эпохи победы идей социализма среди третьей части населения земного шара и возрождения для новой жизни народов бывших колоний, – более чем уместно вспомнить о том, кто в мрачные годы средневековья смело поднимал правдивый голос против мракобесия и челоноконевистничества, за право каждого народа гордиться своей родиной и своей культурой» [13, XV–XX].

Игнатий Юлианович Крачковский (1883–1951) доктор филологических наук, советский арабист, вице-президент Русского географического общества, академик Академии наук СССР, занимался изучением трудов Беруни, что подтверждает целая глава в одном из томов «Избранных сочинений академика И. Крачковского». Он пишет, что сочинение «Индия» Беруни доставило ему славу в европейской науке; до наших дней оно остается единственным

в своем роде. О нем нет нужды говорить обстоятельно: более 50 лет тому назад В.Р. Розен дал ему блестящую характеристику, которая за истекшие полвека подтверждалась последующими открытиями и сохраняет всю свежесть до наших дней. Ознакомлением с ним наука обязана Захау: в 80-х годах он опубликовал английский перевод и издание текста на основе рукописи, датированной 554/1159 г. и восходящей к автографу автора. Захау, который видит в гении Беруни гордую вершину, поднимающуюся высоко над равниной тогдашней «арабской» науки, и говорит об авторе «Индии» как об «индианисте, подобного которому мы не знаем ни раньше, ни позже его времени».

Крачковский утверждал, что считать его сочинение «Индия» географическим в узком смысле тоже нельзя: об основной установке Беруни говорит уже полное название Тахрир ма ли-л-Хинд мин макала макбула фи-л-акл ау марзула («Разъяснение принадлежащих индийцам учений, приемлемых рассUDСом или отвергаемых»). На первом плане для Беруни, – определяет Крачковский, – стоит духовная культура Индии, и специально о географических сюжетах из восьмидесяти глав говорят только немногие: вводная – об индийцах вообще, восемнадцатая с различными замечаниями о земле, реках, океане, величине государств, и глава двадцать пятая – о реках Индии и их истоках. Крачковский, тщательно изучая это произведение, делает следующий вывод. «Исключительное значение имеет то обстоятельство, что, кроме большого количества географического материала вообще, труд обнаруживает блестящее знакомство с географическими и космологическими представлениями индийцев: именно он многое разъясняет нам в ранней истории арабской географической литературы и науки. Система изложения всех глав приблизительно одинакова. В каждой после общих замечаний ал-Бируни приводит в точной передаче извлечения из большого количества индийских авторов и рассматривает вопросы, которые они трактуют, путем сопоставления с теориями мусульман, древних греков, иранцев, сопровождая все это собственными оригинальными соображениями. Богатство такого свода, конечно, ни с чем не сравнимо» [14, 156-158].

Булгаков Павел Георгиевич (1927–1993) – ученый-востоковед, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент АН УзССР, к 1000-летию юбилею Беруни вышла его книга «Жизнь и труды Беруни». Работа была подготовлена на основании комплексного исследования всех доступных на тот период первоисточников и, прежде всего, трудов самого Беруни. В книге, среди прочего, рассматривается и индийская тематика в трудах Абу Райхана Беруни. Булгаков пишет, что, касаясь «индийских» по тематике работ, написанных Беруни до 1030 г., можно уверенно назвать семь из них, поскольку они упомянуты в «Индии», хотя не исключено, что число их было большим. Обзор их начнем с трактата, название которого может на первый взгляд показаться странным и породить недоумение [15, 5-20]. Ведь известно, что Беруни еще в Гургане выступал как популяризатор индийской системы счета. Булгаков также рассматривал каждую книгу Беруни, переведенную с санскритского языка на арабский – Малая Джатака («Малая книга о рождениях»), Санкхья (названия философской школы), Патанджали (религиозно-философский трактат) и др. Огромный материал, собранный Беруни как в виде письменных источников, так и путем устных расспросов, охватывал и религию, и философию, и ряд наук индийцев (астрономию, географию, литературу, грамматические учения, поэтику и др.) [16, 205]. Булгаков пишет, что Беруни несомненно был знаком с индийским эпосом Махабхарата, с некоторыми пуранами – эпическими сказаниями о древности – и другими литературными источниками. В процессе общения с индийцами он изучил их быт, обычаи, законы, ритуальные установления. Все это в совокупности и создало фундамент, на котором он воздвиг свой замечательный историко-научный памятник – книгу об Индии. «Перспектива тысячелетия, отделяющего нас от времени Беруни, не только не умаляет величия, но умножает наше восхищение этим трудом, не находящим себе параллели во всей средневековой мусульманской литературе» – подчеркивает П.Г. Булгаков [16, 206].

Булгаков отмечал, что нельзя не согласиться с утверждением авторов предисловия к русскому переводу о том, что признание Беруни одним из самых выдающихся ученых на

всем протяжении человеческой истории обязано в значительной степени его «Индии». Оценивая в целом значение «Индии» как памятника средневековой науки Востока, следует прежде всего отметить исследовательский, в полном смысле этого слова, подход Беруни к тематически многостороннему, в некоторых моментах противоречивому и при этом колоссальному по объёму материалу, большая часть которого была им собрана непосредственно из индийских первоисточников [16, 206-228].

Булгаков говорит, что задолго до публикаций Э. Захау и на протяжении последующего времени вплоть до 1972 г. и до наших дней «Индия» являлась объектом многих частных исследований и историков Индии и ее культуры, и историков географии, и историков науки [16, 229].

Убайдулла Исраилович Каримов – доктор филологических наук, академик Академии наук Узбекской ССР, занимался исследованием труда Беруни Китоб ас-сайдана фи-т-тибб («Фармакогнозия в медицине» до 1048 г.). У. Каримов писал, что Беруни собрал и объяснил в своем труде около 4500 арабских, греческих, сирийских, индийских, персидских, хорезмийских, согдийских, тюркских и других названий растений, животных, минералов и продуктов, получаемых из них, и таким образом, внес неоценимый вклад в дело упорядочения лекарственной терминологии своей эпохи. Учёный полагал, что эти синонимы важны и для современного исследователя, они дают возможность точного определения многих лекарственных растений и других веществ. «Большой интерес для нас представляет то, что во многих случаях Беруни указывает местные названия лекарств, бытовавшие среди жителей различных областей и даже городов Средней Азии, Афганистан, Ирана и Индии» [17, 10].

Кроме того, У. Каримов пишет, что в «Индии» встречается также немало примеров, говорящих о наблюдениях Беруни животного и растительного мира этой страны. В качестве примера приводится подробное описание носорога (ганда) и при этом указывается, как его называли зинджи [1, 200; 205]; так же говорится о крокодилах и дельфинах. Беруни указывает пункты, откуда доставляются черное и сандаловое дерево и т.д. Учёный даже описывает дерево, листьями которого индийцы пользовались для письма вместо бумаги и т.д. [17, 15].

К материалу, собранному из письменных и устных источников, Беруни добавил результаты своих собственных наблюдений, сделанных в течение многих лет в различных странах, где ему приходилось бывать – в Центральной Азии, Иране, Афганистане и Индии [17, 38].

У. Каримов дает определение и языку санскрит, которым пользовался в своих трудах Беруни. В передаче Беруни «индийский язык» – термин, обозначающий, по-видимому, главные языки, распространенные на индийском полуострове (древний санскрит, литературный хинди, разговорный хинди и разговорный язык с различными диалектами). Даже в своей «Индии» Беруни для обозначения языков жителей этой страны пользуется только одним термином ал-хиндий, а слов санскрит или пракрит не упоминает, хотя хорошо знает различие между так называемым «оберегаемым чистым» языком (т.е. санскритом) и языком обиходным, разговорным. В трудах Беруни индийские названия лекарственных средств приводятся в 150 параграфах (Сайдана). Они представляют собой интересный лексический материал для специалистов, изучающих западноиндийские диалекты.

«Синдский язык» – у средневековых восточных авторов Синд означал область вдоль нижнего течения реки Инд. Синдья, по-видимому, название языка тогдашних жителей этой области. Язык жителей современной области Синд в Западном Пакистане называется синдхи и относится к западной группе новоиндийских языков. Синдские синонимы лекарственных средств Беруни указывает в 72 случаях (в «Сайдане») [17, 47].

Эрман Владимир Гансович (1928–2017) – индолог, переводчик, исследователь индийского эпоса и театра, доктор филологических наук, профессор, написал комментарий к труду «Индию». В своей статье «Работа Беруни над индийскими источниками», пишет о том, что крупнейший представитель науки арабоязычного Востока в период ее высшего подъёма

Беруни смог соприкоснуться с древнеиндийской культурной тенденцией, правда, уже пережившей свой расцвет, но еще не угасшей и хранящей живую память о своих былых свершениях. Крайне неблагоприятным были, условия, при которых произошло это знакомство. Но на закате классической культуры древней Индии, история которой хранит для нас столько загадок и белых пятен, мы находим твердо датированный источник, освещающий материал этого периода, своеобразный и непостижимый для непосвященных, с позиций ума наблюдательного, трезвого и беспристрастного [43, 52]. Эрман отмечает, что главным средством изучения древнеиндийской культуры для Беруни служило, несомненно, устное общение с образованными индийцами, которых ему удалось разыскать и склонить к сотрудничеству [18, 54].

Ибрагим Муминович Муминов (1908–1974) – философ и историк, доктор философских наук, профессор, академик Академии наук Узбекской ССР, также исследовал труды Беруни. Он высоко оценил заслуги Беруни перед наукой и твердил, что любой историк науки нашего времени, 1970 годы, читая труды выдающегося ученого-энциклопедиста средних веков Абу Райхана Беруни, может обогатить свое знание, найти драгоценные сообщения, блестящие мысли, смелые догадки, гениальные идеи, внесенные им в сокровищницу мировой цивилизации, и с полным основанием воздержаться должно этому изумительно одаренному человеку, труженику науки, воспевшему в тяжелую эпоху средневековья, господства феодальной реакции и религиозного фанатизма высокие и благородные идеи гуманизма, просвещения и сотрудничество народов [19, 14].

Александр Маркович Беленицкий (1904–1993), археолог и востоковед, доктор исторических наук, перевел и исследовал труд Беруни Китаб ал-джамахир фи-маърифат ал-джавахир («Собрание сведений для познания драгоценностей» более известная как «Минералогия», 1041–1048). В этом издании даётся раздел названием «Краткий очерк жизни и трудов Бируни», там Беленицкий пишет, что один перечень положительных отзывов об этой книге занял бы много страниц. Её высоко оценили ученые Запада и Востока, включая и ученых современной Индии. Высоко оценив настоящее сочинение, он подчеркивал, что в древности и в средние века путешественники не раз посещали Индию и много писали о ней, однако из числа написанных об Индии сочинений ни одно не может сравниться с трудом Беруни. Из этого сочинения видно, что Беруни хорошо освоил обычаи и религию индийцев, изучил их научные труды [20, 282].

Ашраф Ахмедов (1939–2025) – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, в 1989 году был удостоен Государственной премии имени Беруни. А. Ахмедов в предисловии к новому изданию «Памятников минувших поколений», указывает, что в годы пребывания в Индии Беруни общался с индийскими учеными, совершенствовал свое знание санскрита – научного языка индийцев, первые сведения о котором он получил ещё в молодые годы у себя на родине от индийских торговцев; изучал индийские научные труды, написанные на санскрите. Результаты своих научных поисков на индийской почве он изложил в своём крупном труде «Индия», завершённом в 1030 году. Следует отметить, что в своей «Индии» Беруни упоминает около 180 названий индийских сочинений, подавляющее число которых посвящено астрономии. Участвовавший в 17 военных походах султана Махмуда в Индию, Беруни, глубоко изучив науку и культуру индийцев, делает анализ, критикует некоторые их недостатки, но в то же время дает высокую оценку некоторым вещам и защищает их. Его «Индия» – яркое подтверждение этому. А. Ахмедов считает, что Беруни впервые в истории науки, переводя Алмагест Птолемея, Начала Евклида и свой трактат об астролябии на санскрит и трактаты Карана- тилака («Украшение астрономических вычислений»), Арканд («Солнечные вычисления») и Кхандакхадьяка («Упрощённый трактат по астрономическим расчётам») на арабский язык, ознакомил индийцев с достижениями мусульман в науке, а мусульман – с достижениями индийской науки [2, 33-34].

Как уже сказано, интерес к труду Беруни, «Индия» в России и других республиках бывшего Советского Союза возрос во второй половине XX века. В подготовке русского

перевода «Индии», изданного в 1963 году, приняли участие А.Б. Халидов и Ю.Н. Завадовский. Комментарии к изданию подготовили В.Г. Эрман и А.Б. Халидов, они же выступили авторами 53-х страничного предисловия, содержащего исчерпывающую информацию как о самом труде Беруни, так и об имеющихся на то время исследованиях. Например, там говорится о том, что традиционная морская торговля в бассейне Индийского океана получила при халифате широкий размах и осуществлялась главным образом через новый город в Персидском заливе – Басру – и связанной с ним речным судоходством Багдад. В арабской литературе постепенно складывался определенный комплекс представлений об Индии и её восточных соседях. Видное место в нем занимали данные о различных географических пунктах, торговых путях и ввозимых товарах, описание Индии и соседних с ней стран, сведения о культуре и быте их населения [1, 7-53].

Дополнены информации о том, как все культурные ценности в средневековой Индии сосредоточиваются почти исключительно в руках брахманства – «наследственной интеллигенции» страны. И о том, что, касаясь методов изучения индийской культуры, то на первом месте для Беруни стоят устные расспросы, без которых он не мог добиться каких-либо успехов в предпринятой работе. Скорее всего он встречался с уроженцами различных областей страны, людьми различных профессий, групп и каст, отличавшимися также по образованию, культурному уровню и нравственному облику. Обычно с ним сотрудничали люди, заслуживающие всяческого доверия [1, 20].

Пожалуй, это один из наиболее удачных и профессиональных переводов «Индии», в свое время, благодаря привлечению источников и различного рода научной литературы. Помимо этого, в настоящее время среди учёных, изучающих произведения Беруни в социальном направлении, выделяются О. Буриев, М. Исхаков, Б. Абдухалимов, С. Каримова, А. Атаходжаев, Г. Бабаяров, Ф. Джуманиязова и У. Куранбаева [21, 1-58]. В 2023 году в Ташкенте под эгидой ЮНЕСКО, а также в 2024 году на международных научно-практических конференциях, посвящённых критическому изучению текста Ал-Канун ал-Мас‘уди фи ал-хай’а ва ал-нуджум («Канон Мас‘уда по астрономии и астрологии») было подчёркнуто особое значение произведений учёного для изучения истории народов [22, 55].

Обсуждение. Анализ трудов советских и узбекистанских исследователей показывает, что изучение наследия Абу Райхана Беруни, в частности его сочинения «Индия», проходило в несколько этапов и находилось в тесной взаимосвязи с научно-идеологическим контекстом эпохи. Юбилейные даты – 900-летие со дня смерти и 1000-летие со дня рождения ученого – стали важными катализаторами активизации научных исследований, публикаций и переводов. Это свидетельствует о том, что беруниеведение в советский период формировалось не только как академическое направление, но и как часть более широкой культурной политики.

Работы С.П. Толстова, И.Ю. Крачковского, П.Г. Булгакова, У.И. Каримова, В.Г. Эрмана, И.М. Муминова, А.М. Беленицкого, А. Ахмедова и других исследователей демонстрируют многоплановый подход к изучению «Индии». В их трудах Беруни предстает не только как историк или географ, но прежде всего как ученый универсального типа, применявший комплексный метод исследования – сопоставление письменных источников, устные сведения, личные наблюдения и сравнительный анализ различных культурных традиций.

Особое значение имеет то обстоятельство, что советские востоковеды рассматривали «Индию» как уникальный историко-этнографический источник, выходящий за рамки узко географического или описательного сочинения. Подчеркивалась методологическая новизна Беруни, его стремление к объективности, критическому анализу и межкультурному сопоставлению. Тем самым в исследованиях XX века постепенно формировалось понимание «Индии» как памятника не только средневековой науки Востока, но и как раннего образца сравнительной культурологии.

В то же время следует учитывать, что интерпретация наследия Беруни в советский период не могла полностью абстрагироваться от идеологических установок времени. Акцент

на гуманистических идеях, интернационализме и дружбе народов отражал не только научный интерес, но и ценностные ориентиры эпохи. Тем не менее, даже в этих условиях был создан фундаментальный корпус исследований, сохраняющий свою научную значимость и в постсоветский период.

Современный этап изучения трудов Беруни характеризуется расширением источниковой базы, развитием текстологического анализа и международным сотрудничеством, что подтверждается научными конференциями последних лет. Это свидетельствует о продолжающемся интересе к его наследию и о его устойчивом месте в мировой истории науки.

Заключение. Проведённый анализ показывает, что вторая половина XX – начало XXI века стали важным этапом в систематическом изучении трудов Абу Райхана Беруни в советской и узбекистанской науке. Исследования этого периода не только способствовали введению в научный оборот новых переводов и комментариев к «Индии», но и сформировали целостное представление о Беруни как о выдающемся ученом-энциклопедисте, чья деятельность имела межкультурный и междисциплинарный характер.

«Индия» Беруни предстает как уникальный источник по истории, культуре, религии и науке раннесредневековой Индии и Центральной Азии. Ее значение выходит за рамки одной дисциплины, соединяя элементы истории науки, этнографии, филологии, географии и сравнительного религиоведения. Именно междисциплинарность и стремление к объективному анализу позволяют рассматривать Беруни как одного из предшественников научного метода в гуманитарном знании.

Сформированная за десятилетия обширная библиография, насчитывающая более 500 научных публикаций на различных языках, свидетельствует о стабильном и непрерывном интересе к его наследию. Вместе с тем сохраняется необходимость дальнейших текстологических, источниковедческих и сравнительных исследований, способных углубить понимание методологии Беруни и его вклада в развитие мировой науки.

Научная и практическая значимость исследования. Научная значимость настоящего исследования заключается в систематизации и аналитическом обобщении трудов советских и узбекистанских востоковедов, посвящённых изучению наследия Абу Райхана Беруни, в частности его сочинения «Индия». Работа позволяет выявить основные этапы формирования беруниеведения во второй половине XX – начале XXI века, определить особенности интерпретации его трудов в различных историко-идеологических условиях и показать эволюцию научных подходов к их изучению.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования полученных выводов в дальнейших историко-научных, источниковедческих и текстологических исследованиях, а также в преподавании истории науки Востока, истории Центральной Азии и индологии. Материалы статьи могут служить теоретической основой для углубленного изучения межкультурных связей между народами Индии и Центральной Азии и развития сравнительных гуманитарных исследований.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Т. II. Индия / Перевод А.В. Халидова и Ю.Н. Завадовского. Комментарии В.Г. Эрмана и А.В. Халидова. – Ташкент: Наука, 1963.
2. Абу Райхан Беруни. Памятники минувших поколений. Второе издание / Перевод с арабского М. Салье. Дополнения, исправления, подготовка к печати, а также вводная статья, комментарии и указатели А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 2015.
3. Абу Райхон Беруний. Юлдузшунослик санъати асосларини тушунтириш китоби (Астрология). Тафҳим / Сўз боши, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ахмедов. – Тошкент: O‘zbekiston, 2022.
4. Rozen V.R. Alberuni’s India. An account of the Religion, Philosophy, Literature, Chronology, Astronomy customs, Laws and astrology of India about A.D.1030. edited in the Arabic original by

- Dr. Edward Sachau. London. 1887 / Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Том III. – Санкт-Петербург, 1889.
5. Рожанский М.М. Методы исследования общих свойств функций в «Каноне Ма'суда» ал-Бируни // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. 1967. №1.
  6. Райнов Т.И. Великие ученые Узбекистана (IX-XI вв.). – Ташкент, 1943.
  7. Халидов А.Б. Дополнения к тексту «Хронологии» ал-Бируни по ленинградской и стамбульской рукописям // Палестинский сборник. Вып. 4 (67). – Москва-Ленинград, 1959.
  8. Ирисов А. Бируний ва Ҳиндистон. Тошкент: Ўз ССР ФА нашриёти, 1963.
  9. Крупнейший ученый средневековья. Сессия, посвященная Бируни / Вестник АН СССР. 1949. №4. С. 62.
  10. Азимжанова С.А., Пикулин М.Г. Востоковедение в Узбекистане за 40 лет // Общественные науки в Узбекистане № 8-9. – Ташкент: Издательство АН Уз ССР, 1964.
  11. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948.
  12. Толстов С.П. Предисловие. Бируни и его «Памятники минувших поколений» / Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. Т. I. Памятники минувших поколений / Перевод и примечания С.А. Салье. – Ташкент, 1957.
  13. Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. Т. I. Памятники минувших поколений / Перевод и примечания С.А. Салье. – Ташкент, 1957.
  14. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Арабская географическая литература. – Москва-Ленинград, 1957. Т. IV.
  15. Садыков Х.У. Астрономические учение Бируни / Бируни. Сборник статей посвященной 900-летию со дня смерти великого ученого средневекового Узбекистана Бируни. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
  16. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Бируни. – Ташкент: Фан, 1972.
  17. Каримов У.И. Предисловие. Фармакогнозия в медицине (Китоб ас-сайдана фи-т-тибб) / Абу Райхан Бируни. Избранные произведения. Т. IV. Фармакогнозия в медицине (Китоб ас-сайдана фи-т-тибб) / Исследование, перевод и примечания У.И. Каримова. – Ташкент: Фан, 1974.
  18. Эрман В. Г. Работа Бируни над индийскими источниками / Бируни. Сборник статей к 1000-летию со дня рождения. – Ташкент: Фан, 1973.
  19. Муминов И.М. Бируни как историк науки / Бируни. Сборник статей к 1000-летию со дня рождения. – Ташкент: Фан, 1973. С. 14.
  20. Беленицкий А.М. Краткий очерк жизни и трудов Бируни / Абу-Р-Райхан Мухаммад ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Перевод Белинского А.М. – Москва, 1963.
  21. Куранбаева У. История Центральной Азии, Ирана и Индии в трудах Абу Райхана Бируни. Автореферат диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам. – Ташкент: Akademiya noshirlik markazi, 2025.
  22. Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosining jahon fani rivojidadagi o'rne. Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning 1050 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2023.

REFERENCES

1. Abu Rayhan Beruni. Izbrannie proizvedeniya. T. II. Indiya / Perevod A.B. Xalidova i Yu.N. Zavadovskogo. Kommentarii V.G. Ermana i A.B. Xalidova. – Tashkent: Nauka, 1963.
2. Abu Rayhan Beruni. Pamyatniki minuvshix pokoleniy. Vtoroye izdaniye / Perevod s arabskogo M. Sale. Dopolneniya, ispravleniya, podgotovka k pechati, a takje vvodnaya statya, kommentarii i ukazateli A. Axmedova. – Tashkent: Fan, 2015.
3. Abu Rayhon Beruniy. Yulduzshunoslik san'ati asoslarini tushuntirish kitobi (Astrologiya). Tafhim / So'z boshi, tarjima va izohlar muallifi A.Ahmedov. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.

4. Rozen V.R. Alberuni's India. An account of the Religion, Philosophy, Literature, Chronology, Astronomy customs, Laws and astrology of India about A.D.1030. edited in the Arabic original by Dr. Edward Sachau. – London. 1887 / Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo arxeologicheskogo obshestva. Tom III. Sankt-Peterburg, 1889.
5. Rojanskiy M.M. Metodi issledovaniya obshix svoystv funktsiy v «Kanone Ma'suda» al-Beruni // Vestnik Karakalpakskogo filiala AN UzSSR. 1967. №1.
6. Raynov T.I. Velikiye uchenie Uzbekistana (IX-XI vv.). – Tashkent, 1943.
7. Xalidov A.B. Dopolneniya k tekstu «Xronologii» al-Biruni po leningradskoy i stambulskoy rukopisyam // Palestinskiy sbornik. Vip. 4 (67). – Moskva-Leningrad, 1959.
8. Irisov A. Beruniy va Hindiston. – Toshkent: O‘z SSR FA nashriyoti, 1963.
9. Krupneyshiy ucheniy srednevekovya. Sessiya, posvyashyonnaya Biruni / Vestnik AN SSSR. 1949. №4. S. 62.
10. Azimjanova S.A., Pikulin M.G. Vostokovedeniye v Uzbekistane za 40 let // Obshestvennie nauki v Uzbekistane № 8-9. – Tashkent: Izdatelstvo AN Uz SSR, 1964.
11. Tolstov S.P. Po sledam drevnexorezmiyskoy sivilizatsii. – Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1948.
12. Tolstov S.P. Predisloviye. Biruni i yego «Pamyatniki minuvshix pokoleniy» / Abu Reyxan Biruni. Izbrannie proizvedeniya. T. I. Pamyatniki minuvshix pokoleniy / Perevod i primechaniya S.A. Sale. – Tashkent, 1957.
13. Abu Reyxan Biruni. Izbrannie proizvedeniya. T. I. Pamyatniki minuvshix pokoleniy / Perevod i primechaniya S.A. Sale. – Tashkent, 1957.
14. Krachkovskiy I.Yu. Izbrannie sochineniya. Arabskaya geograficheskaya literatura. – Moskva-Leningrad, 1957. T. IV.
15. Sadikov X.U. Astronomicheskkiye ucheniye Biruni / Biruni. Sbornik statey posvyashennoy 900-letiyu so dnya smerti velikogo uchenogo srednevekovogo Uzbekistana Biruni. – Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1950.
16. Bulgakov P.G. Jizn i trudi Beruni. – Tashkent: Fan, 1972.
17. Karimov U.I. Predisloviye. Farmakognoziya v meditsine (Kitob as-saydana fi-t-tibb) / Abu Rayxan Beruni. Izbrannie proizvedeniya. T. IV. Farmakognoziya v meditsine (Kitob as-saydana fi-t-tibb) / Issledovaniye, perevod i primechaniya U.I. Karimova. – Tashkent: Fan, 1974.
18. Erman V. G. Rabota Beruni nad indiyскими istochnikami / Beruni. Sbornik statey k 1000-letiyu so dnya rojdeniya. – Tashkent: Fan, 1973.
19. Muminov I.M. Beruni kak istorik nauki / Beruni. Sbornik statey k 1000-letiyu so dnya rojdeniya. – Tashkent: Fan, 1973. S. 14.
20. Belenitskiy A.M. Kratkiy ocherk jizni i trudov Biruni / Abu-R-Rayxan Muxammad ibn Axmed al-Biruni. Sobraniye svedeniy dlya poznaniya dragotsennostey (Mineralogiya) / Perevod Belinskogo A.M. – Moskva, 1963.
21. Kuranbayeva U. Istoriya Sentralnoy Azii, Irana i Indii v trudax Abu Rayxana Beruni. Avtoreferat dissertatsii doktora filosofii (PhD) po istoricheskim naukam. – Tashkent: Akademiya noshirlik markazi, 2025.
22. Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosining jahon fani rivojidagi o‘rni. Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning 1050 yillik yubileyiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2023.

IRSTI 03.26

UDC: 305.42+94(47)

Maxkamova Rano Alavoddinkyzy

Doctoral Candidate, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
(Uzbekistan, Tashkent)

E-mail: ranomaxkamova082312@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0914-4728>

THE WOMEN'S QUESTION IN THE UZBEK SSR

Abstract

This article examines Soviet state policy toward women using the case of the Uzbek Soviet Socialist Republic from the 1920s to the 1980s. The study focuses on the goals, mechanisms, and social consequences of Soviet women's policy implemented in the context of a traditional Central Asian society. The author argues that the officially proclaimed principle of gender equality was closely connected not only with social modernization but also with ideological and political objectives of the Soviet regime.

The article analyzes institutional mechanisms for involving women in public and political life, including women's departments, clubs, delegate meetings, and the "Hujum" campaign. Particular attention is paid to the contradictory outcomes of these policies: alongside increased literacy, employment, and civic participation among women, coercive methods, social resistance, and tragic consequences for many local women were observed.

Based on archival materials, legal documents, statistical data, and scholarly works, the study reveals the real impact of Soviet policies on women's social status. The article also highlights the contribution of Uzbek women to industrial development, agriculture, and especially to the wartime economy during World War II, when women became a key labor and social resource for the state.

The author concludes that Soviet women's policy in the Uzbek SSR played a significant role in accelerating social modernization and expanding women's public roles. However, it simultaneously served as a tool for ideological control and economic mobilization, which determined its complex and controversial nature.

Keywords: Soviet women's policy; Hujum campaign; social modernization; anti-religious policy.

Махкамова Рано Аловиддинқызы

Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің докторанты
(Өзбекстан Республикасы, Ташкент қ.)

E-mail: ranomaxkamova082312@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0914-4728>

ӨЗБЕК КСР-ДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1920–1980 жылдар аралығындағы Кеңес мемлекетінің әйелдерге қатысты саясаты Өзбек Кеңестік Социалистік Республикасы мысалында қарастырылады. Зерттеу кеңестік әйелдер саясатының дәстүрлі Орталық Азия қоғамы жағдайында жүзеге асырылған мақсаттарын, тетіктерін және әлеуметтік салдарын талдауға бағытталған. Автор ресми түрде жарияланған гендерлік теңдік қағидасы әлеуметтік модернизациямен қатар, кеңестік режимнің идеологиялық және саяси мақсаттарымен тығыз байланысты болғанын дәлелдейді.

Мақалада әйелдерді қоғамдық және саяси өмірге тартудың институционалдық тетіктері, атап айтқанда әйелдер бөлімдері, клубтар, делегат жиналыстары және «Хужум» науқаны талданады. Бұл саясаттардың қайшылықты нәтижелеріне ерекше назар аударылады: әйелдердің сауаттылығының, жұмыспен қамтылуының және азаматтық белсенділігінің артуымен қатар, мәжбүрлеу әдістері, әлеуметтік қарсылық және көптеген жергілікті әйелдер үшін қайғылы салдарлар орын алғаны көрсетіледі.

Архивтік материалдар, құқықтық құжаттар, статистикалық деректер және ғылыми еңбектер негізінде зерттеу кеңестік саясаттың әйелдердің әлеуметтік мәртебесіне нақты ықпалын ашады. Сондай-ақ мақалада өзбек әйелдерінің өнеркәсіптің дамуына, ауыл шаруашылығына және әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери экономикаға қосқан үлесі атап көрсетіледі, бұл кезеңде әйелдер мемлекет үшін негізгі еңбек және әлеуметтік ресурсқа айналды.

Автор Кеңестік Өзбекстандағы әйелдер саясаты әлеуметтік модернизацияны жеделдетуде және әйелдердің қоғамдық ролін кеңейтуде маңызды орын алғанымен, бір мезгілде идеологиялық бақылау мен экономикалық мобилизация құралы ретінде қызмет еткенін және осының нәтижесінде оның күрделі әрі қайшылықты сипатқа ие болғанын қорытындылайды.

Түйін сөздер: Кеңестік әйелдер саясаты; «Хужум» науқаны; әлеуметтік модернизация; дінге қарсы саясат.

Макхамова Рано Аловиддин кизи

докторантка Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека (Республика Узбекистан, г. Ташкент)

E-mail: ranomaxkamova082312@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0914-4728>

ЖЕНСКИЙ ВОПРОС В УЗБЕКСКОЙ ССР

Аннотация

В статье рассматривается политика советского государства в отношении женщин на примере Узбекской ССР в 1920–1980-е годы. Основное внимание уделяется анализу целей, механизмов и последствий реализации советской женской политики в условиях традиционного общества Средней Азии. Автор показывает, что провозглашённая советской властью идея гендерного равенства имела не только социальный, но и ярко выраженный идеологический и политический характер.

В работе анализируются институциональные формы вовлечения женщин в общественно-политическую и производственную жизнь, включая деятельность женских отделов, клубов, собраний делегатов, а также кампанию «Худжум». Особое внимание уделяется противоречивым последствиям этой политики: с одной стороны — росту женской грамотности, занятости и общественной активности, с другой — насильственным методам, социальным конфликтам и трагическим последствиям для значительной части местных женщин.

На основе архивных документов, нормативно-правовых актов, статистических данных и научных исследований раскрывается реальное влияние советской политики на положение женщин в обществе. В статье также рассматривается роль узбекских женщин в индустриализации, коллективизации и в годы Второй мировой войны, когда они стали важной трудовой и социальной опорой государства.

Автор приходит к выводу, что советская политика в отношении женщин в Узбекской ССР способствовала модернизации общества и расширению социальной роли женщин, однако одновременно использовала их как инструмент реализации экономических и идеологических задач государства, что обусловило её сложный и противоречивый характер.

Ключевые слова: Советская гендерная политика; кампания «Худжум»; социальная модернизация; антирелигиозная политика.

Mahkamova Rano Aloviddin qızı

Mirzo Ulugbek adına Özbekistan Ulusal Üniversitesi doktora öğrencisi
(Özbekistan Cumhuriyeti, Taşkent)

E-posta: ranomaxkamova082312@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0914-4728>

ÖZBEK SSR'İNDE KADIN SORUNU

Özet

Bu makalede, 1920-1980 yılları arasındaki Sovyet devletinin kadınlara yönelik politikaları, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti örneğinde incelenmektedir. Araştırma, Sovyet kadın politikalarının geleneksel Orta Asya toplumundaki uygulanma amaçlarını, mekanizmalarını ve sosyal sonuçlarını analiz etmeye yöneliktir. Yazar, resmî olarak ilan edilen cinsiyet eşitliği ilkesinin, sosyal modernizasyon ile birlikte Sovyet rejiminin ideolojik ve siyasî hedefleriyle yakından bağlantılı olduğunu kanıtlamaktadır.

Makalede, kadınları toplumsal ve siyasî hayata katmanın kurumsal mekanizmaları, özellikle kadın bölümleri, kulüpler, delege toplantıları ve “Hujum” kampanyası ele alınmaktadır. Bu politikaların çelişkili sonuçlarına özel dikkat gösterilmektedir: kadınların okuryazarlığı, istihdama katılımı ve sivil aktivitesindeki artışın yanı sıra, zorlayıcı yöntemler, toplumsal direniş ve birçok yerel kadın için trajik sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Araştırma; arşiv materyalleri, hukuki belgeler, istatistikî veriler ve bilimsel yayınlar temel alınarak, Sovyet politikalarının kadınların sosyal statüsü üzerindeki somut etkilerini ortaya koymaktadır. Ayrıca makalede, Özbek kadınlarının sanayinin gelişimine, tarıma ve özellikle II. Dünya Savaşı yıllarındaki askerî ekonomiye katkıları vurgulanmaktadır. Bu dönemde kadınlar, devlet için temel bir emek ve sosyal kaynak haline gelmiştir.

Yazar, Sovyet Özbekistan'ındaki kadın politikasının sosyal modernizasyonu hızlandırmada ve kadınların toplumsal rolünü genişletmede önemli bir yer tuttuğunu ancak aynı zamanda ideolojik kontrol ve ekonomik seferberlik aracı olarak işlev gördüğünü ve bunun sonucunda politikaların karmaşık ve çelişkili bir yapıya sahip olduğunu sonuç olarak belirtmektedir.

Anahtar kelimeler: Sovyet Kadın Politikası; “Hujum” Kampanyası; Sosyal Modernizasyon; Dine Karşı Politika.

Introduction

The political system of the former Soviet Union, which took shape in the first quarter of the twentieth century, brought about profound transformations in the socio-political structure of society in Central Asia, particularly in the Uzbek Soviet Socialist Republic (Uzbek SSR). Within this process, the women's issue was promoted as one of the priority directions of Soviet state policy. The active involvement of women in social life, the improvement of their literacy, the expansion of their participation in the labor market, and the strengthening of their socio-political engagement were officially interpreted by the Soviet authorities as a policy aimed at ensuring gender equality.

However, a deeper analysis of the essence and content of this policy demonstrates that the measures concerning women were not solely directed toward the expansion of their rights and freedoms. Especially in the conditions of the Central Asian republics, where traditional socio-cultural structures predominated, Soviet women's policy acquired a complex and contradictory character. By broadly involving women in production processes and public life, the Soviet state sought, on the one hand, to meet economic needs and, on the other, to form a social base loyal to communist ideology. Consequently, the women's issue in Soviet policy functioned not only as a social concern but also as an ideological and political instrument.

The ideological monopoly that prevailed during the years of Soviet power and Communist Party dominance led to a one-sided interpretation of the women's issue for a prolonged period. In official historiography, Soviet women's policy was predominantly presented as a positive phenomenon, while its internal contradictions, its real impact on local society, and its negative consequences were not sufficiently analyzed. During the years of independence, opportunities emerged to approach this issue from a new perspective and to conduct a critical and objective reassessment of Soviet women's policy.

From this standpoint, the main objective of this article is to analyze Soviet state policy toward women using the example of the Uzbek SSR, including its implementation mechanisms and social institutions, as well as the actual impact and outcomes of this policy on social life. The study examines the true nature of the rights and opportunities granted to women by the Soviet state and the extent to which they served political and ideological objectives.

According to the author's hypothesis, although Soviet policy toward women was officially presented as being aimed at expanding their social and legal freedoms, in practice it was intended to broaden the ranks of supporters loyal to Soviet ideology and to shape women as a labor and political resource serving state interests in production and public life.

To test this hypothesis, historical-analytical, historical-comparative, and generalization methods were employed. The research is based on the analysis of normative legal documents, archival materials, statistical data, and scholarly literature. The article examines the formation of the women's issue during the Soviet period and the institutional mechanisms designed to address it, particularly through the example of the activities of women's departments in the Uzbek SSR.

Methods and Materials

In this article, general scientific and specific methods of historical research were employed to examine Soviet policy on the women's issue in the Uzbek SSR. In particular, the methods of historicism and systemic analysis made it possible to consistently analyze the stages of formation, goals, and objectives of Soviet policy toward women, as well as its socio-political outcomes.

Using the historical-comparative method, Soviet women's policy was compared with the pre-Soviet period and with historiographical interpretations that emerged after independence. This approach helped to reveal the ideological essence of the concept of "women's liberation" promoted during the Soviet era.

Through methods of analysis and synthesis, the activities of institutional mechanisms such as women's departments, clubs, delegate meetings, and the Hujum campaign, as well as their impact on social life, were systematized and generalized.

The study is based on a source-critical approach and draws extensively on archival documents, Soviet-era normative legal acts, decisions of party and state bodies, statistical data, periodical press materials, and scholarly works by historians of both the Soviet and post-independence periods.

In particular, studies published during the Soviet period generally assessed women's policy positively, whereas post-independence scholarship critically examines its internal contradictions, coercive elements, and violent practices. These differing approaches were subjected to comparative analysis, on the basis of which the author's conclusions were formulated.

This methodological framework made it possible to substantiate scientifically the argument that Soviet policy on the women's issue was aimed less at ensuring genuine gender equality than at creating an ideologically loyal social base.

Analysis and Results

Within the scope of the researched topic, numerous historians have conducted scholarly studies. An analysis of their works allows them to be conditionally divided into two groups. The first group consists of scholars who evaluate the policy pursued by the former USSR as having led to the liberation of Eastern women and regard this outcome as evidence of the correct implementation of Soviet policy. According to their views, the idea of equality between women and men generated positive attitudes and perceptions toward society in women's lives, work activities, and everyday experiences. Despite oppression and humiliation exercised by men, women followed

the course of Soviet power and began to participate actively in all spheres of social production. Naturally, this group primarily includes researchers whose works were produced during the Soviet period.

The second group comprises studies conducted after the collapse of the USSR, in which the darker aspects of the previous political system are revealed. According to these scholars, Soviet policy had not only positive but also negative consequences for women's lives. The political, social, economic, and ideological policies pursued by Soviet power and the Communist Party left adverse traces in women's consciousness and contributed to the emergence of resistance movements. This was largely due to the one-sidedness and inconsistency inherent in the Soviet system and Communist Party policy. Archival documents indicate that adopted laws and resolutions often directly or indirectly contradicted one another, or that certain decisions generated new problems.

The period from 1919 to 1930 was particularly active with regard to the women's issue. During these years, departments, clubs, circles, and educational institutions were established and became the main instruments for involving women in public life. Unlike women's departments in central Russia, women's departments in Turkestan were required to carry out far more diverse activities. These departments organized literacy schools for women, handicraft artels, orphanages, nurseries, and consultation centers. They actively involved women of the local population in social life and promoted Soviet government decrees at the local level. Such activities were predominantly directed and supervised by the Communist Party.

After the Communist Party seized one-man rule on behalf of workers', peasants', and soldiers' deputies, it assumed direct control over governing society, unlike the Russian Empire. Special organizations operating in the name of the Party and the Soviets emerged in all spheres of the social system. In particular, women's departments, the Qo'shchi Union, the Komsomol, Pioneer, and Octobrist organizations and associations were established. Although these organizations were legally independent, in practice they strictly followed the Party line and collectively implemented its policies under the slogan that the "Party is the mind, honor, and conscience of our era."

The Soviet government and the Communist Party did not overlook the significant potential of women in the development of the state and society. Under the patronage of the Communist Party, each organization developed special systems, forms, and methods of work among women. From the end of 1919, women's departments began to be established under district and city party committees in Turkestan [1, 12].

Women's departments had an organizational structure consisting of a head, instructors, and a board (seven members), as well as representatives from trade unions, Komsomol organizations, party committees, the Qo'shchi Union, women delegates, and agitators [2, 56]. In 1920, there were 45 such units operating in the territory of Turkestan, bringing together nearly one thousand Muslim women and one thousand European women [1, 12].

Women's departments soon gained considerable authority, and the trust of local women in these institutions steadily increased. Women's clubs and "red corners" in mahallas and villages provided substantial support to women's departments. This form of activity had not been practiced in Russia. Within these clubs, outpatient clinics, consultation centers, schools, cultural and educational circles, and workshops were established for women. For example, a club established in Tashkent included a children's consultation center (visited daily by 60–80 Uzbek women), a sewing workshop for 25 people, a school educating 30 girls, a literacy school for 35 adult women, a quilt-making artel, a library, and a Pioneer detachment uniting Uzbek girls. The club published a wall newspaper and held weekly meetings of its members. It also hosted political circles, including groups focused on maternal and child welfare, choir, music, and Russian language studies. Lectures and reports on various fields of knowledge were organized weekly, and excursions were arranged.

Such clubs carried out extensive work to involve Uzbek women in education. Typically, parents were invited for lengthy discussions to persuade them of the necessity of educating their daughters. In 1924, similar women's clubs were opened in other cities of Uzbekistan. In 1926, 2,327 women joined these clubs, while in 1927 their number increased to 4,723—almost twice as many [1, 13].

In this process, the government paid particular attention to increasing the socio-political activity of local women, their “modernization,” and ensuring their equal participation with men in society (subsequently enabling broader use of their labor). Measures to accelerate this process were discussed at a meeting held with the participation of staff from women’s departments of the Central Asian Party Committee in September 1926, where a decision was made to forcibly “liberate” women, that is, to remove the paranja [3, 105].

Delegate meetings organized under women’s departments of party committees became a genuine school for involving Uzbek women in the work of Soviet, trade union, and cooperative bodies. The number of Uzbek women participating in these delegate meetings steadily increased. While at the beginning of 1925 their number reached 820, by the end of that year it had risen to 1,500.

By 1926, women’s political activity had also intensified. In the 1926 elections, more than 32,000 women participated in the Fergana region alone, and 665 women were elected to village Soviets. By contrast, in 1925 only about 200 women worked in the lower Soviet apparatus throughout Uzbekistan. During this period, women’s efforts to join the Qo’shchi Union also intensified. While 3,000 women were members of the Qo’shchi Union in 1925, by 1926 the number of women members in the Fergana and Tashkent regions alone reached 4,900 [4].

Another factor that negatively affected the lives of women in Uzbekistan was the struggle against religion—militant atheism. One of its objectives was the fear that “the local population would remain forever alien to the Russian state under the pressure of their clergy” [5], as well as the aim of imposing spiritual dependence and “poisoning” public consciousness. In propaganda activities, religion was increasingly portrayed as the root cause of all backwardness. Special “machinery” and pressure mechanisms were created to implement atheistic policies.

In 1927, directives were issued stating that “intensifying anti-religious propaganda among women removes them from social and labor activities,” and therefore that “polygamy and bride price are the fault of religion,” proposing to use these practices as grounds for combating religion [2, 61]. As a result, specialized anti-religious propaganda activities were carried out within organizations. However, in the view of the government and the Party, such efforts were proceeding too slowly. Sharp confrontation became especially evident in the Hujum policy.

In 1927, the Party declared this policy a “Hujum” (“Attack”) against the old way of life. The slogan “Attack on the old way of life” was enthusiastically supported by communists as well as by broad sections of workers and peasants. To implement this major task, the Party launched large-scale agitation and propaganda campaigns among the population. Notably, within a short period, 112 meetings devoted to women’s “liberation” were held in the Andijan region [6].

At women’s conferences held in 1927, 1,550 women participated, after which 704 women removed the paranja. In the early months of 1927, 300 women in the Namangan region abandoned the paranja [1, 13].

Although during the initial years of the Hujum campaign many women removed the paranja and began participating in socio-political processes, the implementation of this policy was accompanied by negative consequences. According to reports submitted under strict secrecy to the Prosecutor’s Office of the Uzbek SSR, in 1927 the Hujum movement was supported by certain segments of the population, including the wives of men employed in state institutions, as well as poor peasants and laborers, while religious scholars, wealthy individuals, and merchants carried out propaganda against it [7].

The Hujum campaign assumed such an aggressive character that the process of unveiling women was even organized in the form of a “socialist competition” among Uzbekistan, Turkmenistan, and other republics. Notably, the Soviet judicial and legal system, internal affairs bodies, the prosecutor’s office, and investigative agencies were also involved in this initiative. During this competition, which lasted from September 1, 1929, to March 1, 1930, court officials expedited divorce proceedings, while other participants were tasked with delivering educational lectures in villages on women’s roles in society and their rights.

In addition, tasks were set to involve local women in judicial and legal institutions and to create conditions for their participation in court proceedings as people's assessors. During this period, the number of women seeking divorce from much older husbands increased, and such cases intensified further during the "competition." As a result, many families were broken up, and some women who expressed a desire for divorce were punished by their husbands or relatives.

The Soviet authorities' radical policy of "liberating" women also led to tragic consequences, including the loss of life among many local women. Numerous documents confirm this. In particular, a report submitted in June 1927 by the Kokand district office of the State Political Administration to the Central Committee of the Communist Party of Uzbekistan recorded criminal cases related to the killing of women who had removed the paranja in the Buvayda and Beshariq districts, as well as in the villages of Oqtepa and G'ori [8].

As a result of the aggressive implementation of the Hujum policy in Uzbekistan during 1927–1928, the premature deaths of more than 2,500 women were recorded [9]. According to data from the Khorezm city prosecutor, in only 20 criminal cases reviewed, the killing of 68 women was established [10]. Another document notes that in 1928 criminal cases were initiated across the republic regarding the deaths of 208 women; however, it is emphasized that in reality this number was significantly higher. For example, in Khorezm region alone, 68 women were killed, yet only 20 criminal cases were opened in connection with these incidents. Reports submitted by district prosecutors for the first four months of 1929 indicate that 21 women were killed and two others injured [11].

On May 23, 1927, the Central Executive Committee of the Soviets adopted a resolution to grant personal pensions to individuals who had become disabled as a result of the hastily implemented policies, as well as to the families of those killed in the course of women's "liberation." According to data from the People's Commissariat of Justice, in 1928 a total of 60 cases related to women's liberation were heard. Soviet courts sentenced 107 individuals to execution for the murder of active women. Most of these killings occurred in the Bukhara, Samarkand, and Zarafshan districts [1, 26]. Nevertheless, attitudes toward women in society gradually changed. As a result of the Hujum campaign, nearly 100,000 women removed the paranja.

The struggle against the paranja continued for several years. Special campaigns lasting two weeks or ten days were held around March 8 and March 22. Women's departments were even provided with small brochures indicating which slogans should be used during March 8 demonstrations. Examples included: "Women laborers, poor and middle peasant women, be vigilant so that the rich do not enter the kolkhoz. Be disciplined members of the kolkhoz," "Organize shock brigades," "Do not allow the construction of separate houses and households. Demand communal housing with shared kitchens and kindergartens," and similar slogans [2, 69]. Many women believed in these appeals. As a result of such policies, women's activism increased to some extent.

In 1927, the number of Uzbek women involved in press cooperatives increased from 225 to 5,916. During the Hujum period, 120 literacy schools were established. Prior to the Hujum, 2,113 Uzbek women studied in literacy schools, whereas in 1927 this number rose to 4,605. The number of Uzbek women employed in production also increased. While in 1926 a total of 512 Uzbek women participated in the Soviets, one year later, during the Hujum, the number of Uzbek women involved in leadership activities within the Soviets doubled [1, 26].

In the mid-1930s, at the initiative of S. Ordzhonikidze, a movement of socially active women emerged. These women became involved in the production and public life of industrial enterprises. Councils of socially active women appeared in many industrial enterprises. In Uzbekistan, such councils were established in almost the entire textile industry. Women acquired professional skills. Among them, Alla Nazarova, a worker at the Khojayli cotton factory, as well as X. Umarova from Fergana, Yuldosheva, and others, consistently exceeded production targets.

By 1940, approximately 40,000 women in the cities of Soviet Uzbekistan were employed in various sectors. In the republic's textile industry, women accounted for 48 percent of all workers. More than 2,000 Uzbek women were enrolled in higher education institutions [1, 30].

During the years of the Great Patriotic War, women of the Uzbek SSR demonstrated high patriotism, a strong sense of duty to the homeland, and examples of labor heroism. Many of them directly participated in military operations. For their bravery in battles against German fascism, Uzbek women such as machine gunner Rahima Alimova and sniper Zebokhon G'aniyeva were awarded the Order of the Red Banner.

During the war years, hundreds of thousands of women replaced their husbands, brothers, and fathers who had gone to the front and worked in production. They mastered the most difficult professions, guided by the slogan “Everything for the front, everything for victory!” In the very first month of the war, 20,000 women in Tashkent alone volunteered to work at factories and other production enterprises. As of January 1, 1941, women constituted 40.7 percent of the total workforce in the economy of the Uzbek SSR; by 1943, the share of women workers in industry had increased by 20.5 percent, reaching 63.5 percent [12, 116]. At the “Krasnaya Zarya” factory, Komsomol member A. Kondratyova worked on two, and later three, machines simultaneously, fulfilling her production plan by 200 percent and earning the title of “Two-Hundred-Percent Worker.” Stulnikova, Monova, and others followed her example, achieving daily output rates of 220–240 percent [13, 12].

Working women in rural areas demonstrated no less labor heroism than women in industry. During the war years, rural women in Uzbekistan became a decisive force in agriculture. They worked as tractor drivers and led brigades and units within kolkhozes. For her labor achievements, Jorayeva from the 1st Machine-Tractor Station in the Ohangaron district of Tashkent region was awarded the badge “Excellent Worker of Socialist Agriculture” [14]. On the initiative of Tursunkhon Karimova, head of the Oltinkol unit, shock front-line units were established in kolkhozes and sovkhoses across the republic. These units were mainly led by Communist and Komsomol women. In the Bekobod district of Tashkent region alone, more than 60 such units were formed, whose members fulfilled daily norms by two to three times [15, 12].

At the Ilich collective farm in the Jambul district, the work brigade led by Rahima Akimova additionally produced nearly 40 tons of sugar beet. This amount of sugar was sufficient to supply approximately 8,000 soldiers for one month. Women of the Uzbek SSR provided significant assistance to Soviet soldiers by collecting funds, valuables, warm clothing, and gifts to meet the needs of the army. They also demonstrated remarkable generosity in caring for the families of front-line soldiers, as well as for the families of Soviet citizens evacuated from temporarily occupied regions and for orphaned children.

For instance, collective farm women of the O'rta Chirchiq district in Tashkent region took the initiative to sow various crops on 30 hectares of land and established a food fund to support the families of Soviet soldiers. The collective farms of the Yangiyo'l district in Tashkent region used the funds they collected to establish orphanages. Nine collective farms in the same district took responsibility for raising 100 evacuated children. Collective farms in the Kalinin district of Tashkent region donated 105,000 soums to support an orphanage. In the Syrdarya district, eight collective farms assumed responsibility for the care of 190 children [16, 36].

The courage demonstrated by Uzbek women during the years of the Second World War is immeasurable. In the hearts of millions of working women, faith in victory surged powerfully.

In the post-war years, a new large group of Uzbek women emerged who worked alongside men in all sectors of communist construction. They mastered the operation of complex machinery, electronic computing devices, and trains; successfully engaged in grain and cotton cultivation; provided education and upbringing for children; treated the sick; created literary and artistic works; conducted scientific discoveries; and actively participated in resolving state affairs.

By the 1980s, more than one million women were employed across all sectors of the national economy and culture of the Uzbek SSR. According to data from 1978, 1,678,000 women were employed in the national economy of the Uzbek SSR, accounting for 43% of the total workforce, including workers and employees, in the republic [17, 203].

In the final quarter of the twentieth century, women constituted a major labor force in collective and state farm production in Uzbekistan. More than 3,000 women worked as tractor

drivers and operators of cotton-harvesting machines, while 3,200 women were employed as agronomists, zootechnicians, and veterinary doctors. Many women held leadership positions in collective and state farms. The names of renowned mechanized female workers such as Tursunoy Okhunova, Svetlana Prodan, Chinnixol Khudoyorova, Maria Kovalyova, and many others gained widespread recognition throughout the USSR.

Conclusion

In conclusion, it should be emphasized that in Soviet Uzbekistan, the women's question constituted one of the stable priority directions of state policy. The process of broadly involving women in socio-economic life, supervising literacy and safety awareness, and ensuring their active participation in labor, political, and cultural processes was consistently pursued. The activities of women's departments, clubs, cultural and educational centers, and various social organizations contributed to the formation of a new social status for women in Uzbekistan. Through these institutions, thousands of women were involved in literacy programs, received vocational training, obtained legal and medical consultations, and benefited from the establishment of nurseries and schools for children.

These measures facilitated an increase in the role of modern equipment in production processes and created conditions for women's active participation across various sectors of the economy—including industry, agriculture, education, and healthcare. As a result, Uzbek women moved beyond the confines of traditional domestic life and secured a place in the socio-political life of society. Thus, Soviet policies toward women in Uzbekistan accelerated the modernization of society and contributed to the growth of women's social activity, moral development, and professional contribution to production.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Aminova, R. Soviet East and Women. The Non-Capitalist Path of the Development of the Soviet East and the Liberation of Women. – Tashkent, 1964. – P.41.
2. Abdullaeva, Y. Women of Karakalpakstan: Yesterday and Today, Late 19th and 20th Century. – Tashkent: Ijod Duniyosi, 2004. – 223 p.
3. New History of Uzbekistan. Vol. 2. Uzbekistan during the Soviet Colonial Period. Scientific editor: M. Jo'raev. – Tashkent, 2000. – P.105.
4. Правда Востока, 7 марта, 1926.
5. Witnessing History and Its Lessons. Appropriation of National Wealth in Khorezm and Soviet Colonial Uzbekistan. Chief editor: D.A. Alimova. – Tashkent: Sharq, 2001. – P.28.
6. Правда Востока, 7 апреля, 1927.
7. АПРУ, Фонд 58, Лист 5, Файл 865, с.65–66. (Архив Президента Республики Узбекистан)
8. АПРУ, Фонд 58, Лист 2, Файл 1153, с.65–66. (Архив Президента Республики Узбекистан)
9. Alimova, D. "Was the 'Hujum' Necessary?" // Literature and Art of Uzbekistan, September 11, 1992.
10. АПРУ, Фонд 58, Лист 2, Файл 1153, с.87–88.
11. Data obtained from the Archive of the Coordinating-Methodological Center on Contemporary History of Uzbekistan.
12. Узбек ССР – Ташкент, 1981. – П.555.
13. Madrahimova, R. Labor and Courage of Uzbek Women during the Great Patriotic War. – Tashkent, 1981. – P.64.
14. National State Archive of Uzbekistan (NGA Uz), Fond 90, Op.8d, File 5571, L.122.
15. Toshkhojaeva, N. Rural Women of Uzbekistan during the War Years (1941–1945). – Tashkent, 1985. – P.56.
16. Voskoboynikov, E.A. (Translation by M. Ibrokhimov) The Uzbek People during the Great Patriotic War. – Tashkent, 1947. – P.47.
17. National Economy of the Uzbek SSR in 1978, Statistical Yearbook. – Tashkent, 1979. – P.203.

REFERENCES

1. Aminova, R. Soviet East and Women. The Non-Capitalist Path of the Development of the Soviet East and the Liberation of Women. – Tashkent, 1964. – P.41.
2. Abdullaeva, Y. Women of Karakalpakstan: Yesterday and Today, Late 19th and 20th Century. – Tashkent: Ijod Dunyosi, 2004. – 223 p.
3. New History of Uzbekistan. Vol. 2. Uzbekistan during the Soviet Colonial Period. Scientific editor: M. Jo'raev. – Tashkent, 2000. – P.105.
4. «Pravda Vostok», 7 marta 1926 g.
5. Svidetel'stvo istorii i yeyo uroki. Prisvoyeniye natsional'nogo bogatstva v Khorezme i sovet'skom kolonial'nom Uzbekistane. Glavnyy redaktor: D.A. Alimova. - Tashkent: Shark, 2001. - S. 28.
6. «Pravda Vostok», 7 aprelya 1927 g.
7. APRU, Fond 58, Spisok 5, Delo 865, gl. 65–66. (Arkhiv Prezidenta Respubliki Uzbekistan)
8. APRU, Fond 58, Spisok 2, Delo 1153, gl. 65–66. (Arkhiv Prezidenta Respubliki Uzbekistan)
9. Alimova, D. «Bylo li neobkhodimo «napadeniye»?» // Literatura i iskusstvo Uzbekistana, 11 sentyabrya 1992 g.
10. APRU, Fond 58, Spisok 2, Delo 1153, s. 87–88.
11. Dannyye polucheny iz arkhiva Koordinatsionno-metodologicheskogo tsentra po sovremennoy istorii Uzbekistana.
12. Uzbekskaya SSR – Tashkent, 1981. - S. 555.
13. Madrahimova, R. Labor and Courage of Uzbek Women during the Great Patriotic War. – Tashkent, 1981. – P.64.
14. National State Archive of Uzbekistan (NGA Uz), Fond 90, Op.8d, File 5571, L.122.
15. Toshkhojaeva, N. Rural Women of Uzbekistan during the War Years (1941–1945). – Tashkent, 1985. – P.56.
16. Voskoboynikov, E.A. (Translation by M. Ibrokhimov) The Uzbek People during the Great Patriotic War. – Tashkent, 1947. – P.47.
17. National Economy of the Uzbek SSR in 1978, Statistical Yearbook. – Tashkent, 1979. – P.203.

IRSTI 03.26

UDC: 305.42+94(47)

Nabijonov Sirozhoddin Abdumutalipugli

basic doctoral student of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

E-mail: sirojiddinnabijonov75@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3021-7522>

THE INFLUENCE OF CORRESPONDENCE AND TREATIES BETWEEN THE KOKAND KHANATE AND TURKESTAN GOVERNOR-GENERALSHIP ON MUTUAL SOCIO-POLITICAL LIFE

Abstract

Since the 60s and 70s of the 19th century were a difficult period for the Uzbek khanates, scientific research devoted to the study of this period has not lost its relevance even today. In this regard, the study and comprehensive analysis of relations between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship, especially the mutual socio-political influence of treaties and correspondence, is of great importance. Therefore, in this article, the official correspondence between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship in the second half of the 19th century, as well as the mutual influence of the concluded treaties on socio-political life, are analyzed on a scientific basis. In the course of the research, the content of diplomatic relations between the two political structures, in particular, official letters, agreements, and treaties exchanged between Khudoyorokhan (1866-1875) and the Governor-General of Turkestan Konstantin Petrovich von Kaufman (1867-1881) and his representatives, was studied from the point of view of source studies and historiography. As a result, the internal political situation of the Kokand Khanate, factors of external influence on the central and local governance system, as well as the dynamics of changes in relations between social strata, were highlighted.

Correspondence and treaties also revealed the diplomatic strategies pursued by the rulers of the Kokand Khanate (1709-1876) to maintain political balance against the background of the gradual implementation of colonial policy in the region by the Turkestan Governor-Generalship (1867-1917). The study thoroughly clarified that these official documents were not only a means of diplomatic communication, but also an important historical source that directly and indirectly influenced the socio-political life of the Kokand Khanate. As a result, it became possible to gain a deeper understanding of the relations between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship, especially to shed light on the details of the mutual influence of correspondence and treaties on the population and elites of the two regions.

Keywords: Lieutenant Colonel Denet; General Dandavel; K.V. Struve; Permanent Representative; Bukhara-Kokand alliance; Sher Alibiy; Muzaffarshah; the Karategin issue.

Набижонов Сирожиддин Абдумуталиб ўғли

Ўзбекистан Республикасы Ғылым академиясы Эбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының негізгі докторанты.

E-mail: sirojiddinnabijonov75@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3021-7522>

ҚОҚАН ХАНДЫҒЫ МЕН ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫ АРАСЫНДАҒЫ ХАТ ЖАЗЫСУ МЕН ШАРТТАРДЫҢ ӨЗАРА ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

Андатпа

XIX ғасырдың 60-70-жылдары өзбек хандықтары үшін күрделі кезең болғандықтан, осы кезенді зерттеуге арналған ғылыми зерттеулер әлі де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, Қоқан хандығы мен Түркістан генерал-губернаторлығы арасындағы қарым-қатынастарды, әсіресе келісімшарттар мен хат алмасулардың өзара әлеуметтік-саяси әсерін зерттеу және тұтастай талдау маңызды болып табылады. Сондықтан бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында Қоқан хандығы мен Түркістан генерал-губернаторлығы арасындағы ресми хат алмасулар мен жасалған келісімшарттардың қоғамдық-саяси өмірге тигізген өзара ықпалы ғылыми негізде талданған. Зерттеу барысында екі саяси құрылым арасындағы дипломатиялық байланыстар, атап айтқанда, Түркістан генерал-губернаторы Константин Петрович фон-Кауфман (1867-1881) мен оның өкілдері арасындағы ресми хаттар, келісімдер мен шарттардың мазмұны деректану және тарихнамалық тұрғыдан зерттелді. Нәтижесінде, Қоқан хандығының ішкі саяси жағдайы, орталық және жергілікті басқару жүйесіне сыртқы әсер ету факторлары, сондай-ақ әлеуметтік жіктер арасындағы қарым-қатынастардың өзгеру динамикасы ашылды.

Сондай-ақ, Түркістан генерал-губернаторлығы (1867-1917) тарапынан аймақтағы отарлау саясатын кезең-кезеңімен жүзеге асыру аясында Қоқан хандығының (1709-1876) билеушілері тарапынан саяси тепе-теңдікті сақтау үшін жүргізілген дипломатиялық стратегиялары ашып көрсетілді. Зерттеуде бұл ресми құжаттар дипломатиялық қарым-қатынас құралы болып қана қоймай, Қоқан хандығының әлеуметтік-саяси өміріне тікелей және жанама әсер ететін маңызды тарихи дереккөз екендігі жан-жақты анықталды. Нәтижесінде, Қоқан хандығы мен Түркістан генерал-губернаторлығы арасындағы қарым-қатынастарды тереңірек түсінуге, әсіресе хат алмасу мен келісімшарттардың екі аймақтың тұрғындары мен элитасына өзара әсерінің егжей-тегжейлерін көрсетуге мүмкіндік туды.

Түйін сөздер: Подполковник Деннет; генерал Дандавель; К.В.Струве; Бұхара-Қоқан одағы; Шер Алиби; Мұзаффаршах; Қаратегін мәселесі.

Набижонов Сирожиддин Абдумуталиба Угли

докторант Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук
Республики Узбекистан.

E-mail: sirojiddinnabijonov75@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3021-7522>

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕПИСКИ И ДОГОВОРОВ МЕЖДУ КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ И ТУРКЕСТАНСКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВОМ НА ВЗАИМНУЮ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ

Аннотация

Поскольку 60-70-е годы XIX века были сложным периодом для узбекских ханств, научные исследования, посвященные изучению этого периода, не потеряли своей актуальности и сегодня. В связи с этим важно изучить и всесторонне проанализировать отношения между Кокандским ханством и Туркестанским генерал-губернаторством, особенно социально-политическое взаимодействие договоров и переписки. Поэтому в данной статье на научной основе анализируется официальная переписка между Кокандским ханством и Туркестанским генерал-губернаторством во второй половине XIX века, а также взаимное влияние заключенных договоров на общественно-политическую жизнь. В ходе исследования с точки зрения источниковедения и историографии были изучены дипломатические отношения между двумя политическими структурами, в частности, содержание официальных писем, соглашений и договоров, обменивавшихся между Худоевроханом (1866-1875) и Туркестанским генерал-губернатором Константином Петровичем фон-Кауфманом (1867-1881) и его представителями. В результате была освещена внутренняя политическая ситуация Кокандского ханства, факторы внешнего

влияния на систему центрального и местного управления, а также динамика изменений в отношениях между социальными слоями.

Также были раскрыты дипломатические стратегии, проводимые правителями Кокандского ханства (1709-1876) для поддержания политического баланса на фоне поэтапного осуществления Туркестанским генерал-губернаторством (1867-1917) колониальной политики в регионе. В исследовании подробно уточнено, что эти официальные документы являются важным историческим источником, который не только служит средством дипломатического общения, но и оказывает прямое и косвенное влияние на общественно-политическую жизнь Кокандского ханства. В результате появилась возможность глубже понять отношения между Кокандским ханством и Туркестанским генерал-губернаторством, особенно осветить детали взаимного влияния переписки и договоров на население и элиту двух регионов.

Ключевые слова: Подполковник Деннет; генерал Дандавел; К.В.Струве; Бухаро-Кокандский союз; Шер Алибий; Музаффаршах; Каратегинский вопрос.

Nabijonov Sirojiddin Abdumutalib oğlu

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Ebu Reyhan Biruni adına Şarkiyat Enstitüsü, kıdemli doktora öğrencisi

E-posta: sirojiddinnabijonov75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3021-7522>

**HOKAND HANLIĞI İLE TÜRKİSTAN GENEL-GUBERNATORLUĞU
ARASINDAKİ YAZIŞMA VE ANLAŞMALARIN KARŞILIKLI SOSYAL-SİYASİ
HAYATA ETKİSİ**

Özet

XIX. yüzyılın 60-70'li yılları, Özbek hanlıkları için zorlu bir dönem olduğundan, bu dönemi araştırmaya yönelik bilimsel çalışmalar hâlâ güncelliğini korumaktadır. Bu bağlamda, Hokand Hanlığı ile Türkistan Genel-Gubernatorluğu arasındaki ilişkileri, özellikle anlaşmalar ve yazışmaların karşılıklı sosyal-siyasî etkilerini incelemek ve bütüncül bir analiz yapmak önemlidir.

Bu nedenle, makalede XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hokand Hanlığı ile Türkistan Genel-Gubernatorluğu arasındaki resmî yazışmalar ve yapılan anlaşmaların toplum ve siyasî hayata olan karşılıklı etkileri bilimsel temelde analiz edilmiştir. Araştırma sürecinde, iki siyasal yapı arasındaki diplomatik ilişkiler; özellikle Türkistan Genel-Gubernatoru Konstantin Petrovich fon-Kaufman (1867–1881) ve temsilcileri arasındaki resmî yazışmalar, anlaşmalar ve şartların içeriği kaynak bilimi ve tarih bilimi perspektifinden incelenmiştir.

Bunlarla birlikte makalede, Hokand Hanlığı'nın iç siyasî durumu, merkezi ve yerel yönetim sistemine dış etkiler ve toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin değişim dinamiği ortaya konmuştur.

Ayrıca, Türkistan Genel-Gubernatorluğu (1867-1917) tarafından bölgedeki sömürgeleştirme politikasının aşamalı olarak uygulanması sürecinde, Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) yöneticilerinin siyasî dengeyi korumak için yürüttüğü diplomatik stratejiler de açığa çıkarılmıştır. Araştırmada, bu resmî belgelerin yalnızca diplomatik iletişim aracı olmadığı, aynı zamanda Hokand Hanlığı'nın sosyal-siyasî yaşamına doğrudan ve dolaylı etkisi olan önemli tarihî kaynaklar olduğu kapsamlı bir şekilde belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Hokand Hanlığı ile Türkistan Genel-Gubernatorluğu arasındaki ilişkileri daha derinlemesine anlamak, özellikle yazışmalar ve anlaşmaların her iki bölgenin halkı ve elitleri üzerindeki karşılıklı etkilerini ayrıntılı olarak ortaya koymak mümkün olmuştur.

Anahtar kelimeler: Yüzbaşı Dеннет; General Dandavel; K.V. Struve; Buhara-Hokand Birliği; Şer Alibi; Muzaffarşah; Karategin Meselesi.

Introduction. It is known that relations between the Kokand Khanate (1709-1876) and the Turkestan Governor-Generalship (1867-1881) were active, and several correspondence were

conducted through letters and ambassadors. However, diplomatic relations between them were short-lived, covering a nine-year period. Nevertheless, as a result of these relations, significant socio-political changes took place in the territory of the khanate and the governorate. Although the practical implementation of these relations in the territory of the khanate and the governorate, as well as the adoption of decisive decisions in contradictory and complex historical processes, depended on the Kokand Khan Khudoyar Khan (1866-1875) and the Governor-General of Turkestan K.P.Kaufman (1867-1881), the perception and influence of the population and the political elite in the socio-political life of the khanate and the governorate were different. From this point of view, the study of the influence of correspondence and agreements between the two countries on the socio-political life of the population and the elite gives rise to controversial information presented in the sources. This makes it possible to comprehensively see the socio-political life of the two regions from their own perspectives.

At the same time, these documents also illuminate the diplomatic actions of the Kokand rulers, aimed at adapting to the political situation, maintaining balance, and protecting the state's independence as much as possible. As a result, the political interests of the Turkestan Governor-Generalship in the region, the mechanisms of intervention in the affairs of Bukhara and Kokand, and the stages of colonial policy were clearly manifested.

The purpose of this article is to analyze the content of official correspondence and treaties concluded between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship, as well as to reveal their mutual influence on socio-political life and the relationship between the elite and population in the two regions. In the study, along with the use of source studies and historical analysis methods, archival documents, official agreements, and periodicals were used as primary sources.

Literature review. Although some literature does not cover the socio-political influence of relations between the khanate and the governorate in the two regions, information about correspondence and treaties is provided [1]. Furthermore, while the following studies are unilateral, focusing only on certain aspects of the Khanate's socio-cultural life, they do not illuminate the two sides against the backdrop of diplomatic relations [2]. In studies closer to the problem, although the political and administrative life of the khanate and the external relations of the governorate were studied, their mutual socio-political influence was practically ignored [3]. In the sources, he limited himself to providing information about contracts and correspondence [4]. However, unlike them, some sources provide more complete information [5]. From this it is clear that, although the relations between the khanate and the governorate have been studied in a certain sense, the socio-political influence of their correspondence and treaties has not been revealed. In this regard, in the results section of the article, the influence of the khanate and the governorate on the elite and population was highlighted in parallel, and it was established that the characteristics of interaction were equal in the first three years (1867-1870).

Research methodology. The research was conducted on the basis of local and foreign sources, archival materials, and scientific literature on the socio-political influence of the agreements and treaties between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship. In the research process, comparative, systematic, chronological, source-critical, analysis and synthesis, as well as inductive-deductive methods were used. This served to illuminate the research objectively, scientifically, and impartially.

Analysis and results. After Khudayar Khan's agreement with the governorship in 1868, several changes occurred in their mutual socio-political life. According to Avaz Muhammad Attar, "enmity and hostility were replaced by peace," that is, there was close friendship and peace. At the same time, it is noted that there were no battles that were the cause of murder and destruction [6]. It was after this treaty that Khudoyar Khan's positive position was expressed in his letter to the governor as follows: "The Khan, fully understanding the essence of the matter and expressing confidence in K. P. Kuafman, asserted that he would accept all decisions certified by his seal as directly certified by the White Tsar [5, 2b]. However, although Khudoyar Khan's policy was creating a basis for military actions against the Russians, in practice, the offensive actions were not

carried out due to the letters of the Kokand ambassador Mirza Hakim Parmanachi stating that it was not yet the time for an offensive [7]. In another source, similar information is recorded as follows: "After the capture of Tashkent, Khudoyar Khan prepared for war, but refrained from it because he did not receive positive news from his local advisor and ambassador during the Samarkand campaign [7, 746]. But in reality, the khan was preparing for war against the Russians. Another proof of this is shown a little later, on May 8, when rumors about the khanate, congratulating the Russians on their victory over Bukhara, were presented against the backdrop of the usual exchange of old weapons for new ones [5, 2b].

Similarly, positive changes were made in the social life of the Khanate compared to the Russians. For example, the attitude of the people towards the Russians has noticeably improved, and the previous hostility and insults encountered by their merchants have been replaced not by the term "infidel," but by the address "it's unreadable." i.e., "friend" [5, 2b].

In turn, similar reforms were carried out in the socio-political life and elite of the governorate. For example, in the order of the commander of the troops of the Turkestan Okrug of April 9, 1868, it was requested that mutual obligations be concluded with Kokand and implemented in practice by the relevant persons [8]. Such a document was considered important not only in the governorship, but also in the Kokand Khanate. Because even in the absence of Governor K.P. Kaufman, Khudoyarkhan requested a document that would ensure the functioning of political neighborly relations so that the population of the khanate would not be alarmed [5, 2b]. As a result, it can be seen that Governor K.P. Kuafman, due to his planned trip to St. Petersburg on April 9, 1868, sent a letter to Khudoyarkhan stating that General Dandavel remained in his place as his temporary representative and that he was given instructions regarding close neighborliness with his neighbors [5, 2b]. Another aspect is that shortly after, the Petersburg trip was postponed due to the unrest in Bukhara, and while announcing that he was going there to establish peace, he emphasized his trust in the khan according to the terms of the treaty [9, 554]. He hoped that this would not lead to an alliance with Bukhara in the socio-political life of the khanate.

Indeed, the governorate's socio-political attitude towards the khanate at that time was in a position of disregard. For example, K.P. Kaufman, informing Khudayar Khan that rumors had reached him about the arming of Kokand and the formation of alliances against Russia, stated in advance that he did not believe these rumors and did not pay attention to them [5, 2b]. Nevertheless, the governor allowed Mirzo Hakim Parmonachi to return to Tashkent only after the Battle of Zirabuloq [5, 3a].

As a result, K.P. Kaufman, taking into account the cautious attitude of the Kokand Khan and his ambassador in this complex situation and the sending of a congratulatory letter, decided to send him as an ambassador to the emperor [5, 3b]. The Kokand ambassador was received by the emperor on November 2, 1868 [10, 163]. In turn, on July 31, 1869, the Kokand Khanate, through an ambassador, sent a letter of gratitude to the governorate for the Order of St. Stanislaus, awarded to Khudoyar Khan by the emperor. In addition, a proclamation was made about the awarding of the imperial order to the population of the Khanate [5, 3a]. This was one of the elements that formed the balance of equality and good neighborliness in the mutual socio-political life of the khanate and the governorate.

Some people, who regarded the Khanate not as an equal, but as subordinate to the Russians, revolted in the Khanate. However, Khudayar Khan managed to suppress this. For example, one can cite the uprising of the Kyrgyz in Sokh in 1867 under the leadership of Sultan Said Khan [11, 78]. According to another source, Sultan Sayyid Khan was executed by the khan in 1868 [12, 34].

In December 1869, complicated relations arose in the socio-political life of the khanate and the governorate due to multi-vector diplomatic relations in the region. That is, K.P. Kaufman took into account the original letter of Shera Alibi, cited as evidence by Khudoyarkhan, regarding the preservation of Karategin by the khanate to Sher Alibi, and by Bukhara as an emirate territory. This was a good achievement for the khanate. However, the governorate chose not to prioritize Bukhara and Kokand in its policy, securing the surrender of Qorategin to Muzaffarshah, the former ruler, and

the liberation of Sher Alibiy [5, 4a]. Thus, the governorship gained political warmth towards Emir Muzaffar, Khudoyorkhan, and Sher Alibi.

In 1870, changes in the socio-political life of the khanate and the governorate became more active. For example, although the Khanate's permanent ambassador was in Tashkent, the governor and Khudoyorokhan maintained direct contact [5, 4a]. Although in the first three years, no matter what was related to the khanate was done without the notice of the permanent ambassador Mirza Hakim.

In particular, Babek and Jurabek were brought to Tashkent, which was important in the socio-political life of the khanate and the governorate. Sources provide specific controversial information about this. The governor of Shahrisabz, Bobbek, and his deputy, Jo'rabek Dodxoh, fled from the Russians and arrived in Kokand. Khudayar Khan, on the advice of his viziers and his brother, Sultan Muradbek, agreed that if he surrendered them to the Russians, it would be a disgrace, and if he did not, it would be an excuse for the Russians to break the treaty agreement. However, Bobbek preferred it to be given by the khanate rather than by the emirate. As a result, Khudoyar Khan appointed envoys and arranged the travel expenses [6, 137].

However, later in other sources, Khudoyar Khan was condemned for surrendering to the Russians. For example, according to Is'hoqxon Ibrat, when Xudoyorxon met Bobek and Jo'arbek in Russian uniforms during his final days of travel, they said to the Khan: "Once, when we sought refuge with you, you grabbed us by the collar and gave us to Russia." [13, 30]. In other sources, Khudoyar Khan, in order to maintain future friendly relations with the Russians, decided to surrender the rules of hospitality, ignoring the dissatisfaction of his relatives and people [10, 164]. In contrast to these, although Avaz Muhammad Attar provides information, this information is unique in that the work was not written as a direct request or order, and he did not work in administrative or palace positions, but spent his days selling perfume. This uniqueness completes and supplements the problem with additional information, not contradictions. This means that the invitation from the khanate to go to Koshgar was not acceptable to Bobek and Jurabek, so as not to remain in the Kokand Khanate, but to avoid a reason that would lead to a breakdown in relations with the governorship. They were faced with two choices: traveling outside the khanate or staying in the governorate. As a result, hoping for the governorate's policy of forgiveness for others, he rejected Khudoyar Khan's Kashgar proposal and decided to go to the governorate [6,137]. In works written on the basis of archival data and official information, Khudoyarkhan's organization of the campaign in accordance with the decision of Bobek and Jorabeik may have been assessed as "forcible surrender by the khan to the Russians."

At the same time, in September 1870, state advisor K.V. Struv was sent to Kokand by the governorate [14, 4]. K.P. Kaufman was tasked with establishing a permanent representative in Kokand, identifying the reasons hindering Muzaffarshah's return to Karatau, obtaining a satisfactory response regarding the Kazakh-Kyrgyz attack on the Cossacks, and resolving disputes between merchants. In addition to the instructions, negotiations on border issues were also considered [5, 5]. This embassy was well received in the Khanate. According to Captain Terentyev, the Kokand Khan bestowed upon Mr. Stroeve the title of "to'qsabo" (field marshal) and bestowed upon him a luxurious military uniform adorned with precious stones and land revenues [4, 19].

We will analyze only the socio-political aspects of these tasks. In particular, it can be seen that the Qorategin issue lasted until 1870, and in 1868, it transitioned from a trade representative to a permanent representative [3, 30]. At the same time, a reconnaissance detachment led by Lieutenant Colonel Dennet, surveying the Zarafshan valley, was attacked by the Kokand Kyrgyz. Khudayar Khan gave a satisfactory answer in favor of the governorship [10, 164]. Politically and administratively, although the border issue was raised between the two parties, especially by the Khanate, it was not brought to a specific border point by the governorate [5, 5]. Therefore, although in the autumn of 1870, as a result of K. V. Struve's diplomatic mission, the cities and territories of the Kokand Khanate were studied for the first time based on precise astronomical coordinates, and maps and scientific reports were prepared, these materials were not published in the press [15, 12].

Conclusions and proposals. Official correspondence and treaties concluded between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship in the second half of the 19th century formed the important political basis of bilateral relations. In the course of the study, these documents not only served as a means of diplomatic communication, but also had a significant influence on the internal socio-political life of the Kokand Khanate. In particular, through treaties and official letters, it was revealed that the Russian Empire, striving to strengthen its political position in the region, in some places did not pay attention to it. For example, one can speak of rumors about the Kokand-Bukhara alliance.

In turn, the rulers of Kokand tried to protect the interests of the state and maintain balance in the current political situation. In particular, this can be seen in the proposal to return Karategin to Muzaffar Shah and the issue of the Cossacks attacked in the Zarafshan. It can also be seen that the content of correspondence was important for the social strata of the Kokand Khanate and the governorate.

In general, the study of the influence of correspondence and treaties between the Kokand Khanate and the Turkestan Governor-Generalship on mutual socio-political life allows for a comprehensive study of their relations.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Kamolova, Z. Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han Dönemi (1845–1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali. – Istanbul, 2020. 287 p.
2. Isaboeva, G. S. XIX asrda Qo'qon xonligida madaniy hayot. PhD diss. – Tashkent, 2010. 151 p.
3. Urafov, D. Zh. Turkiston general-gubernatorligining qo'shni davlatlar bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalari. – Tashkent, 2021. 216 p.
4. Schuyler, E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vol. II. New York, 1877. 480 p.
5. Национальный архив Узбекистана. Фонд I-1, инвентарь 27, файл 1128а.
6. Avaz Muhammad Attor Xuqandiy. Tarikh-i jahonnamayi. Translated by Sh. Vohidov. Sharq Yulduzi Journal, no. 8. – Tashkent, 1991, pp. 119–139.
7. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. Вестник Европы, 10 лет, книга 10. – Санкт-Петербург, 1875, с.721-757.
8. Южно-Казахстанский региональный областной архив. Фонд 1129, инвентарь 10, файл 22, лист 3.
9. Nabijonov, S. Manbalarda general fon-Kaufman siyosatining Qo'qon xonligiga dastlabki ta'siri. XXI asr: fan va ta'lim masalalari, no. 1, 2025, pp. 526–537.
10. По поводу волнений в Коканде. Русский мир. 1875, с.122, 125, 157, 158, 160, 222.
11. Mirzo Olim Mushrif. Ansob us-salotin va tavorikhi ul-xavoqin. Edited by A. Matyoqubov, M. Usmonov. – Tashkent: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1995.
12. Mirzo Olim Maxdum Hoji. Tarikhi Turkiston. Edited by Sh. Vohidov. – Tashkent, 2009. 249 p.
13. Ibrat, Ishoqxon Tora. Tarikhi Farg'ona. Prepared by U. Dolimov, N. Jabborov. – Tashkent: Ma'naviyat, 2005. 37 p.
14. Туркестанские ведомости. 1872, номер 6.
15. Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. Раздел 1, часть II: В Кокандском ханстве. Санкт-Петербург-Москва, 1875. С.184.

REFERENCES

1. Kamolova, Z. Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han Dönemi (1845–1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali. – Istanbul, 2020. 287 p.
2. Isaboeva, G. S. XIX asrda Qo'qon xonligida madaniy hayot. PhD diss. – Tashkent, 2010. 151 p.
3. Urafov, D. Zh. Turkiston general-gubernatorligining qo'shni davlatlar bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalari. – Tashkent, 2021. 216 p.
4. Schuyler, E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vol. II. – New York, 1877. 480 p.

5. Natsional'nyy arkhiv Uzbekistana. Fond I-1, inventarnyy nomer 27, fayl 1128a.
6. Avaz Muhammad Attor Xuqandiy. Tarikh-i jahonnamayi. Translated by Sh. Vohidov. Sharq Yulduzi Journal, no. 8. – Tashkent, 1991, pp. 119–139.
7. Petrovskiy N. Ocherki Kokandskogo khanstva. Vestnik Yevropy, 10 let, kniga 10. – Sankt-Peterburg, 1875, s. 721-757.
8. Yuzhno-Kazakhstanskiy oblastnoy arkhiv. Fond 1129, inventarnyy nomer 10, fayl 22, spisok 3.
9. Nabijonov, S. Manbalarda general fon-Kaufman siyosatining Qo‘qon xonligiga dastlabki ta‘siri. XXI asr: fan va ta‘lim masalalari, no. 1, 2025, pp. 526–537.
10. Po povodu volneniy v Kokande. Russkiy mir. 1875, s.122, 125, 157, 158, 160, 222.
11. Mirzo Olim Mushrif. Ansob us-salotin va tavorikhi ul-xavoqin. Edited by A. Matyoqubov, M. Usmonov. – Tashkent: G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1995.
12. Mirzo Olim Maxdum Hoji. Tarikhi Turkiston. Edited by Sh. Vohidov. Tashkent, 2009. 249 p.
13. Ibrat, Ishoqxon Tora. Tarikhi Farg‘ona. Prepared by U. Dolimov, N. Jabborov. – Tashkent: Ma‘naviyat, 2005. 37 p.
14. Turkestanskiye vedomosti.1872, nomer 6.
15. Fedchenko A. P. Puteshestviye v Turkestan. Razdel 1, chast' II: V Kokandskom khanstve. – Sankt-Peterburg-Moskva, 1875. S.184.

IRSTI 03.81

UDC: 94(5)

Narzullaeva Nihola Abdurahmanovna

Researcher at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni
(Tashkent, Uzbekistan)

E-mail: nikhola83@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-37288685>

HISTORICAL MEASUREMENT UNITS OF THE MONGOL PERIOD (13th–15th cent.)

Abstract

The history of the Golden Horde and the Mongol period as a whole suffers from a scarcity of comprehensive and systematic sources on historical metrology. Existing evidence is fragmentary and derives mainly from individual yarliks, narrative chronicles, oral traditions, and numismatic materials. As a result, the study of metrological systems of the 13th–14th centuries relies heavily on written sources produced in neighboring regions that maintained political, economic, and cultural relations with the Mongol Empire.

This article examines metrological terminology and measurement practices used in Central Asia under Mongol rule, focusing on units of length, weight, volume, and area. The study demonstrates that the metrological system of the Golden Horde was hybrid in nature, combining Turkic, Persian, and Arabic traditions adapted to imperial administrative and economic needs. The absence of strict standardization was compensated by functional norms, including the widespread use of temporal (days, weeks, months of travel) and anthropometric measurements. Based on a comparative analysis of medieval written sources and modern historiography, the research identifies regional variations in measurement units, traces their etymology, and determines their geographical distribution. The findings reveal attempts at partial unification, particularly in fiscal and administrative contexts, while preserving local practices. The study contributes to historical metrology by systematizing underutilized data and situating measurement practices within the broader socio-economic and cultural framework of the Mongol Empire.

Keywords: historical metrology; measurement units; systems of measurement; anthropometric measurements; distance measurement.

Нарзуллаева Нихола Абдурахмановна

Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері
(Ташкент, Өзбекстан)

E-mail: nikhola83@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-37288685>

МОҢҒОЛ ДӘУІРІНДЕГІ ТАРИХИ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕРІ (XIII–XV ҒАСЫРЛАР)

Аңдатпа

Алтын Орда тарихы мен жалпы моңғол дәуірінің тарихын зерттеу тарихи метрологияға қатысты кешенді әрі жүйелі дереккөздердің тапшылығымен сипатталады. Қазіргі кезде сақталған мәліметтер үзік-үзік күйде жеткен және олар негізінен жекелеген ярлықтардан, баяндау сипатындағы жылнамалардан, ауызша тарихи дәстүрлерден, сондай-ақ нумизматикалық материалдардан құралады. Осы себепті XIII–XIV ғасырлардағы метрологиялық жүйелерді зерттеу көбіне Моңғол империясымен тығыз саяси, экономикалық және мәдени байланыста болған көршілес аймақтарда жазылған жазба деректерге сүйенеді.

Мақалада моңғол үстемдігі кезеңінде Орталық Азия аумағында қолданылған метрологиялық терминология мен өлшеу тәжірибесі жан-жақты талданады. Ұзындық, салмақ, көлем және жер өлшеу бірліктеріне айрықша назар аударылады. Алтын Ордадағы метрологиялық жүйенің түркі, парсы және араб дәстүрлерін ұштастырған гибридік сипатта болғаны көрсетіледі. Қатаң стандарттаудың болмауы уақытша және антропометриялық өлшемдерді кеңінен қолдану арқылы өтелген. Ортағасырлық жазба деректерге және қазіргі тарихнамаға сүйенген салыстырмалы талдау өлшем бірліктерінің аймақтық ерекшеліктерін, олардың этимологиясын және географиялық таралуын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу тарихи метрология саласын жаңа деректермен толықтырып, өлшеу тәжірибесін Моңғол империясының әлеуметтік-экономикалық және мәдени кеңістігі аясында қарастырады және ғылыми интерпретация мүмкіндіктерін кеңейтеді қазіргі кезең үшін маңызды.

Түйін сөздер: тарихи метрология; өлшем бірліктері; өлшеу жүйелері; антропометриялық өлшемдер; қашықтықты өлшеу.

Нарзуллаева Нихола Абдурахмановна

Научный сотрудник Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни
(Ташкент, Узбекистан)

E-mail: nikhola83@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-37288685>

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ИЗМЕРЕНИЙ МОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА (XIII–XV вв.)

Аннотация

История Золотой Орды и монгольского периода в целом характеризуется недостатком комплексных и систематизированных источников по исторической метрологии. Сохранившиеся сведения носят фрагментарный характер и происходят преимущественно из отдельных ярлыков, повествовательных хроник, устных традиций и нумизматических материалов. В связи с этим изучение метрологических систем XIII–XIV вв. во многом опирается на письменные источники, созданные в сопредельных регионах, находившихся в политических, экономических и культурных связях с Монгольской империей.

В статье рассматриваются метрологическая терминология и практика измерений, применявшиеся в Центральной Азии в период монгольского владычества, с акцентом на единицы длины, веса, объема и площади. Показано, что метрологическая система Золотой Орды носила гибридный характер, сочетая тюркские, персидские и арабские традиции, адаптированные к имперским административным и хозяйственным потребностям. Отсутствие строгой стандартизации компенсировалось функциональными нормами, включая широкое использование временных и антропометрических измерений. Проведенный сравнительный анализ средневековых источников позволяет выявить региональные различия, их этимологию и географическое распространение. Исследование вносит вклад в историческую метрологию, расширяя источниковую базу и интерпретацию данных.

Ключевые слова: историческая метрология; единицы измерения; системы измерений; антропометрические измерения; измерение расстояний.

Narzullayeva Nikhola Abdurahmanovna

Ebu Reyhan Biruni adına Şarkiyat Enstitüsü, araştırmacı
(Tashkent, Özbekistan)

E-posta: nikhola83@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-37288685>

MOĞOL DÖNEMİNDEKİ TARİHÎ ÖLÇÜ BİRİMLERİ (XIII–XV. YÜZYILLAR)

Özet

Altın Orda tarihi ve genel olarak Moğol dönemi tarihinin araştırılması, tarihî metrologiye ilişkin kapsamlı ve sistematik kaynakların eksikliği ile karakterize edilmektedir. Günümüzde mevcut veriler parçalı bir şekilde ulaşılmış olup, bunlar ağırlıklı olarak tekil yarlıklardan, anlatı niteliğindeki kroniklerden, sözlü tarihî geleneklerden ve ayrıca numizmatik materyallerden oluşmaktadır. Bu nedenle, XIII–XIV. yüzyıllardaki metrik sistemlerin incelenmesi çoğunlukla Moğol İmparatorluğu ile sıkı siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler içinde olan komşu bölgelerde yazılmış belgelerden yararlanılarak yapılmaktadır.

Makale, Moğol egemenliği döneminde Orta Asya topraklarında kullanılan metrik terminoloji ve ölçüm uygulamalarını kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Uzunluk, ağırlık, hacim ve arazi ölçüm birimlerine özel dikkat gösterilmiştir. Altın Orda'daki metrik sistemin, Türk, Fars ve Arap geleneklerini birleştiren hibrit bir karaktere sahip olduğu ortaya konmaktadır. Katı standartlamamın yokluğu, geçici ve antropometrik ölçümlerin yaygın kullanımına başvurularak telafi edilmiştir. Ortaçağ yazılı kaynakları ve günümüz tarih yazını temel alınarak yapılan karşılaştırmalı analiz, ölçü birimlerinin bölgesel özelliklerini, etimolojilerini ve coğrafi dağılımını belirlemeye imkân tanımaktadır.

Araştırma, tarihî metrologi alanını yeni verilerle zenginleştirerek, ölçüm uygulamalarını Moğol İmparatorluğu'nun sosyal-ekonomik ve kültürel alanı bağlamında ele almakta ve günümüz için bilimsel yorumlama olanaklarını genişletmektedir.

Anahtar kelimeler: Tarihî Metrologi; Ölçü Birimleri; Ölçüm Sistemleri; Antropometrik Ölçüler; Mesafe Ölçümü.

Introduction. In the history of the Golden Horde, as well as of the Mongol period as a whole, there is a lack of comprehensive and systematic sources providing complete information on the metrological systems of the time. The available evidence is fragmentary and limited, consisting primarily of individual *yarliks* composed in the Mongolian language, examples of oral folk tradition, and numismatic materials bearing the names of khans. Owing to the scarcity and discontinuity of such sources, the study of metrology in the Mongol era necessarily relies on written accounts produced in neighboring states that maintained diplomatic, economic, and cultural contacts with the Mongol Empire. The relevance of this topic is further enhanced by the significant similarities between the metrological systems of Central Asian societies. Both adopted units of measurement, primarily of arabic and persian origin, and indigenous local units were employed and adapted within the administrative and economic practices of the period. The present study focuses on the analysis of metrological terminology used in Central Asia during the 13th–14th centuries under Mongol rule.

Historical metrology, which examines the formation and functioning of systems of measurement across different historical periods, remains one of the least developed fields in historiography. This is particularly true for the Mongol period, characterized by complex interactions between diverse ethnocultural and administrative traditions of measurement. During the era of the Mongol Empire, metrological practice acquired a distinctive character: new units of measurement were introduced, some borrowed from Persian, Turkic, and Chinese traditions, while others were adapted or transformed in accordance with the administrative needs of the empire. As a result, the metrological system of this period represents a synthesis of traditional and innovative elements, making it a valuable subject for comprehensive historical, linguistic, and cultural analysis.

Historiography demonstrates the existence of a considerable body of works devoted to the identification, systematization, and scholarly introduction of medieval written sources. However, specialized studies offering a comprehensive analysis of metrological systems of the 13th–15th centuries remain limited within the field of historical research. Despite the interdisciplinary character of historical metrology—encompassing economic, legal, and cultural dimensions—this area has not yet received sufficient scholarly attention. The importance of the present article is determined by the need for a more systematic investigation of historical metrology and the formulation of an integrated analytical perspective on measurement practices of the period under

study. The research is based on the examination of written sources from the medieval era, as well as on modern scholarly works that have been introduced into academic discourse and are directly related to the historical context analyzed.

Novelty of the study. This article offers a systematic analysis of historical units of measurement documented in written sources dating from the 13th to the 15th centuries (Table №1). Particular attention is devoted to the scholarly contributions of both domestic and foreign researchers, whose works shed light on various aspects of this historical period. The study also addresses key methodological and historiographical issues related to the formation and development of historical metrology as a field of research. The scientific novelty of the article consists in the targeted compilation of metrological data from written sources, their contextual interpretation within a broader historical-metrological framework, and the identification of the geographical distribution of the recorded measurement units. By introducing and analyzing materials that have previously received limited scholarly attention, this research creates a foundation for further investigations of traditional measurement systems and promotes the integration of underutilized sources into active academic circulation within a comprehensive historical and cultural perspective.

The source base of this study is primarily composed of written historical monuments of the 13th–14th centuries that reflect the socio-political and cultural conditions of Central Asia and adjacent regions during the period of Mongol rule. Among the most significant sources are the following works. One of the key Mongolian-language sources is *The Secret History of the Mongols*, a unique historical text compiled in 1240. This work contains direct references to administrative practices and the social organization of early Mongol society and is therefore of particular importance for the study of institutional and terminological aspects of the period. An equally important source is *Jāmi‘ al-Tawārīkh* (Compendium of Chronicles) by Rashid al-Din Fazlallah, one of the most authoritative historiographical works of the early 14th century, produced in the Ilkhanid state. This text provides extensive information on Mongol norms and administrative practices, including references relevant to systems of measurement. The study also draws on *Tārīkh-i Jahāngushāy* (The History of the World Conqueror) by ‘Aṭā Malik Juwaynī, written around 1260 by a high-ranking official of the Mongol administration. This work reflects key features of governance and administrative terminology in the region. Another important source is *Sīrat al-Sultān Jalāl al-Dīn Mangburnī* by Shihāb al-Dīn al-Nasawī, a biographical account of the last Khwarazmshah, composed shortly after 1231 y., which provides valuable insights into the socio-economic realities of the early Mongol period. Additional information is drawn from *al-Kāmil fī al-Tārīkh* by Ibn al-Athīr, a comprehensive historical chronicle containing important data on the conditions in Central Asia and Khurasan on the eve of and during the initial phase of the Mongol invasions. The work of Ibn Wāṣil (*Mufīd al-Umam fī Sīrat al-Ayyūbiyyīn*), written by a prominent qāḍī of Hama, is also of significance, as it sheds light on the relations between the Mongol khanates and the Muslim world [1, 49]. Although references to the Golden Horde in this text are episodic, they contribute to a broader understanding of international interactions and the contextual use of specific terms. Among the supplementary sources relevant to the study of the Golden Horde’s external relations, particularly with Mamluk Egypt, is *al-Rawḍ al-Zāhir fī Sīrat al-Malik al-Zāhir* by Muḥyī al-Dīn Ibn ‘Abd al-Zāhir. As a secretary to the Mamluk sultan al-Malik al-Zāhir Baybars, the author had direct access to state affairs, including diplomatic relations with the Golden Horde. His work is therefore of considerable value for understanding the political and cultural context in which certain administrative and metrological terms were employed.

The sources examined in this study differ in their origin, language, and degree of proximity to political centers of power. Nevertheless, when considered collectively, they constitute a reliable foundation for reconstructing metrological concepts of the Mongol period. It should be taken into account that discrepancies between individual accounts are not uncommon, particularly with regard to chronology and terminology, which necessitates careful critical comparison and contextual analysis.

Issues related to the historical metrological system of the Mongol period have attracted scholarly attention for several decades. Research in this field is based on factual evidence derived

from written sources. A number of scholars, including V.G. Tiesenhausen, B. Shpuler, and M. Kramarovskiy, in their studies of Mongol history—especially the period of the Golden Horde—have provided valuable data relevant to systems of measurement, even though metrology was not always the primary focus of their research.

Methodologically, the study is grounded in a historical-philological approach that incorporates lexical and comparative analysis of terms, as well as their interpretation within a broader cultural and historical context. The application of an interdisciplinary framework, combining history, historical metrology, and source studies, enables a comprehensive examination of the formation and functioning of units of measurement during the period under investigation.

Results of the study. The analysis of written sources from the 13th–14th centuries, together with a comparison of metrological terminology used in different regions of Central Asia under Mongol rule, led to the following main findings:

1. Identification of key units of measurement widely employed during the Mongol period: length gaz, arshin, mile, farsakh; weight/mass miskal, qintar, man; volume and area man, jarib, and others.

2. Origin and etymology of certain terms indicate significant influence from Turkic, Persian, and Arabic metrological traditions. In several cases, direct borrowings were adapted to Mongol administrative practices.

3. Comparative analysis of sources, such as *Jāmi‘ al-Tawārikh*, *The Secret History of the Mongols*, and *Tārikh-i Jahāngushāy*, demonstrates that the values and measures of the same units could vary depending on region and context. For instance, the term jarib may refer to a fiscal unit of land in some texts and to a measurement used in land management in others.

4. The absence of full standardization in the metrological systems of the Golden Horde resulted from both political fragmentation and the multiethnic composition of the population. Nevertheless, certain sources reveal attempts at unification, particularly in the context of tax accounting.

5. Yarliks and diplomatic correspondence indicate the existence of stable terms and practices employed in international relations, including trade and tribute agreements with Egypt and the Ilkhanate.

6. Linguistic analysis shows that some metrological terms persisted in administrative vocabulary into the post-Mongol period, undergoing transformation but not disappearing entirely.

The results suggest that the metrological system of the Mongol period constituted a hybrid structure, combining local traditions with imperial elements. This system reflected the characteristics of a multi-layered imperial administration and contributed to the formation of a coherent economic and governance framework. In many written sources, the measurement of distances was expressed using temporal units, such as a day, week, or month of travel. These temporal markers were employed in descriptions of roads, state boundaries, and caravan routes, providing an intuitive sense of scale within the complex geography of Central Asia [2, 560].

A distinctive feature of the descriptive style in one of the key narrative sources, the work of Ibn Battuta, is the careful preservation of proper names and technical terms. The author consistently recorded specific designations, aiming to maintain their original pronunciation and orthography. Additionally, the text frequently refers to the unit of distance mile, indicating its widespread use in spatial descriptions of territories [3, 415].

The following examples are drawn from medieval written sources:

Rukn-ad-Din Baybars' *Chronicles*: “The Tatars crowded in flight and the snow beneath them gave way. This snowy area extended for three days” [1, 50]

Shafi‘ b. ‘Ali’s *Chronicles*: Distance covered in one day [1, 62]

Sheikh al-Birzali: “The renowned Sheikh Alaeddin Ennuman al-Khwarazmi-Hanafi during his stay in Damascus reported that the length of this state the realm of Berke extends over eight months and its width over six months of travel” [1, 88]

Al-Muddal: “The borders of the kingdom of King Tokhta extend in length from the Sea of Istanbul to the Irtysh River approximately six months and in width from Bulgar to the Iron Gates about four months of travel” [1, 95]

Ibn Fadallah al-‘Umari: “Between the mouth of the Jayhun and the Shash River approximately ten days’ journey” [1, 106]

Ibn Fadallah al-‘Umari: “The distance between Bulgar and Akikul is twenty days of ordinary walking” [1, 107]

Ibn Hajar al-‘Asqalani: “Caravans used to depart from Khwarezm and travel leisurely in carts to Crimea a journey taking about three months in width the area was a sea of sand stretching seven seas through which neither the guide nor the bravest of men could find a way” [1, 208]

Ibn Shuhbi al-Asadi: “His kingdom is vast it is said to extend in length for a year and in width for eight months of travel” [1, 203]

Such approaches to measuring distances were determined by practical needs for describing routes and administrative boundaries rather than by precise metrological standards. Measurements expressed in temporal units such as days weeks or months of travel were approximate depending on the mode of transport on foot horseback or by cart making this system highly variable

It should also be noted that anthropometric units of measurement are frequently mentioned in sources of the period. Their use was dictated by practical necessity in the absence of standardized measures the length width depth or height of objects was often determined in proportion to human body parts such as the span cubit or finger These units were intuitive easily reproducible and adapted to everyday practice including construction land surveying and the description of household items The examples above illustrate such practices in the context of medieval Central Asia.

Hamdallah Kazwini reports that Chagatai and Ugetai, having arrived at Karakul to hunt swans, spent the winter engaged in hunting and each week, as proof of their catch, sent fifty camel loads of swans to Genghis Khan until the game was exhausted and winter ended [4, 54-55].

Economic integration among different regions of the Golden Horde contributed to relative price stability across its territories. Several sources, including the chronicles of al-‘Umari, indicate that in the first half of the fifteenth century, around 1430, commodity prices and trade volumes in cities such as Sarai and Urgench were nearly identical. This suggests the existence of stable economic links and an internal market under conditions of imperial unity [3, 415]. Urban market infrastructure was characteristic of many settlements within the Golden Horde. In some cities, such as Khwarezm, markets operated according to clearly regulated schedules, remaining closed on Fridays. Bronze weights of various sizes were used for weighing goods, although detailed information regarding their forms, types, or names is largely absent from surviving written sources [3, 415].

The sources also frequently note the use of Persian and Arabic units of measurement, reflecting the significant influence of these cultural and metrological traditions on Central Asian practices during this period. Commonly used units included the farsakh (one farsakh equals three Arabic miles, approximately six kilometers), mile (Persian, column, or tower), misqal, dinar, tagar (Turkic, a measure of bulk goods equal to 100 mann, also used for per capita and livestock tributes [3, 341]), sabu, qintar, and man-i shar‘i (“legal mann”, approximately 800 grams) [1, 446].

In the regions of Khwarezm and Sarai, pricing was relatively uniform. The unit of weight, the ritl (pound), corresponded to 330 dirhams in Khwarezm. Staple foodstuffs included wheat, barley, millet (dohn, locally called erzhen), lentils, and javerse, a variety of millet similar to trefoil seeds. Grain sales were conducted by ritl. Traditional records indicate that the weight of a donkey load was approximately 100 ritls. The average price of mutton was one dirham per three ritls [1, 109]. Historical analysis indicates that the weight of the ritl varied between 400 and 450 grams. This variability reflects the lack of strict standardization during the period and highlights regional and chronological differences in its use.

Postal services primarily functioned in the interests of the state, facilitating the transmission of orders from the khans and various messages. They were also used to serve foreign diplomats. The establishment of postal stations (yam), particularly enabled by the vast steppe expanses,

represented a major achievement of the Horde, which constructed these stations along various routes throughout its territory [3, 357]. According to Spuler B., a dedicated department oversaw the postal service in the Golden Horde, including postmasters (yamchi), bridge and road workers (korbukchi and yol arachi), road supervisors (tutkauly), boatmen (gemichi), coastal guards, and station attendants (yurtchi) [3, 358]. Mirza Ulughbek also mentions that the efficient operation of these postal stations required regulated provisions of livestock, personnel, food, and other resources. The stations were distributed across administrative districts and maintained regularly, enabling the rapid transmission of messages, particularly important for diplomatic and state communication [5, 191].

Some units mentioned in the sources have indeterminate values, such as tuk, cartload, or bundle [1, 47]. Military tools were sometimes used as reference measures, particularly in the absence of standardized metrological units. Comparative methods relied on familiar physical objects, such as weapons, body parts, or household items. For instance, a spear (Mong. chzhebe) or javelin served as a convenient reference for height measurements due to its relatively stable and reproducible length [1, 446].

Analysis of metrological terminology recorded in 13th–14th century written sources demonstrates a complex, multi-layered system of measurements used across the Golden Horde and adjacent Central Asian regions. This system was hybrid in nature, combining elements from Turkic, Persian, and Arabic traditions, adapted to the administrative needs of the Mongol Empire. The lack of strict standardization was compensated by consistent practices for describing distances using temporal and anthropometric units, as well as reference objects such as pack-animal loads or the volume of bundles. Sources emphasize an extensive communication network (postal stations and yam), which facilitated effective information exchange throughout the empire. Thus, the metrological culture of the period functioned not only as an administrative tool but also reflected the imperial structure, where local and supra-regional practices interacted to form a stable economic and governance environment. Many of these practices persisted into the post-Mongol period.

Units related to length (gaz, arshin, mile, farsakh), weight (misqal, dirham, mann, ritl), and volume (jarib, tagar) varied by region and context. Distance measurements often relied on temporal indicators—days, weeks, or months of travel—highlighting the mobile and steppe-oriented nature of society. Terms such as “month of travel” or “day of journey” illustrate the difficulty of precise conversion without accounting for the mode of transport (on foot, horse, cart).

Anthropometric and object-oriented standards were widely used, including the cubit, span, finger, and even spear height. These measures were practical, connected to daily activities such as land surveying, military operations, and construction. Documents also contain natural equivalents for loads, e.g., camel or donkey packs, linking weight to the physical capacity of animals.

Fixed connections between trade-tax units and stable weight equivalents are evident, for example: 1 ritl (400–450 g), 1 misqal (4.8 g), 1 dirham (~3.36 g) [6, 332]. This illustrates the adaptation of Arab-Persian measurement systems to the needs of the Horde and gradual institutionalization of these units in state and commercial practices [7, 197].

The study demonstrates that the metrological system of the Golden Horde emerged at the intersection of ethnocultural diversity, imperial administration, and practical economic needs [8, 322]. Despite the lack of strict standardization, functional norms were established through administrative edicts, trade practices, and diplomatic correspondence. This supports the notion of functional unification of measurement practices within a politically fragmented but economically interconnected empire.

Authors of written sources described spatial and economic realities primarily according to the interests of their own states and the scope of their diplomatic and trade networks. This explains differences in emphasis: some sources prioritize military infrastructure and strategic routes, while others focus on trade, taxation, or economic characteristics. Therefore, the content priorities of the sources reflect not only the geographical and political specificity of regions but also the ideological or pragmatic perspectives of the authors shaping the texts within the framework of a specific state context.

Table 1. Units of Measurement Used in the Mongol Period (13th–14th Centuries)

Unit of Measurement	Type	Quantity / Description	Notes
Ritl (pound)	Mass	400–450 g	Basic unit of weight
Mani shar‘i	Mass	Approx. 800 g	Legal mann
Kharvār	Mass	Approx. 80–100 kg	Donkey pack load
Jav (barley grain)	Mass	Approx. 0.04 g	Single grain weight
Dāniq (dang)	Mass	One-sixth of a unit	Fractional unit
Dirham	Mass	3.36 g	Seven-tenths of a misqal
Arab mile (mīl)	Distance	Approx. 1.8 km	Geographical descriptions
Farsakh	Distance	Approx. 6 km	1 farsakh = 3 miles
Day’s journey	Distance/Time	Approx. 50 km	Transport-dependent
Month’s journey	Distance/Time	Approx. 750–1000 km	Territorial extent
Ziro‘ (cubit)	Length	Approx. 45–60 cm	Egyptian/Cairene cubit
Span	Length	Approx. 18–20 cm	Anthropometric unit
Asba‘ (finger)	Length	Approx. 2–2.5 cm	Anthropometric unit
Qulaj	Length	Approx. 2.13 m	Anthropometric unit
Javelin / spear	Length	Approx. 1.5–2 m	Comparative measurement
Postal station (yam)	Distance	Approx. 30–40 km	Courier network

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Золотая Орда в источниках/ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г. Тизенгаузена, Т-І. – М.: 2003.
2. Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих/ пер. с арабского П.Г.Булгаков. – Т.: 2006. -560с.
3. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы на Руси. (1223—1502)/ Пер.с нем. С.Ю. Чупрова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2017.-415 с.
4. Хамдаллах Мустауфи Казвини и его сочинения /пер. Волина С.Л. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Т1. – М.: Институт Востокаведения, 1939. – Т. 1. – С. 54-55.
5. Рашидаддин. Сборник летописей. Т.І. перевод с персидского Хетагуров А. редакция и примечания проф. А. А. Семенова. – М.: 1952. –с.191.
6. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи . (Б. Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б. Ахмедов ва бошқ. тарж).— Т.: Чўлпон, 1993—3526.
7. Dai Matsui. Unification of Measures and Weights by the Mongol Empire as Reflected in Uyghur and Mongolian Documents. In: D. Durkin-Meisterernst et al. (eds.), Return to Turfan: The First Century of Research on the Arts and Culture of the Silk Road. –Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2004, pp. 197–202.
8. Бира Ш. Монгольская историография (XIII-XVII вв.). –М.: 1978. -322с.

REFERENCES:

1. Zolotaya Orda v istochnikax/ Sbornik materialov, otnosyashixsya k istorii Zolotoy Ordi, v perevodax V.G. Tizengauzena [Sostavleniye, vvodnaya statya i kommentarii R.P. Xrapachevskogo] Т-І. – М.: Nauka, 2003. -449s.
2. Ibn al-Asir. Al-kamil fi-t-tarix/ per. s arabskogo P.G.Bulgakov. –Т.: Tashkent, 2006. -560s.

3. Shpuler B. Zolotaya Orda. Mongoli na Rusi. (1223—1502)/ per.s nem. S.Yu. Chuprova. – М.: ZAO Sentropoligraf, 2017.-4 1 5 s.
4. Hamdallax Mustaufi Kazvini i yego sochineniya/ per. Volina S.L. Materiali po istorii turkmen i Turkmenii, T1. – М.: Institut Vostokovedeniya, 1939. – s. 54-55.
5. Rashidaddin. Sbornik letopisey/ perevod s persidskogo Xetagurov A. redaktsiya i primechaniya prof. A. A. Semenova. T.I. – М.: Академия Наук, 1952. -191s.
6. Ulug‘bek Mirzo. To‘rt ulus tarixi/ tarjima, kirish so‘zi, izohlari B. Ahmedov qilgan. –Т.: Cho‘lpon, 1993. -352 b.
7. Dai Matsui. Unification of Measures and Weights by the Mongol Empire as Reflected in Uyghur and Mongolian Documents. In: D. Durkin-Meisterernst et al. (eds.), Return to Turfan: The First Century of Research on the Arts and Culture of the Silk Road. –Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2004, pp. 197–202.
8. Bira Sh. Mongolskaya istoriografiya (XIII-XVII vv.). – М.: Nauka, 1978. -322s.

IRSTI 03.91

UDC: 94(5)

Nurumbetova Sanobar Rozimbaykyzy

PhD researcher at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

e-mail: nurumbetovasanobar@gmail.com

**RE-ESTABLISHMENT OF THE ISLAMIC EMIRATE OF AFGHANISTAN:
ATTITUDES TOWARD POLITICAL PARTIES DURING 1996–2001 AND THE POST-2021
PERIOD**

Abstract

This article examines the process of the re-establishment of the Islamic Emirate of Afghanistan in two historical periods, namely 1996–2001 and after 2021, through a comparative historical and political analysis. The main objective of the study is to assess the Taliban movement's ideological and practical attitude toward political parties and to evaluate the impact of this position on the development of political institutions and statehood in Afghanistan. By comparing these two periods, the article identifies both differences in political context and strong continuity in ideological orientation.

Although the international environment, regional dynamics, and internal socio-political conditions have changed considerably since the first Taliban regime, the movement's rejection of party-based political participation has remained largely unchanged. This approach is rooted in a governance model that prioritizes centralized religious authority and views political pluralism as a source of social and ideological fragmentation. Consequently, political parties, representative institutions, and organized opposition remain excluded from the formal political system.

The absence of political parties has significant implications for political stability and post-conflict state-building. Without institutionalized mechanisms for representation and accountability, peaceful management of political competition becomes difficult, increasing the risk of informal power struggles and political fragmentation. Moreover, the lack of inclusive political institutions undermines both domestic legitimacy and prospects for international engagement. The article argues that this ideological resistance to political pluralism constitutes a major structural barrier to institutional consolidation and sustainable political development in Afghanistan, and it highlights the broader relevance of the Afghan case for understanding governance challenges in post-conflict societies.

Keywords: Afghanistan; Taliban; post-conflict governance; ideological continuity; institutional politics; political participation.

Нурумбетова Санобар Розимбайқизи

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының PhD
докторанты

e-mail: nurumbetovasanobar@gmail.com

**АУҒАНСТАН ИСЛАМ ӘМІРЛІГІНІҢ ҚАЙТА ҚҰРЫЛУЫ: 1996–2001 ЖЫЛДАР
ЖӘНЕ 2021 ЖЫЛДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ САЯСИ ПАРТИЯЛАРҒА КӨЗҚАРАС**

Андатпа

Бұл мақала Ауғанстан Ислам Әмірлігінің екі тарихи кезеңде — 1996–2001 жылдары және 2021 жылдан кейін — қайта құрылу үдерісін салыстырмалы тарихи-саяси талдау арқылы қарастырады. Зерттеудің негізгі мақсаты — «Талибан» қозғалысының саяси

партияларға деген идеологиялық және практикалық көзқарасын бағалау және осы ұстанымның Ауғанстандағы саяси институттар мен мемлекеттіліктің дамуына тигізген әсерін анықтау. Екі кезеңді салыстыру арқылы мақала саяси жағдайдағы айырмашылықтарды және идеологиялық бағыттағы айқын сабақтастықты көрсетеді.

Алғашқы «Талибан» режимінен бері халықаралық жағдай, аймақтық үдерістер және ішкі әлеуметтік-саяси ахуал едәуір өзгергенімен, қозғалыстың партиялық саяси қатысуға қарсы көзқарасы негізінен өзгеріссіз қалды. Бұл ұстаным орталықтандырылған діни билікті басым қоятын және саяси плюрализмді әлеуметтік әрі идеологиялық бөлінудің көзі ретінде қабылдайтын басқару моделіне негізделген. Соның салдарынан саяси партиялар, өкілдік институттар және ұйымдасқан оппозиция ресми саяси жүйеден тыс қалып отыр.

Саяси партиялардың болмауы саяси тұрақтылық пен қақтығыстан кейінгі мемлекет құру үдерісіне елеулі әсер етеді. Өкілдік пен есеп берушіліктің институционалданған тетіктері болмаған жағдайда, саяси бәсекелестікті бейбіт жолмен басқару қиындайды, бұл бейресми билік күресінің және саяси бытыраңқылықтың арту қаупін күшейтеді. Сонымен қатар, инклюзивті саяси институттардың жоқтығы ішкі легитимділікті де, халықаралық өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін де әлсіретеді. Мақала саяси плюрализмге идеологиялық қарсылық Ауғанстанда институционалдық нығаю мен орнықты саяси дамуға кедергі келтіретін негізгі құрылымдық тосқауыл болып табылатынын атап көрсетеді және бұл жағдайдың қақтығыстан кейінгі қоғамдардағы басқару мәселелерін түсінудегі кенірек маңызын айқындайды.

Түйін сөздер: Ауғанстан; «Талибан»; қақтығыстан кейінгі басқару; институционалдық саясат; орталықтандырылған діни билік.

Нурумбетова Санобар Розимбайқизи

PhD докторант Института востоковедения АН РУз

e-mail: nurumbetovasanobar@gmail.com

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ИСЛАМСКОГО ЭМИРАТА АФГАНИСТАН: ОТНОШЕНИЕ К ПОЛИТИЧЕСКИМ ПАРТИЯМ В ПЕРИОД 1996–2001 ГОДОВ И ПОСЛЕ 2021 ГОДА

Аннотация

В статье рассматривается процесс восстановления Исламского Эмирата Афганистан в два исторических периода — в 1996–2001 годах и после 2021 года — на основе сравнительного историко-политического анализа. Основной целью исследования является оценка идеологического и практического отношения движения «Талибан» к политическим партиям и анализ влияния данной позиции на развитие политических институтов и государственности в Афганистане. Сравнение двух периодов позволяет выявить как различия в политическом контексте, так и устойчивую преемственность в идеологической ориентации.

Несмотря на существенные изменения в международной обстановке, региональной динамике и внутренней социально-политической ситуации со времени первого режима «Талибана», неприятие партийного политического участия со стороны движения в целом остается неизменным. Данный подход основан на модели управления, которая отдает приоритет централизованной религиозной власти и рассматривает политический плюрализм как источник социальной и идеологической фрагментации. В результате политические партии, представительные институты и организованная оппозиция исключены из формальной политической системы.

Отсутствие политических партий имеет серьезные последствия для политической стабильности и процессов постконфликтного государственного строительства. При отсутствии институционализированных механизмов представительства и подотчетности затрудняется мирное управление политической конкуренцией, что повышает риск

неформальной борьбы за власть и политической фрагментации. Кроме того, отсутствие инклюзивных политических институтов подрывает как внутреннюю легитимность, так и перспективы международного взаимодействия. В статье утверждается, что идеологическое сопротивление политическому плюрализму представляет собой ключевое структурное препятствие для институциональной консолидации и устойчивого политического развития в Афганистане, а также подчеркивается более широкое значение афганского опыта для понимания проблем управления в постконфликтных обществах.

Ключевые слова: Афганистан; «Талибан», постконфликтное управление; институциональная политика; централизованная религиозная власть.

Nurumbetova Sanobar Rozimbaykizi

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü, PhD Doktora Öğrencisi

E-posta: nurumbetovasanobar@gmail.com

AFGANİSTAN İSLAM EMİRLİĞİ’NİN YENİDEN KURULMASI: 1996-2001 YILLARI VE 2021 SONRASI DÖNEMDE SİYASİ PARTİLERE BAKIŞ

Özet

Bu makale, Afganistan İslam Emirliği'nin iki tarihî dönemde (1996–2001 yılları ve 2021 sonrası) yeniden yapılanma sürecini karşılaştırmalı tarihî-siyasî analiz yoluyla incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, “Taliban” hareketinin siyasi partilere yönelik ideolojik ve pratik yaklaşımını değerlendirmek ve bu yaklaşımın Afganistan'daki siyasi kurumlar ve devletleşmenin gelişimine etkisini belirlemektir. İki dönemin karşılaştırılması, siyasi durumdaki farklılıkları ve ideolojik tutumdaki belirgin sürekliliği ortaya koymaktadır.

İlk “Taliban” rejiminden bu yana uluslararası koşullar, bölgesel süreçler ve iç sosyal-siyasî durum önemli ölçüde değişmiş olmasına rağmen hareketin partizan siyasete karşı bakışı büyük ölçüde değişmemiştir. Bu tutum, merkezîyetçi dini otoriteyi öncelikli kılan ve siyasi çoğulculuğu sosyal ve ideolojik bir ayrışma kaynağı olarak gören yönetim modeline dayanmaktadır. Sonuç olarak siyasi partiler, temsil kurumları ve organize muhalefet resmî siyasi sistemin dışında kalmaktadır.

Siyasi partilerin yokluğu, siyasi istikrar ve çatışma sonrası devlet inşa sürecini önemli ölçüde etkilemektedir. Temsiliyet ve hesap verebilirliğin kurumsallaşmış mekanizmaları bulunmadığında, siyasi rekabetin barışçıl yollarla yönetilmesi zorlaşmakta ve gayriresmî iktidar mücadeleleri ile siyasi parçalanma riski artmaktadır. Ayrıca kapsayıcı siyasi kurumların eksikliği, iç meşruiyeti zayıflatmakta ve uluslararası iş birliği imkânlarını sınırlandırmaktadır. Makale, siyasi çoğulculuğa ideolojik direnç unsurunun Afganistan'da kurumsal güçlenme ve istikrarlı siyasi gelişime engel teşkil eden başlıca yapısal engel olduğunu vurgulamakta ve bu durumun çatışma sonrası toplumlarda yönetim sorunlarını anlamada daha geniş önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Afganistan; “Taliban”; Çatışma Sonrası Yönetişim; Kurumsal Siyaset; Merkezîyetçi Dinî Otorite.

Introduction. The re-establishment of the Islamic Emirate of Afghanistan represents a critical juncture in the evolution of the country's political development, situated at the intersection of ideology, institutional continuity, and socio-political transformation. Afghanistan's modern political history has been shaped by prolonged conflict, foreign intervention, and competing visions of governance, all of which have contributed to the fragmentation and reconstruction of state structures over time. The withdrawal of Soviet forces, the civil war during the early 1990s, and the subsequent emergence of the Taliban fundamentally altered the trajectory of state-building and political representation in the country [1].

In 1996, the Taliban's capture of Kabul and declaration of the Islamic Emirate effectively curtailed formal political participation by dissolving political parties and marginalizing pluralistic

institutions. During this period, the movement's ideological framework cast political parties as divisive and externally influenced entities, incompatible with the movement's conceptualization of religious authority and governance [2]. This exclusionary stance stemmed from a doctrinal emphasis on centralized religious leadership and a narrow interpretation of political legitimacy, which prioritized obedience to the Amir and Sharia as the foundation of state authority.

Following the collapse of the Taliban regime in 2001, Afghanistan entered a phase characterized by relative political openness and the formal recognition of political parties under the Bonn Agreements and the 2004 Constitution. The institutionalization of political pluralism during this period provided a framework for competitive participation, though many parties remained weak and fragmented due to reliance on ethnic, regional, and personal networks rather than coherent institutional structures. Nonetheless, this era remains notable as the only sustained period in Afghan history when political party activity occurred with a degree of freedom and legal sanction [3].

The Taliban's return to power in 2021 reignited concerns about the durability of political pluralism and the reintegration of institutionalized political actors. Despite rhetoric suggesting lessons had been learned from previous governance challenges, the practical approach to political parties has remained substantively unchanged. Contemporary policies continue to withhold legal recognition from political parties, thereby restricting their operational capacity and excluding them from meaningful participation in state governance. This continuity underscores the enduring influence of ideological imperatives on the movement's political strategy and highlights the structural impediments to inclusive state-building in Afghanistan [4].

Examining these historical trajectories and ideological orientations is essential for understanding how the Taliban's governance model has shaped broader institutional politics in Afghanistan. The persistence of exclusionary practices and the rejection of party-based political engagement raises critical questions about political legitimacy, representation, and the prospects for sustainable governance in post-conflict contexts. By situating Afghanistan's experience within comparative discussions of post-conflict state formation, this study offers insights into the challenges of reconciling ideological continuity with the requirements of modern political systems.

The methodological framework. This study employs a comparative historical and political analysis to examine the Taliban movement's approach to political parties across two key periods: 1996–2001 and post-2021. Primary and secondary sources, including historical records, legal documents, constitutions, and scholarly analyses, were reviewed to identify patterns of governance, institutional constraints, and ideological continuity.

A qualitative approach was adopted to analyze the ideological, legal, and practical dimensions of the Taliban's policies toward political parties, focusing on their implications for political pluralism, institutionalization, and legitimacy. Comparative analysis allows for the identification of both differences in political context and continuity in ideological orientation, while historical cause-and-effect reasoning provides insight into the structural obstacles to long-term state-building. This methodology ensures that the study integrates political theory, historical evidence, and institutional analysis to generate a comprehensive understanding of Afghan political dynamics under the Taliban.

Results. The re-establishment of the Islamic Emirate of Afghanistan represents one of the most significant turning points in the country's political development. An analysis of this process allows for a deeper understanding of the role, significance, and historical trajectory of the institution of political parties in the formation of Afghan statehood. Although a certain degree of historical continuity can be observed between the periods of 1996–2001 and the post-2021 era, each phase is characterized by distinct political conditions, international circumstances, and internal socio-political factors. Nevertheless, the Taliban movement's position toward political parties has remained largely unchanged in ideological terms, and this continuity has posed a serious obstacle to the development of institutional politics and political diversity in Afghanistan [5].

With the Taliban movement's takeover of Kabul in 1996 and the proclamation of the Islamic Emirate of Afghanistan, the activities of political parties in the country effectively came to a halt. Taliban ideology regarded political parties as structures that fragmented society and represented the

product of external influence [6]. In the view of the movement's leadership, the only legitimate source of political authority was embodied in the principles of "Islamic governance" and unconditional obedience to the Amir [7]. As a result, the concepts of political competition, opposition, and party-based activity were entirely rejected. Consequently, Afghan political parties representing diverse ideological orientations that had emerged over the course of the twentieth century were pushed out of political life.

During the period of 1996–2001, political parties lost not only their legal status but also their role as independent socio-political actors. Former mujahideen groups and parties operated primarily in the form of armed resistance within the framework of the "Northern Alliance," which intensified military-political rivalry rather than promoting political institutionalization [8]. In territories under Taliban control, all forms of political activity were prohibited, and state governance was conducted on the basis of religious decrees and orders issued by the movement's leadership [9]. This situation led to a further simplification of political culture in Afghanistan and the consolidation of a governance mechanism based on coercion.

After the Taliban regime was overthrown in 2001, political processes in Afghanistan became relatively more open, creating opportunities to restore the activities of political parties. Within the framework of the Bonn Agreements, a legal foundation for political pluralism was established, and the new Constitution officially recognized the activities of political parties. However, the parties that emerged during this period often relied on personal, ethnic, or regional interests and failed to develop into stable institutional structures [10]. Nevertheless, the period between 2001 and 2021 holds particular significance in Afghan history as the only era during which political parties were able to operate with relative freedom.

With the Taliban's return to power in 2021, the Islamic Emirate of Afghanistan was re-established for a second time, and the issue of political parties once again became a pressing concern. Although initial statements emphasized that lessons had been learned from certain mistakes of the previous administration, in practice, the approach toward political parties remained fundamentally unchanged. The new government did not recognize political parties as legal entities and failed to establish the normative-legal mechanisms necessary for their activities [11]. As a result, many political parties were forced to either suspend their activities or continue them from outside the country.

A comparative analysis of the periods 1996–2001 and post-2021 indicates that differences in the Taliban movement's attitude toward political parties are primarily methodological. In the first phase, open and severe repression prevailed, whereas in the second period, a relatively cautious approach is being adopted due to international pressure and the openness of the information environment. However, in both cases, political parties are not recognized as legitimate or necessary institutions in state governance.

A historical cause-and-effect analysis shows that the denial of the political party institution in Afghanistan poses a serious obstacle to the formation of a stable political system. While political parties serve as an important mechanism for systematically representing the interests of society, the Taliban's governance model perceives them as a potential source of threat. As a result, political decisions are made by a narrow religious-ideological elite, leaving large segments of the population excluded from the political process [12].

Discussion. The research findings demonstrate that the political experience of the Islamic Emirate of Afghanistan in both the 1996–2001 and post-2021 periods is fundamentally characterized by the systematic repudiation of the institution of political parties. In both historical phases, the Taliban movement has framed political parties as entities that undermine social cohesion and as by-products of external influence, thereby withholding formal recognition of their legitimacy within the state's governance structure [13]. This persistent dismissal of party-based politics has significantly impeded the development of a pluralistic political culture and hindered the consolidation of institutional mechanisms essential for representative governance in Afghanistan.

An examination of the political dynamics of the 1996–2001 period reveals that the Taliban's overtly repressive stance toward political parties was part of a broader strategy to centralize

authority and eliminate alternative centers of political mobilization. During this era, concepts such as organized political competition, opposition, and party-based activity were not merely discouraged but actively suppressed, reflecting an ideological commitment to a monolithic model of governance [14]. In contrast, while the post-2021 period exhibits a comparatively restrained official tone toward political parties, the substance of policy remains substantively unchanged. Political parties have not been granted legal status, and the normative and institutional prerequisites for their operation have not been established, effectively precluding their participation in formal political processes.

This pattern highlights the practical absence of political pluralism in Afghanistan's contemporary political order, despite the lack of an explicit legal ban on party activity in recent years. Scholarly assessments of the post-2021 political environment note the dismantling of key democratic institutions — such as elections management bodies — further undermining the institutional infrastructure necessary for party formation and operation (Bertelsmann Stiftung, 2022). This deepens the structural barriers to inclusive political engagement and reinforces the dominance of a narrow governing elite.

The findings also underscore the ideological continuity in the Taliban movement's perception of political parties. Throughout both periods of rule, the movement's leadership has sought to legitimize its authority through religious-legal interpretations and centralized religious power, regarding political competition and organized opposition as existential threats to state stability. This has resulted in the concentration of political decision-making within a select religious-ideological circle, excluding significant segments of the population from meaningful political participation. Such exclusionary practices have been identified as major obstacles to the development of accountable governance structures and limit avenues for systematic representation of diverse social interests.

Moreover, historical analysis suggests that the period between 2001 and 2021, characterized by relative openness for political party activity, did not yield stable, institutionalized parties. Many of the parties that emerged operated along personal, ethnic, or regional lines rather than developing coherent ideological platforms or enduring organizational structures. Nonetheless, this era remains unique in Afghanistan's political history as the solitary phase in which political pluralism was realized in any substantive form.

Finally, the cause-and-effect analysis undertaken in this study confirms that the systematic rejection of the political party institution undermines prospects for long-term political stability. Rather than fostering enduring order, the absence of structured mechanisms for political representation increases the risk of latent societal grievances and legitimacy crises within the political system. From this perspective, while the Taliban's governance model may appear to offer short-term stability, it does little to facilitate the emergence of an inclusive, resilient, and sustainable political system capable of accommodating diverse interests and mitigating conflict dynamics.

Conclusion. The analysis of the Islamic Emirate of Afghanistan's political trajectory during the periods of 1996–2001 and after 2021 demonstrates a consistent ideological rejection of the institution of political parties. Despite changes in international context, internal socio-political conditions, and governance methods, the Taliban movement has consistently perceived political parties as threats to social cohesion and as instruments of external influence. This continuity has significantly constrained the development of political pluralism, institutionalized representation, and inclusive governance, leaving major segments of Afghan society excluded from meaningful political participation.

During 1996–2001, political parties were not only deprived of legal status but also pushed out of political life entirely, with armed resistance emerging as the primary form of opposition. Although the post-2001 era allowed for relative freedom of party activity, parties failed to consolidate into stable institutional structures, reflecting the enduring impact of prolonged conflict and centralized authority traditions. Following the Taliban's return to power in 2021, a more

cautious but substantively unchanged approach has persisted, further limiting prospects for institutional politics and long-term stability.

Overall, the findings underscore that the systematic denial of political parties poses a structural obstacle to the formation of a modern, inclusive, and sustainable political system in Afghanistan. The study highlights the critical role of political institutions in post-conflict state-building and suggests that without mechanisms for pluralism and representation, governance remains concentrated within a narrow religious-ideological elite, undermining both legitimacy and stability in the long term.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Саженов Н.Д. Политический ислам в Афганистане: на службе власти и вооруженной оппозиции с 2014 г. до повторного прихода талибов к власти
2. Alex Strick Van Linschoten and Felix Kuehn. *The Taliban Reader: War, Islam and Politics*. Oxford University Press (2018). <https://doi.org/10.1093/oso/9780190908744.003.0002>
3. BTI Country Report: Afghanistan, 2024//Afghanistan Country Report 2024 https://bti-project.org/en/reports/country-report/AFG?utm_source=chatgpt.com (10.01.2026)
4. Лалетин Ю.П. Становление политсистемы Исламского Эмирата Афганистан: вызовы и ограничения. <https://doi.org/10.31857/S032150750026360-8>
5. Maizland, L. *The Taliban in Afghanistan*. Council on Foreign Relations. 2025. <https://www.cfr.org/backgrounder/taliban-afghanistan>
6. Rosdiawan, R., Atmaja, D. S., & Khan, P. (). *The Islamic Emirate Of Afghanistan 1.0: A Study on Islamic Government Practices under the Taliban 1996–2001*. AJIS: Academic Journal of Islamic Studies, 2023. 8(1), P 72. (69–96 p).
7. حسین کریمی فرد. تبیین سیاست خارجی ایران در قبال طالبان (2021–1996). سال ۲۰۲۱. (ص. ۵۳). ۷۱ ص.
8. مرتضی کریمی، علی اصغر اسمعیل پور روشن، تهمینه دانیالی. چالش ها و فرصت های امارت اسلامی افغانستان در روابط با ایران. پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام/ فصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال دوازدهم، شماره اول، (ص. ۹۷). بهار ۲۰۲۳. ۱۳۱ ص.
9. مرتضی کریمی، علی اصغر اسمعیل پور روشن، تهمینه دانیالی. چالش ها و فرصت های امارت اسلامی افغانستان در روابط با ایران. پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام/ فصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال دوازدهم، شماره اول، (ص. ۹۷). بهار ۲۰۲۳. ۱۳۱ ص.
10. Journal of Democracy. *The Collapse of Afghanistan*. <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-collapse-of-afghanistan>
11. Instability in Afghanistan. By the Center for Preventive Action. 2025. https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/war-afghanistan?utm_source=
12. Instability in Afghanistan. By the Center for Preventive Action. 2025. https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/war-afghanistan?utm_source=
13. Hanggarini P., Sambuaga Th., Anwar S. A history of the Afghan war (2001-2021) from a defense diplomacy perspective. *Historia: Jurnal Program Studi Pendidikan Sejarah* Volume 12 (1) 2024. Indonesia. (155-170 pp.) P. 165.
14. Hanggarini P., Sambuaga Th., Anwar S. A history of the Afghan war (2001-2021) from a defense diplomacy perspective. *Historia: Jurnal Program Studi Pendidikan Sejarah* Volume 12 (1) 2024. Indonesia. (155-170 pp.) P. 167.

REFERENCES:

1. Sazhenov N.D. Politicheskii islam v Afganistane: na sluzhbe vlasti i vooruzhennoy oppozitsii s 2014 g. do povtornogo prikhoda talibov k vlasti
2. Alex Strick Van Linschoten and Felix Kuehn. *The Taliban Reader: War, Islam and Politics*. Oxford University Press (2018). <https://doi.org/10.1093/oso/9780190908744.003.0002>

3. BTI Country Report: Afghanistan, 2024//Afghanistan Country Report 2024 https://bti-project.org/en/reports/country-report/AFG?utm_source=chatgpt.com (10.01.2026)
4. Laletin YU.P. Stanovleniye politsistemy Islamskogo Emirata Afganistan: vyzovy i ogranicheniya. <https://doi.org/10.31857/S032150750026360-8>
5. Maizland, L. *The Taliban in Afghanistan*. Council on Foreign Relations. 2025. <https://www.cfr.org/backgrounder/taliban-afghanistan>
6. Rosdiawan, R., Atmaja, D. S., & Khan, P. (). *The Islamic Emirate Of Afghanistan 1.0: A Study on Islamic Government Practices under the Taliban 1996–2001*. AJIS: Academic Journal of Islamic Studies, 2023. 8(1), P 72. (69–96 p).
7. حسین کریمی فرد. تبیین سیاست خارجی ایران در قبال طالبان (2021–1996). سال ۲۰۲۱. (ص. ۵۳). ۷۱ ص.
8. مرتضی کریمی، علی اصغر اسمعیل پور روشن، تهمنه دانیالی. چالش ها و فرصت های امارت اسلامی افغانستان در روابط با ایران. پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام/ فصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال دوازدهم، شماره اول، (ص. ۹۷). بهار ۲۰۲۳. ۱۳۱ ص.
9. مرتضی کریمی، علی اصغر اسمعیل پور روشن، تهمنه دانیالی. چالش ها و فرصت های امارت اسلامی افغانستان در روابط با ایران. پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام/ فصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال دوازدهم، شماره اول، (ص. ۹۷). بهار ۲۰۲۳. ۱۳۱ ص.
10. Journal of Democracy. *The Collapse of Afghanistan*. <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-collapse-of-afghanistan>
11. Instability in Afghanistan. By the Center for Preventive Action. 2025. https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/war-afghanistan?utm_source=
12. Instability in Afghanistan. By the Center for Preventive Action. 2025. https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/war-afghanistan?utm_source=
13. Hanggarini P., Sambuaga Th., Anwar S. A history of the Afghan war (2001-2021) from a defense diplomacy perspective. *Historia: Jurnal Program Studi Pendidikan Sejarah* Volume 12 (1) 2024. Indonesia. (155-170 pp.) P. 165.
14. Hanggarini P., Sambuaga Th., Anwar S. A history of the Afghan war (2001-2021) from a defense diplomacy perspective. *Historia: Jurnal Program Studi Pendidikan Sejarah* Volume 12 (1) 2024. Indonesia. (155-170 pp.) P. 167.

МРНТИ 03.26

УДК: 330.342(47):94(47)

Тоирова Замира

докторант Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека (Республика Узбекистан, г. Ташкент)

Email: zamiratoirova32@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2346-9846>

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕГИОНАЛИЗАЦИЯ В УЗБЕКИСТАНСКОЙ ССР И ЕЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические основы и научно-теоретические подходы экономического зонирования Узбекской ССР в советский период. Экономическое зонирование выступало важным инструментом рационального размещения производительных сил, эффективного использования природных и трудовых ресурсов, а также формирования территориально-производственных комплексов. В условиях плановой экономики разделение территории республики на экономические регионы способствовало развитию ведущих отраслей народного хозяйства, таких как хлопководство, энергетика, химическая промышленность, машиностроение и пищевая промышленность.

На основе трудов советских экономико-географов, в частности профессора З.А. Акрамова, в статье анализируется состав основных экономических регионов Узбекской ССР, их специализация, природно-ресурсный потенциал и производственная структура. Особое внимание уделяется характеристике Ташкентского, Ферганского, Мирзачульского, Самаркандского, Кашкадарьинского, Сурхандарьинского, Бухаро-Кызылкумского и Нижнеамударьинского экономических регионов.

В работе показано, что экономическое зонирование способствовало укреплению межрегиональных экономических связей, развитию промышленности и сельского хозяйства, а также формированию устойчивой экономической системы. Вместе с тем выявлены и отдельные недостатки данного процесса, включая неравномерность регионального развития и экологические проблемы, связанные с интенсивным использованием земельных и водных ресурсов. В целом экономическое зонирование сыграло значительную роль в раскрытии экономического потенциала Узбекской ССР.

Ключевые слова: экономическое районирование; региональная специализация; хлопководство; межрегиональные экономические связи.

Тоирова Замира

Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің докторанты.

(Өзбекстан Республикасы, Ташкент қ.)

Email: zamiratoirova32@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2346-9846>

УЗБЕКСТАН КСР-ДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҚТАНДЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ СИПАТТАМАЛАРЫ

Андатпа

Мақалада Кеңес дәуіріндегі Өзбек КСР-індегі экономикалық аудандастырудың тарихи негіздері, қалыптасу кезеңдері және ғылыми-теориялық тұжырымдамалары кешенді түрде қарастырылады. Экономикалық аудандастыру өндіріс күштерді ұтымды орналастырудың,

табиғи, еңбек және шикізат ресурстарын тиімді пайдаланудың, сондай-ақ аумақтық-өндірістік кешендерді қалыптастырудың маңызды тетігі ретінде сипатталады. Жоспарлы экономика жағдайында республиканың аумағын экономикалық аймақтарға бөлу халық шаруашылығы салаларының үйлесімді дамуына, өндірістік маманданудың қалыптасуына және аймақтар арасындағы экономикалық байланыстардың нығаюына ықпал етті.

Мақалада профессор З.А. Акрамов бастаған кеңестік экономикалық географтардың еңбектеріне сүйене отырып, Өзбек КСР-інің негізгі экономикалық аймақтарының құрамы, мамандануы, табиғи-ресурстық әлеуеті мен өндірістік құрылымы талданады. Ташкент, Ферғана, Мирзашөл, Самарқанд, Қашқадария, Сурхандария, Бұхара-Қызылқұм және Төменгі Өмудария экономикалық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері, олардың өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығындағы орны жан-жақты сипатталады.

Зерттеу нәтижелері экономикалық аудандастырудың өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының дамуына, аймақаралық экономикалық өзара байланыстардың күшеюіне және тұрақты экономикалық жүйенің қалыптасуына ықпал еткенін көрсетеді. Сонымен қатар, аймақтар арасындағы даму деңгейінің әркелкілігі мен экологиялық мәселелер сияқты кейбір кемшіліктер де анықталады. Жалпы алғанда, экономикалық аудандастыру Өзбек КСР-інің экономикалық әлеуетін ашуда маңызды рөл атқарды.

Түйін сөздер: экономикалық аудандастыру; өңірлік мамандану; мақта шаруашылығы; өңіраралық экономикалық байланыстар.

Toirova Zamira

Doctoral student at Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan.

(Republic of Uzbekistan, Tashkent)

Email: zamiratoirova32@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2346-9846>

ECONOMIC REGIONALIZATION IN THE UZBEKISTAN SSR AND THEIR CHARACTERISTICS

Abstract

The article examines the historical foundations and scientific-theoretical approaches to economic zoning in the Uzbek SSR during the Soviet period. Economic zoning served as an important mechanism for the rational distribution of productive forces, efficient use of natural and labor resources, and the formation of territorial-production complexes. Within the framework of the centrally planned economy, the division of the republic's territory into economic regions contributed to the development of key sectors such as cotton growing, energy, chemical industry, machine building, and food production.

Based on the works of Soviet economic geographers, particularly Professor Z.A. Akramov, the study analyzes the composition of the main economic regions of the Uzbek SSR, their specialization, resource potential, and industrial structure. Special attention is paid to the characteristics of the Tashkent, Fergana, Mirzachul, Samarkand, Kashkadarya, Surkhandarya, Bukhara-Kyzylkum, and Lower Amudarya economic regions.

The research demonstrates that economic zoning strengthened interregional economic ties, promoted industrial and agricultural development, and contributed to the formation of a stable economic system. At the same time, certain shortcomings of the zoning process are identified, including uneven regional development and environmental problems caused by the intensive use of land and water resources. Overall, economic zoning played a significant role in unlocking the economic potential of the Uzbek SSR and ensuring sustainable economic development.

Keywords: Economic zoning; regional specialization; cotton production; interregional economic relations.

Toirova Zamira

Mirzo Ulugbek Adına Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Doktora Öğrencisi
(Özbekistan Cumhuriyeti, Taşkent)

E-posta: zamiratoirova32@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2346-9846>

ÖZBEKİSTAN KSSR'İNDE EKONOMİK BÖLGELEŞME VE BUNLARIN ÖZELLİKLERİ

Özet

Bu makale, Sovyet dönemi Özbekistan KSSR'inde ekonomik bölgeleşmenin tarihi temellerini, oluşum süreçlerini ve bilimsel-teorik kavramsallaştırmalarını kapsamlı şekilde incelemektedir. Ekonomik bölgeleşme, üretici güçlerin rasyonel yerleştirilmesi, doğal, emek ve hammadde kaynaklarının etkin kullanımı ve bölgesel-sanayi komplekslerinin oluşturulması açısından önemli bir mekanizma olarak tanımlanmaktadır. Planlı ekonomi koşullarında, cumhuriyetin topraklarının ekonomik bölgelere ayrılması, ulusal ekonominin sektörlerinin uyumlu gelişimine, üretim uzmanlaşmasının oluşumuna ve bölgeler arası ekonomik ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Makale, Profesör Z.A. Akramov öncülüğündeki Sovyet ekonomik coğrafyacılarının çalışmalarına dayanarak, Özbekistan KSSR'inin başlıca ekonomik bölgelerinin bileşimi, uzmanlaşması, doğal ve kaynak potansiyeli ile üretim yapısını analiz etmektedir. Taşkent, Fergana, Mirzaşöl, Semerkand, Kaşkadarya, Surhandarya, Buhara-Kızılkum ve Aşağı Amuderya ekonomik bölgelerinin sosyal-ekonomik özellikleri ve sanayi ile tarımdaki rolleri ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır.

Araştırma sonuçları, ekonomik bölgeleşmenin sanayi ve tarımın gelişimine, bölgelerarası ekonomik ilişkilerin güçlenmesine ve istikrarlı bir ekonomik sistemin oluşmasına katkı sağladığını göstermektedir. Ayrıca bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar ve çevresel sorunlar gibi bazı eksiklikler de belirlenmiştir. Genel olarak, ekonomik bölgeleşme Özbekistan KSSR'nin ekonomik potansiyelinin açığa çıkarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik Bölgeleşme; Bölgesel Uzmanlaşma; Pamuk Tarımı; Bölgelerarası Ekonomik İlişkiler.

Введение. Экономическое зонирование сыграло важную роль в координации и эффективной организации экономического развития в Узбекской ССР. Для полного использования экономического потенциала республики, рационального распределения производственных сил и комплексного использования имеющихся природных и экономических ресурсов был введен принцип разделения территорий на экономические регионы. Такой подход позволил обеспечить дальнейшее развитие ведущих отраслей узбекской экономики в советский период, включая хлопководство, энергетику, химическую промышленность, машиностроение и другие отрасли, эффективно использовать ресурсы с учетом специфики и преимуществ регионов, а также укрепить экономические связи. В статье всесторонне рассматриваются исторические основы экономического зонирования в Узбекской ССР, научно-теоретические подходы, состав основных экономических регионов и их характеристики.

Методы и материалы исследования. В статье используются такие методы исследования, как историцизм, логическая преемственность и сравнительный анализ.

Для эффективной организации экономического развития в Узбекской ССР особое значение придавалось разделению территории республики не только на административно-территориальные единицы, но и на экономические регионы. Такой подход рассматривался как важный фактор правильного размещения производительных сил, целенаправленного использования сырья и ресурсов, специализации регионов и укрепления их взаимных экономических связей [1]. Обычно границы экономических регионов совпадают с границами

регионов, но в некоторых случаях, в силу особенностей исторического развития, уникальных ресурсов или специализации производственных секторов, несколько регионов объединяются в один экономический регион.

При таком зонировании особое внимание уделялось качественным аспектам хлопководства и подготовки сырья в Узбекской ССР. Были приняты меры по повышению производительности, поддержанию качества сырья, рациональному использованию водных ресурсов, расширению производства хлопковой продукции и укреплению технической базы хлопководства [2]. Республика производит более половины хлопкового сырья в Союзе. Именно поэтому центр уделяет особое внимание экономическим изменениям в Узбекистане [3].

В целом, Узбекистан занимал 2% территории бывшего СССР и составлял около 5,1% населения. Республика обладает обширными территориями равнин, пустынь, гор и подземных природных ресурсов, а экономическое зонирование направлено на рациональное использование этих ресурсов и размещение промышленности [4]. Вопрос экономического зонирования в Узбекской ССР был научно обоснован нашими специалистами, в том числе профессором З.А. Акрамовым. По предложению Акрамова территория республики была разделена на 8 основных экономических регионов (территориально-производственных комплексов):

1. Ташкентский район (Ташкентская область)
2. Мирзачульский район (Сырдарьинская и Джизакская области)
3. Ферганский район (Андижанская, Наманганская, Ферганская области)
4. Самаркандский район (Самаркандская область)
5. Бухаро-Кызылкумский район (Бухара и Навоийская области)
6. Кашкадарьинский район (Кашкадарьинская область)
7. Сурхандарьинский район (Сурхандарьинская область)
8. Нижнеамударьинский район (Республика Каракалпакстан и Хорезмская область) [1].

В некоторых источниках количество экономических районов указывается по-разному. Например, в книге «Совершенствование структуры народного хозяйства Узбекской ССР» перечислены 6 экономических районов (Бухаро-Кызылкумский, Нижнеамударьинский, Самарканд-Каршинский, Сурхандарьинский, Ташкентский, Ферганский). В монографии «Прогрессивные достижения в промышленной структуре Узбекистана» перечислены 5 экономических регионов (Ташкентский, Ферганский, Зарафшанский (Юго-Западный), Нижнеамударьинский, Сурхандарьинский) [5]. В работе «Экономические регионы СССР» и в некоторых других источниках количество и состав регионов приводятся по-разному [6]. Каждый из этих регионов отличался своим природно-географическим положением, экономическими и трудовыми ресурсами, транспортно-коммуникационными возможностями, производственной структурой и специализацией. Анализ специфики каждого экономического региона имеет большое значение при формировании производственного сотрудничества, взаимозависимости отраслей и региональной экономической политики [1]

Анализ и результаты. Разделение территории Узбекской ССР на экономические регионы способствовало повышению эффективности производства и территориальной специализации, рациональному распределению ресурсов, созданию новых промышленных и сельскохозяйственных центров, а также укреплению межрегиональных экономических связей. Каждый экономический регион, отличающийся своими природными ресурсами, трудовым потенциалом и уникальностью производственных секторов, заложил основу для стабильного и всестороннего роста экономики республики.

Административно Ташкентский экономический регион включает в себя Ташкентскую область площадью 15,6 тыс. км² и населением 3 млн 874 тыс. человек (1983 г.). Как известно, этот регион является одним из наиболее развитых промышленных регионов Узбекистана. Как отмечается в книге «Экономическая и социальная география Узбекской ССР» Асанова Г. Р. и Набиксонова М., основные производственные фонды узбекской промышленности и

почти половина населения, занятого в промышленности, а также 40 процентов валового промышленного продукта приходится именно на Ташкентский экономический регион. Ведущими отраслями промышленности являются тяжелая промышленность, включая машиностроение, электротехнику, металлургию, химическую промышленность и производство строительных материалов. Кроме того, хорошо развиты также легкая и пищевая промышленность [1]. Несмотря на небольшую площадь Ферганского экономического региона, здесь сосредоточены различные отрасли сельского хозяйства. Ведущее место в экономическом комплексе региона занимают хлопководство, шелководство, садоводство и виноградарство.

На базе этих отраслей созданы предприятия хлопкоочистительной, текстильной, шелководческой, гидролизной, масложировой и других отраслей легкой и пищевой промышленности. Для обеспечения хлопководства налажено производство удобрений и цемента. Также энергетическую базу производства составляют добыча природного газа, нефтепереработка, тепловые и гидроэлектростанции.

Как отмечал В.М. Костенников в своей работе «Экономические регионы СССР», перспективы Ферганского экономического региона в первую очередь связаны с расширением хлопковых площадей и повышением их продуктивности, а также с увеличением мощностей отраслей промышленности, обслуживающих хлопководство, шелководство, виноградарство и садоводство [6].

Ирригационная система в Мирзачуле хорошо развита, имеется много орошаемых земель и площадей, которые могут быть орошены в будущем. Экономический регион производит 14,2% хлопка и 17,5% зерна страны. Его доля в производстве некоторых промышленных товаров также растет. В частности, 30,8% от общего объема производства электроэнергии и 13,2% объема хлопкового волокна приходится на Мирзачульский экономический регион. В результате использования экстенсивных природных ресурсов и освоения новых земель доля сельскохозяйственной и промышленной продукции в экономическом регионе будет и дальше расти. Уникальной особенностью экономико-географического положения Мирзачульского экономического региона является его расположение между развитыми Ташкентским, Ферганским и Самаркандским экономическими регионами страны. Эти регионы оказывают всестороннюю помощь Мирзачульскому экономическому региону квалифицированной рабочей силой, развитой промышленностью и трудовыми ресурсами. Эти экономические регионы также постоянно поддерживают развитие Мирзачульской и Джизакской пустынь своими квалифицированными кадрами и различными необходимыми техническими средствами. Кроме того, Мирзачульский регионально-производственный комплекс имеет многогранные производственные связи с соседними экономическими регионами, в частности с Ташкентским экономическим регионом, и развивается в тесном сотрудничестве с ними. Удобство экономического и географического положения Мирзачульского экономического региона также очевидно в его транспортной и географической значимости. В частности, через этот регион проходят важные газопроводы республики. К ним относятся газопроводы Бухара-Самарканд-Ташкент, Бухара-Самарканд-Ташкент-Шымкент, Жамбыл-Бишкек-Алматы, Бухара-Ферганская долина, Шуртан-Сырдарья ГРЭС [1]. Кроме того, если говорить о Самаркандском экономическом регионе, то он также отличается высоким уровнем промышленного развития. Здесь работал завод «Кызыл Двигатель», производивший запчасти для тракторов и автомобилей.

Одно из первых крупных предприятий Узбекистана расположено в Самарканде – фабрика «шелкопрядильня», которую по праву можно назвать мастерской национальных женщин-промышленников. Другим крупным предприятием, занимающим важное место в экономике города, является чайный упаковочный завод с годовым валовым продуктом в 426,5 млн сумов. В республике широко известны кожевенный завод имени Ахунбабаева, хлопкоочистительный завод и фабрика по производству высококачественных тканей – шелка, плюша и бархата. Также к крупным промышленным предприятиям города относятся

фруктово-консервный завод «Серп ва Молот», швейные, обувные и трикотажные фабрики, а также мясо-молочный комбинат. Кроме того, работают завод по производству суперфосфата и другие предприятия пищевой и легкой промышленности.

Завод по производству масел и смазочных материалов в Каттакургане — один из крупнейших в стране. В городе также находится крупнейший в регионе хлопкоочистительный завод с годовым валовым объемом производства более 301 миллиона рублей. Хлопкоочистительные заводы, предприятия пищевой промышленности и предприятия по производству строительных материалов расположены и в других городах и районных центрах.

Самаркандская область обладает прочной почвенно-минеральной базой для развития строительной промышленности. Нефть региона богата такими сырьевыми материалами, как мрамор, известь, гипс, пластичная глина и кварцевый песок. В частности, из чапанатиновой пластичной глины производятся кровельные керамические трубы, специальный кирпич и специальные изделия для реставрации исторических памятников. В регионе добываются полиметаллы и драгоценные металлы [7].

Для Кашкадарьинской экономической области характерны прежде всего хлопководство и нефтегазовая промышленность. Богатство природных ресурсов региона, особенно запасов газа и нефти, увеличивает энергетический потенциал страны [8]. Кроме того, регион вносит значительный вклад в развитие сельскохозяйственной продукции, плодоводства и овощеводства, а также животноводства. Сурхандарьинский экономический регион отличается теплым климатом и обширными орошаемыми землями. Основными отраслями экономики региона являются хлопководство, выращивание гибридных зерновых и овощных культур, а также виноградарство и животноводство. В промышленном отношении к основным направлениям относятся добыча нефти и газа, производство строительных материалов и пищевая промышленность, а также хлопкоочистка [6].

Бухарско-Кызылкумский экономический регион, являясь минерально-сырьевой базой Узбекистана, занимает одно из ведущих мест в республике по развитию горнодобывающей и металлургической промышленности, химической промышленности, газовой отрасли и многих других отраслей [9]. В регионе также стабильно развивается хлопководство и животноводство. В состав Нижнеамударьинского экономического региона входят Республика Каракалпакстан и Хорезмская область, где основными отраслями являются орошаемое земледелие, выращивание хлопка и риса, животноводство и рыболовство [1]. Как уже упоминалось выше, экономическое зонирование в Узбекской ССР служило для рационального распределения производительных сил, рационального распределения ресурсов, специализации территорий и укрепления экономических связей [1]. Однако в процессе экономического зонирования были и некоторые недостатки. В некоторых регионах отставание в промышленных секторах и эффективности производства, низкое качество пахотных земель и нерациональное использование земельных ресурсов, а также чрезмерное использование химических удобрений при выращивании хлопка привели к экологическим проблемам [4].

Заключение. В Узбекской ССР процессы экономического зонирования стали важным фактором рационального распределения производственных сил, оптимального распределения экономических ресурсов и укрепления межрегионального сотрудничества. Хотя каждый экономический регион отличался своими природными и географическими особенностями, производственными секторами и ресурсным потенциалом, их взаимные экономические и социальные связи рассматривались как главный фактор, обеспечивающий устойчивое развитие экономики Узбекской ССР. В то же время, экономическое зонирование имело и некоторые проблемы и недостатки, такие как различия в развитии между регионами, использование ресурсов и современных технологий, а также экологические проблемы. Однако положительные результаты процесса экономического зонирования сыграли важную роль в эффективном раскрытии потенциала республики и создании стабильной экономической среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi : pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – В. 136–137.
2. Экономические проблемы комплексной программы «Хлопок». – Ташкент: Фан, 1981. – 122 с.
3. Зиядуллаев Н. С. Моделирование региональных экономических систем. – Москва: Наука, 1983. – С. 120.
4. Совершенствование структуры народного хозяйства Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1987. – 72 с.
5. Прогрессивные продвижения в промышленной структуре Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1974. – 166 с.
6. Костеников В. М. Экономические районы СССР. – Москва : Географгиз, 1958. – 113 с.
7. Экономический район в СССР. Узбекистан. – Ташкент, 1957. – С. 17–18.
8. Совершенствование структуры народного хозяйства Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1987. – 45 с.
9. Прогрессивные продвижения в промышленной структуре Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1974. – 101 с.

REFERENCES

1. Asanov G., Nabikhonov M., Safarov I. Economic and Social Geography of Uzbekistan: A Study Guide for Students of Pedagogical Higher Educational Institutions. – Tashkent: O‘qituvchi, 1994. – pp. 136–137.
2. Economic Problems of the Comprehensive Program “Cotton”. – Tashkent: Fan, 1981. – 122 p.
3. Ziyadullaev N. S. Modeling of Regional Economic Systems. – Moscow: Nauka, 1983. – p. 120.
4. Improvement of the Structure of the National Economy of the Uzbek SSR. – Tashkent: Fan, 1987. – 72 p.
5. Progressive Advances in the Industrial Structure of Uzbekistan. – Tashkent: Fan, 1974. – 166 p.
6. Kostenikov V. M. Economic Regions of the USSR. – Moscow: Geografiz, 1958. – 113 p.
7. Economic Region in the USSR. Uzbekistan. – Tashkent, 1957. – pp. 17–18.
8. Improvement of the Structure of the National Economy of the Uzbek SSR. – Tashkent: Fan, 1987. – 45 p.
9. Progressive Advances in the Industrial Structure of Uzbekistan. – Tashkent: Fan, 1974. – 101 p.

IRSTI 03.91

UDC: 94(5)

Usmanov Ibrohim

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
International Academy of Uzbekistan for Islamic Studies

Email: i.usmanov@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-3083-3791>

THE ROLE OF AL-HAKIM AL-TIRMIDHI IN HADITH STUDIES

Abstract

This article examines the role of al-Hakim al-Tirmidhi in the development of Hadith studies during the 3rd/9th century, a period widely recognized as the “Golden Age” of Hadith scholarship. It analyzes his intellectual background, sources, and distinctive methodological approaches to Hadith transmission and interpretation. Unlike traditional Hadith scholars who focused primarily on isnad criticism and compilation, al-Tirmidhi emphasized the importance of understanding the deeper meanings of Hadith through a combination of textual analysis and spiritual insight. The study highlights his classification of Hadith scholars into transmitters, comprehenders, and mere narrators, reflecting his critical stance toward purely formal approaches. Special attention is given to his major works, particularly Nawadir al-usul, where he integrates legal, ethical, and mystical dimensions of Hadith. The article also explores his approach to authenticity, which prioritizes matn evaluation alongside traditional criteria. Despite criticisms regarding the reliability of some narrations, al-Tirmidhi’s contributions remain significant in the history of Hadith interpretation. The findings demonstrate that his synthesis of jurisprudence and Sufi thought offers a unique perspective within Islamic intellectual tradition.

Keywords: Al-Hakim al-Tirmidhi; Hadith methodology; Isnād criticism; Matn analysis; Classical Islamic thought.

Усманов Иброхим

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты,
Өзбекстан Республикасының Ғылым академиясы,
Өзбекстан Халықаралық исламтану академиясы

Эл. пошта: i.usmanov@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-3083-3791>

ХАДИС ІЛІМІНДЕГІ ӘЛ-ХАКИМ АТ-ТИРМИЗИДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл мақалада әл-Хаким ат-Тирмизидің хадис ғылымының дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Ол өмір сүрген III/IX ғасыр хадис ілімінің «алтын ғасыры» ретінде кеңінен танылған. Осы кезеңде ең сенімді хадис жинақтары жинақталды. Зерттеуде оның интеллектуалдық ортасы, пайдаланған дереккөздері және хадистерді жеткізу мен түсіндірудегі өзіндік әдіснамалық тәсілдері талданады. Дәстүрлі мухаддистер негізінен иснадты сынға алу мен хадистерді жинақтауға көңіл бөлсе, ат-Тирмизи хадистердің терең мағынасын мәтіндік талдау мен рухани тәжірибені ұштастыру арқылы түсінудің маңызын атап өтеді.

Мақалада оның хадис ғалымдарын жеткізушілер, түсінушілер және жай ғана баяндаушылар деп жіктеуі қарастырылып, бұл оның формализмге негізделген тәсілдерді сынға алғанын көрсетеді. Әсіресе оның негізгі еңбектері, соның ішінде «Навадир әл-усуль» шығармасы талданып, онда хадистердің құқықтық, этикалық және сопылық қырларының біріктірілгені көрсетіледі. Сонымен қатар, хадистің мәтінін (матнын) талдауға басымдық беретін оның шынайылықты анықтау әдісі де қарастырылады. Кейбір хадистердің сенімділігіне қатысты сындарға қарамастан, әл-Хаким ат-Тирмизидің еңбегі аса маңызды болып қала береді. Зерттеу нәтижелері оның фикх пен сопылық ойды ұштастыруы ислам интеллектуалдық дәстүріндегі ерекше құбылыс екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: Әл-Хаким ат-Тирмизи; хадис методологиясы; иснад талдауы; матн талдауы; классикалық ислам ойы.

Усманов Иброхим

Кандидат исторических наук, доцент
Институт востоковедения имени Абу Райхона Беруни,
Академия наук Республики Узбекистан,
Международная академия исламоведения Узбекистана
Эл. почта: i.usmanov@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0003-3083-3791>

РОЛЬ АЛЬ-ХАКИМА АТ-ТИРМИЗИ В ХАДИСОВЕДЕНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль аль-Хакима ат-Тирмизи в развитии хадисоведения в III/IX веке, который широко признаётся «золотым веком» хадисной науки. Анализируются его интеллектуальная среда, источники и своеобразные методологические подходы к передаче и толкованию хадисов. В отличие от традиционных мухаддисов, сосредоточенных преимущественно на критике иснада и сборе хадисов, аль-Хаким ат-Тирмизи подчёркивал важность понимания их глубокого смысла посредством сочетания текстуального анализа и духовного опыта. В исследовании освещается его классификация учёных хадиса на передатчиков, постигающих и простых рассказчиков, что отражает его критическое отношение к формальному подходу. Особое внимание уделяется его основным трудам, прежде всего «Навадир аль-усуль», где он объединяет правовые, этические и мистические аспекты хадисов. Также рассматривается его подход к определению достоверности, в котором анализ текста хадиса занимает важное место наряду с традиционными критериями. Несмотря на критику достоверности некоторых переданных хадисов, вклад аль-Хакима ат-Тирмизи остаётся значительным. Результаты показывают, что его синтез фикха и суфийской мысли представляет собой уникальное явление в исламской интеллектуальной традиции.

Ключевые слова: Аль-Хаким ат-Тирмизи; методология хадиса; иснад-анализ; матн-анализ; классическая исламская мысль.

Usmanov Ibrohim

Tarih Bilimleri Adayı, Doçent
İbn-i Râhîkâr Berûnî Adına Doğu Araştırmaları Enstitüsü,
Özbekistan Bilimler Akademisi,
Özbekistan Uluslararası İslam Araştırmaları Akademisi
E-posta: i.usmanov@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3083-3791>

HADİS BİLİMİNDE EL-HAKİM ET-TİRMİZİ’NİN ROLÜ

Özet

Bu makalede, el-Hakim et-Tirmizi’nin hadis ilminin gelişimine katkısı ele alınmaktadır. O, yaşadığı III/IX. yüzyılın hadis ilminin “altın çağı” olarak geniş çapta tanındığı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde en güvenilir hadis derlemeleri toplanmıştır. Araştırmada onun entelektüel çevresi, kullandığı kaynaklar ve hadisleri aktarma ile yorumlamadaki özgün metodolojik yaklaşımları analiz edilmektedir. Geleneksel muhaddisler genellikle isnadın eleştirilmesi ve hadislerin derlenmesine odaklanırken, et-Tirmizi hadislerin derin anlamını metinsel analiz ile manevi deneyimi birleştirerek anlamının önemini vurgulamıştır.

Makalede, onun hadis âlimlerini aktarıcılar, yorumlayıcılar ve sırf rivayetçiler olarak sınıflandırması incelenmiş olup bu, onun formalizme dayalı yöntemleri eleştirdiğini göstermektedir. Özellikle onun başlıca eserleri incelenmiş, bunlar arasında *Nawadir al-Usul* çalışması ele alınmış ve burada hadislerin hukuki, etik ve tasavvufi boyutlarının birleştirildiği vurgulanmıştır. Ayrıca, hadis metnini (matn) analiz etmeye öncelik veren özgün doğruluk belirleme yöntemi de ele alınmıştır. Bazı hadislerin güvenilirliği hakkındaki eleştirilere rağmen el-Hakim et-Tirmizi’nin çalışmaları hâlâ son derece önemli kabul edilmektedir. Araştırma sonuçları, onun fıkıh ile tasavvufî düşüncüyü birleştirmesinin İslam entelektüel geleneğinde özel bir olgu olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar kelimeler: El-Hakim et-Tirmizi; Hadis Metodolojisi; İsnad Analizi, Metin Analizi; Klasik İslam Düşüncesi.

Introduction

The period in which al-Hakim al-Tirmidhi lived and worked was a time of remarkable development in the science of Hadith. It was during this era that prominent scholars of Hadith such as Imam al-Bukhari, Imam Muslim, Abu Isa al-Tirmidhi, Imam al-Darimi, and other renowned traditionists emerged. The 3rd/9th century is considered the “Golden Age” in the history of Hadith studies. During this period, significant efforts were undertaken to systematize the Sunnah of the Prophet (peace be upon him), establish Hadith terminology, and, most importantly, compile authoritative collections of authentic Hadith.

Al-Hakim al-Tirmidhi, a distinguished scholar of this period, also engaged in Hadith studies in the traditional manner. In his work *Bad’ al-sha’n*, he notes that he grew up in an intellectual environment from an early age. According to al-Khatib al-Baghdadi’s *Tarikh Baghdad*, al-Hakim al-Tirmidhi’s father was a traditionist who transmitted Hadith. In his work *Nawadir al-usul*, he narrates more than 80 Hadiths from his father and mentions 52 of his father’s transmitters, most of whom were considered reliable. In his work *al-Radd ‘ala al-Mu‘attila*, he also transmits Hadiths from his mother. Additionally, it is reported that both his paternal and maternal grandfathers were involved in Hadith transmission. Al-Hakim al-Tirmidhi himself studied Hadith under numerous scholars of his time. The Egyptian scholar Muhammad Ibrahim al-Juyushi lists approximately 170 of his teachers in Hadith. Another Arab researcher, Nur al-Din Burduri, identifies 223 transmitters mentioned in *Nawadir al-usul* [1.57]. For this reason, in biographical works (*ṭabaqāt*), alongside the title “al-Hakim,” he is also referred to as “al-Hafiz,” indicating his high rank in Hadith scholarship.

In composing his works, al-Hakim al-Tirmidhi relied on the following sources:

- The Holy Qur’an;
- Qudsi Hadiths;
- Prophetic Hadiths;
- Sayings of other prophets;
- Statements of the Companions;
- Sayings of the Tābi‘ūn and their successors;
- Statements of ascetics;
- Sayings of prominent figures of his time;
- Isra’iliyyat narratives;
- Poetic examples;

– Reports introduced with phrases such as “it is reported,” “according to the exegetes,” “it was asked from some of the early generations,” “it has reached me,” and similar expressions;
–al-Hakim al-Tirmidhi’s own views.

However, al-Hakim al-Tirmidhi’s approach to Hadith differs fundamentally from that of the aforementioned traditionists, who focused on collecting, classifying, and organizing Hadiths into chapters. Scholars studying his legacy identify three principal methodological approaches in his treatment of Hadith:

1. Collecting Hadiths that convey mystical (Sufi) meanings and interpreting concepts such as sainthood (wilāya), divine inspiration (ilhām), and spiritual insight (firāsa);
2. Gathering Hadiths on a specific topic without commentary (as in al-Radd ‘ala al-Mu‘attila, where he compiles Hadiths refuting Mu‘tazilite views);
3. Collecting Hadiths and providing interpretive commentary that offers guidance (as in al-Manhiyyāt, where he compiles prohibitive Hadiths and discusses the wisdom behind such prohibitions).

Hadith occupies a central place in al-Hakim al-Tirmidhi’s intellectual heritage. Sufis, in general, approached Hadith in their own distinctive manner. In their works, not only the transmission of Hadith but also its mystical interpretation held significant importance.

Just as the Qur’an contains both clear (muḥkam) and allegorical (mutashābih) verses, the Sunnah also includes Hadiths that are either straightforward or require specific interpretive approaches. In Sufi methodology, understanding Hadith often involves concepts such as spiritual unveiling (kashf), dreams (ru’yā), and inspiration (ilhām), which differ from conventional methods. Early Sufis sought to combine both traditional and such experiential approaches in their writings.

Although there are differing opinions regarding the authenticity levels of Hadiths transmitted by Sufis, it is important to recognize that they selected Hadiths according to their own methodological criteria. While they may not have reached the level of Hadith authorities such as Imam al-Bukhari, Muslim, al-Daraqutni, or Ibn Hajar, many Sufis, jurists, exegetes, and theologians actively engaged in Hadith scholarship [2.48].

For example, Abu ‘Abd al-Rahman al-Sulami’s *Tabaqat al-sufiyya* includes over 100 Sufis categorized into five generations starting from the 2nd century Hijri. Among them, 38 were involved in Hadith transmission, and 16 were included in Hadith compilations due to their interest in the field. These findings are further supported by works such as Abu Nu‘aym’s *Hilyat al-awliya*, Ibn al-Jawzi’s *Sifat al-safwa*, and al-Sha‘rani’s *al-Tabaqat al-kubra*.

Al-Hakim al-Tirmidhi holds a highly significant position in both the history of Hadith commentary and esoteric (ishari) interpretation of Hadith. Many researchers consider his work *Nawadir al-usul* to be among the earliest writings dedicated to the mystical interpretation of Hadith.

However, al-Hakim al-Tirmidhi faced criticism due to the Hadiths he transmitted in *Nawadir al-usul*. Some argued that many of these Hadiths lacked reliable origins or contained questionable transmitters. Nevertheless, the work includes narrations with chains of transmission from well-known and reliable scholars, such as Qutayba ibn Sa‘id al-Balkhi, ‘Ali ibn Hujr al-Sa‘di, ‘Utba ibn ‘Abdullah al-Marwazi, Sufyan ibn Waki‘, and Yahya ibn Sa‘id ibn Rawq al-Naysaburi, all of whom were also teachers of Imam al-Bukhari [2.50]. The Turkish scholar Mehmet Turan has also demonstrated that al-Hakim al-Tirmidhi transmitted Hadiths through both high and low chains of transmission [3.110-112]. He had his own methodology for selecting Hadiths and even critiqued the approaches of other Hadith scholars in his region.

Methodology.

In *Nawadir al-usul*, his legal (fiqh) views become evident through his interpretation of Hadiths related to legal rulings. His approach integrates the apparent (zāhir), intended (maqṣad), and inner (bāṭin) meanings of Hadith. He also emphasizes the intrinsic connection between jurisprudence and ethics, often treating them as an inseparable whole—an approach that reflects his distinctive legal thought.

For instance, in *Nawadir al-usul*, he discusses the jurisprudence of using items made of silk, gold, and silver, referencing differing opinions between Abu Hanifa and Abu Yusuf. Overall, his

legal interpretations are harmonized with a Sufi perspective. While he does not reject the literal meaning of Hadith, he consistently seeks to uncover their deeper significance [3.287].

Al-Hakim al-Tirmidhi often derives legal conclusions directly from Hadith discussions. His work contains numerous examples of such reasoning. For instance, when discussing tayammum (dry ablution), he outlines the circumstances under which it is permissible: in the absence of water and in cases of necessity, it removes the state of major and minor ritual impurity. He further elaborates that tayammum may be performed in situations such as injury, confinement, extreme cold posing a risk to life, absence of a person of the same gender to perform ritual washing of the deceased, fear of missing a funeral prayer, precautionary purification, after waking from sleep to maintain ritual purity, or when leaving a mosque in a state of purity after sleeping there [4.762-779].

Al-Tirmidhi reconsiders the methodological approach of the ahl al-Hadith toward Hadith. In his engagement with Hadith, he appears closer to the approach of jurists (fuqahā'). Al-Hakim al-Tirmidhi classifies Hadith scholars into three categories:

1. Ruwāt (transmitters) – al-Tirmidhi criticizes them for being preoccupied solely with chains of transmission (isnād) and narrators, without distinguishing between abrogating and abrogated (nāsikh and mansūkh), general and specific ('āmm and khāṣṣ), or recognizing ambiguous (ghāmid) meanings. Their primary concern, he argues, is merely writing down and memorizing Hadith. Their intellectual scope remains confined to chapters, chains, and transmission routes. Thus, he concludes that they have grasped only the “outer shell” of knowledge.

2. Wu'āt (those who comprehend) – al-Tirmidhi praises this group for grasping the essence of Hadith. He writes:

“The Wu'āt (those who comprehend) received the Hadiths of the Messenger of God (peace be upon him) from trustworthy and accepted imams in religion and acted upon them. Acting upon them means they derive rulings (istinbāt), uncover the meanings of Hadith, explore aspects of interpretation (ta'wīl), and transform the outward (zāhir) into the inward (bāṭin)... The Wu'āt are constantly engaged in unveiling the veils of meaning and seeking the excellence of interpretation.”

3. Naqqālūn (mere transmitters) – these are considered even lower than the ruwāt. Tirmidhi criticizes them for excessively focusing on compiling chains of transmission and studying routes of narration while neglecting the meanings of Hadith [5.79-80].

Main content.

Al-Tirmidhi emphasizes that the authenticity of Hadith should not be determined solely through scrutiny of its chain of transmission and narrators, but rather through examination of its text (matn) and its applicability in practice. In his work *Shifā' al-'ilal*, he criticizes those who limit themselves to memorizing isnāds without paying attention to meaning:

“They memorize chains of transmission and narration routes, and they devote themselves to analyzing narrators and identifying defects. Yet the meanings and wording of Hadith escape their attention. How many Hadiths have had their meanings altered due to the change of a single word! They paid no attention to this, preferring instead to occupy themselves with criticizing narrators. They say, ‘So-and-so narrated a rare (gharīb) report from so-and-so,’ presenting fabricated narrations, then rejecting them. All of this is done for self-display and worldly gain. They burn constantly in the fire of envy and reproach. They did not do this for the sake of God.” [6.7^b]

Elsewhere, he reproaches both jurists and traditionists:

“A person adorned with the knowledge of jurisprudence spends all his time engaging in analogical reasoning (qiyās) and raising his voice in debates. But if he reflects upon himself—does he seek truth in debate, or merely victory over his opponent?”

He then criticizes certain Hadith scholars, referring to them as “those adorned with chains of transmission”:

“Those adorned with isnāds spend their time classifying chapters, organizing chains, criticizing narrators (jarḥ), and taking pride in the names of famous scholars whose Hadiths they have collected.”

Al-Hakim al-Tirmidhi also condemns the tendency of some transmitters to embellish their isnāds by attributing narrations to well-known Kūfan, Basran, or Syrian authorities. He states:

“They first hear a Hadith from someone in their own land, but later, when they hear the same Hadith from a Kūfan, Basran, or Syrian, they abandon their compatriot and narrate from the latter... Through such actions, manners, and conduct, they confuse people, obstruct them from the path of worship, and themselves remain misguided and distant from devotion. They trade in concessions, collect the errors of scholars, and indulge in frivolity. They open the way for rulers to commit oppression, consume vile substances, and pursue worldly pleasures.”

In another passage, he expresses disapproval:

“They travel across lands in pursuit of knowledge, abandoning the scholars of their own region. The next day, they boast before the public, saying, ‘So-and-so narrated this to us,’ seeking distinction by citing scholars from distant lands.”[6.7^b-8^a]

In Nawādir al-uṣūl, al-Hakim al-Tirmidhi asserts that it is the sages (ḥukamā’) who are capable of distinguishing authentic Hadith. Their method consists of a thorough analysis of meaning, examining both the outward and inward dimensions of the text, and verifying its conformity with the Qur’an and the Sunnah in order to reach sound conclusions [7.536-537]. This approach places significant emphasis on textual criticism (matn criticism).

It is worth noting that the ahl al-Hadith traditionists, in contrast, focused more on isnād criticism and the evaluation of narrators than on textual criticism. This can be explained by several factors: their aim was not the chain itself, but through studying it to determine the authenticity of the text, since a report transmitted by reliable narrators is presumed authentic; moreover, the most efficient method for assessing Hadith authenticity lies in isnād criticism; whereas textual criticism is far more demanding and requires a high level of intellectual competence.

At the same time, in his work Baḥr al-Tafsīr, al-Hakim al-Tirmidhi notes certain rejected chains of transmission, stating “we have invalidated some narrators” (inna alghaynā). He records a number of abandoned transmission routes reaching him through figures such as Ibn ‘Abbās, Ibn Mas‘ūd, Qatāda, Mujāhid, al-Ḍaḥḥāk, Sufyān ibn Wakī’, Abū Mu‘ādh al-Naḥwī, and Zayd ibn Aslam. Among these, he presents in full certain rejected isnāds, including some transmitted through his own father [8.239-261].

Al-Hakim al-Tirmidhi’s approach to the evaluation and selection of Hadith is likewise distinctive. He devotes the 44th chapter of Nawādir al-uṣūl specifically to the issue of Hadith selection. At the beginning of this chapter, he cites the following Hadith:

“Narrated by Abū Hurayra (may God be pleased with him): The Messenger of God (peace and blessings be upon him) said: If you are told a Hadith from me that you recognize and do not find objectionable – whether I said it or not – then affirm it, for I speak what is recognized and not rejected. But if you are told a Hadith from me that you find objectionable and do not recognize, then reject it, for I do not say what is objectionable and unrecognized.”

In his commentary on this Hadith (referred to in the work as ta’wīl ḥadīth rasūl Allāh), al-Hakim al-Tirmidhi states:

“Whoever conveys a Hadith that could plausibly have been said by the Messenger of God (peace be upon him), even if expressed in different wording, this is permissible. For the Messenger of God conveyed the foundational principles (uṣūl) of Hadith, while the Companions and the Followers derived branches (furū’) from those principles. If such a branch could have been said by the Prophet – even if he did not explicitly state it – we are obliged to affirm it.” [4.361]

Thus, according to al-Tirmidhi, foundational Hadiths (uṣūl) are those core statements uttered by the Prophet, from which the Companions and Followers may derive further meanings. However, the essential condition is that such Hadiths must be among those “you recognize and do not find objectionable, whether I said them or not.”

The phrase “you” in the Hadith, according to al-Tirmidhi, refers to those endowed with intellect and insight (ulū al-albāb wa al-baṣā’ir) who, after the Prophet, speak in the pursuit of truth and guidance. These individuals, he asserts, are the sages (ḥukamā’). Therefore, it is the sages who are capable of distinguishing between authentic and inauthentic Hadith. Here we encounter a

method of Hadith evaluation that does not rely primarily on isnād analysis, but rather on grasping the deeper, inner meanings of Hadith with the assistance of the sages. This approach fundamentally differs from the criteria of the ahl al-Hadith in determining authenticity.

As an illustration, al-Hakim al-Tirmidhi presents several fabricated Hadiths rejected by “those endowed with intellect and insight.” He writes:

“One of the Hadiths rejected by the hearts of those who speak truth is the report that the people of Moses (peace be upon him) asked him to request that God let them hear His voice. Then a voice came to them: ‘I am God; there is no deity but Me. I am the Ever-Living, the Sustainer. I brought you out of Egypt with a mighty hand and strong arm.’”

He comments:

“This Hadith has been transmitted by those who do not understand its meaning. God, Exalted is He, singled out Moses alone among the children of Adam for direct speech. If God had spoken to his people as well, then what distinction would remain for Moses, who is known among all prophets as Kalīm Allāh (the one spoken to by God)?”

Al-Hakim al-Tirmidhi also pays attention to esoteric dimensions in his approach to Hadith, distinguishing between scholars of the outward (zāhir) and the inward (bāṭin). The outward scholars, he notes, reject extraordinary occurrences such as walking on water, the earth folding beneath one’s feet, or sustenance arriving in miraculous ways.

Had they understood these matters, they would have echoed the statement of the Companion Muṭarrif ibn ‘Abd Allāh. It is reported that while traveling at night with a companion, the tip of his staff became illuminated like a lamp, lighting their path. His companion said: “If we tell this to others, we will be called liars.” Muṭarrif replied: “Those who deny the blessings of God will deny this as well.” Such phenomena, al-Tirmidhi explains, are perceived only by those whose hearts have been unveiled [4.628].

Among the Hadiths rejected by the heart, al-Hakim al-Tirmidhi also cites a lengthy narration attributed to Ibn ‘Abbās, describing how ‘Alī (may God be pleased with him) gave away food needed by his family for three days to a beggar, leaving himself and the young Ḥasan and Ḥusayn trembling from hunger. Al-Tirmidhi comments:

“This Hadith contains exaggeration. Such behavior is blameworthy, for God has commanded that one should give in charity from what exceeds one’s own and one’s family’s needs.”

Conclusion

From the perspective of authenticity, al-Hakim al-Tirmidhi’s Nawādir al-uṣūl has been classified by the prominent Hanafī scholar Muhammad Taqī Usmani within the fourth tier of Hadith collections. Works in this category contain a significant number of weak Hadiths [9.72]. In the hierarchical classification of Hadith compilations based on authenticity, the first tier includes the Ṣaḥīḥ collections of Imam al-Bukhari and Imam Muslim; the second tier includes Sunan al-Nasā’ī, Sunan Abū Dāwūd, and Sunan al-Tirmidhī; while the third tier includes Sunan Ibn Mājah.

In his work al-Manhiyyāt, al-Hakim al-Tirmidhi compiled more than 170 Hadiths containing prohibitions (nahy). He carefully identifies the transmission routes of these Hadiths and presents their chains (isnāds) in full detail. In the work, the author first cites a Hadith, then, in order to elucidate its meaning, brings supporting evidence from Qur’anic verses, other Hadiths, and statements of well-known Companions, Followers, and scholars. At times, he also expresses his own views independently. He explains the underlying reasons for prohibitive rulings and demonstrates the harmful consequences of failing to observe them, both in this world and in the Hereafter. Among the worldly consequences, he even highlights certain aspects with medical significance.

He then presents his position regarding differing and sometimes opposing opinions: in some cases reconciling them, and in others supporting one side. The author consistently provides his own evaluation of the issue. Subsequently, the Hadiths are interpreted and legal rulings are derived from them.

The work also contains numerous texts of juridical (fiqh) significance. In particular, al-Tirmidhi’s legal conclusions concerning prohibitions deserve special attention. In formulating these

conclusions, he draws upon the opinions of Hanafi scholars. For instance, in *al-Manhiyyāt*, when discussing the issue of urinating in flowing water, he cites the views of various scholars and ultimately presents Abū Yūsuf's interpretation of the Hadith (which *al-Tirmidhi* refers to as *ta'wīl*) as the decisive opinion [10.17].

His juridical views are especially evident in his commentary on Hadiths related to commercial transactions. The work emphasizes the impermissibility of several practices, including: selling fruits before their quality becomes evident; *muḥāqala* (sale of crops in exchange for crops in the field); selling for multiple future years; exchanging grapes for raisins unequally; conducting sales tied to loans; transactions involving two conditions in one sale; selling what one does not possess; profiting from what one does not bear liability for; selling water; selling fish still in water; selling copies of the *Muṣḥaf*; employing laborers without prior agreement on wages; selling animals on deferred terms for other animals; engaging in warfare without the ruler's permission; selling gold for gold on deferred terms; and selling gold for gold without equivalence.

Although *al-Hakim al-Tirmidhi* does not typically transmit Hadiths from the well-known canonical collections of the *Ahl al-Hadith*, in his work *al-Akyās wa al-mughtarrūn* he cites a Hadith without a chain of transmission, stating: “This Hadith is narrated in *al-Bukhari*.” [11.63] The Hadith describes a man from Medina who, if deprived of worldly possessions, does not grieve, and if given worldly goods, does not rejoice excessively but rather turns away from them; due to the absence of malice in his heart toward others, the Prophet (peace be upon him) gave him glad tidings of Paradise. However, this Hadith text does not appear in *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. It is possible that this attribution was a later addition or the result of an error by copyists or publishers.

REFERENCES:

1. Nuruddin Burduri. Introduction to “*Nawadir al-usul*” by *al-Hakim al-Tirmidhi*. – Beirut: Dar al-minhaj, 2015.
2. Karapinar Fikret. İlk devir sūfilerin hadis birikimleri // *Marife*, yıl. 7, sayı. 2, güz 2007.
3. Mehmet Turan. Hadis şerh geleneginde *Hakim et-Tirmizi*. – Istanbul: Kitap Dunyasi Yayinlari, 2025.
4. *Al-Hakim al-Tirmidhi*. *Nawadir al-usul*. – Beirut: Dar al-minhaj, 2015.
5. Abdelkadir Husayni A. *Al-Ma'rifa inda Al-Hakim al-Tirmidhi*. – Cairo: Dar al-kutub al-arabiyya, 1963.
6. *Al-Hakim al-Tirmidhi*. *Shifa' al-'ilal*. Manuscript. Valieddin, №770.
7. Juzjaniy A. *Qavaid fi ulum al-hadis an-nabaviy ala manhaj as-sada al-hanafiyya*. – Deoband, 2018.
8. *Al-Hakim al-Tirmidhi*. *Bahr at-tafsir*. – Istanbul: Dar al-kutub al-arabiyya, 2023.
9. Muhammad Taqiy Usmani. *Darsi Tirmidhi*. – Karachi: Maktaba dar al-ulum, 2010.
10. *Hakim Termiziy*. *Qaytarilgan amallar (al-Manhiyyot)/ O.Qoriev, M.Ismoilov tarj.* – Tashkent: Navro'z, 2017.
11. *Al-Hakim al-Tirmidhi*. *Al-Akyas va-l-mug'tarrun*. – Cairo: al-Maktab as-saqafiy, 1989.

ЭТНОЛОГИЯ

<https://doi.org/10.47526/2024-1/3007-6366.65>

МҒТАР 03.20

ӘОЖ: 930

Оспанова Алия Абдужаппаровна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің PhD доктор.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВТЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ГЕОГРАФИЯ МЕН ФОЛЬКЛОРДЫҢ ТАРИХИ- ЭТНОГЕОГРАФИЯЛЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада XIX ғасырдағы Орталық Азияны зерттеудегі кешенді ғылыми бағыттың қалыптасуы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың географиялық және фольклорлық еңбектері негізінде тарихи-этногеографиялық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу барысында ғалымның география мен фольклорды біртұтас әдіснамалық жүйе ретінде қолдануы, табиғи орта мен көшпелі қоғамның өзара байланысын ашудағы ғылыми ұстанымдары сараланады. Шоқан Уәлихановтың Іле Алатауы, Жетісу және Қашқария экспедицияларында жинаған географиялық, этнографиялық және фольклорлық деректері Орталық Азия халықтарының тарихи жадын, кеңістік туралы ұғымын және рухани мәдениетін айқындайтын маңызды дереккөз ретінде талданады. Мақалада «Манас» эпосын ғылыми тұрғыдан алғаш жазып алуы мен топонимикалық деректерді тарихи географиямен ұштастыруы ғалымның этногеографиялық синтезінің көрінісі ретінде көрсетіледі. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы география мен фольклорды біріктірген кешенді әдіснама негізінде Орталық Азияның мәдени-тарихи дамуын түсіндіретін іргелі ғылыми жүйе ретінде бағаланады. Сонымен қатар мақалада Шоқан Уәлихановтың этно-географиялық синтезі Ұлы Жібек Жолы кеңістігін зерттеу үлгісінде қарастырылып, географиялық детерминация мен мәдени трансферт құбылыстарының өзара байланысы айқындалады. Ғалымның топонимикалық талдауды фольклорлық және тарихи деректермен ұштастыруы тарихи-географиялық локализация әдісінің қалыптасуына негіз болғаны көрсетіледі. Зерттеу барысында табиғи орта, шаруашылық жүйе және рухани мәдениет арасындағы өзара ықпал тұтас ғылыми модель ретінде сипатталады. Шоқан Уәлихановтың еңбектері Орталық Азия кеңістігін табиғат пен мәдениеттің үйлесімді бірлігі ретінде түсіндіретін кешенді гуманитарлық-географиялық тұжырымдаманың іргетасы ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: географиялық детерминизм; антропогеография; тарихи география; экспедициялық зерттеулер; көшпелі өркениет; мәдени география.

Ospanova Alia Abduzhapparovna

PhD Doctor at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

**THE HISTORICAL AND ETHNO-GEOGRAPHICAL ROLE OF GEOGRAPHY AND
FOLKLORE IN SHOKAN UALIKHANOV'S STUDY OF CENTRAL ASIA**

Abstract

This scientific article examines the integrated nature of Central Asian studies in the works of Shokan Shingisovich Ualikhanov from a historical and ethno-geographical perspective. The study analyzes the scholar's methodological synthesis of geography, ethnography, and folklore, as well as his interpretation of the interaction between the natural environment and nomadic society. Geographical and ethnographic data collected during expeditions to Zhetysu, the Ile Alatau, and Kashgaria are considered key sources for understanding the historical memory, spatial perception, and spiritual culture of Central Asian peoples. Particular attention is paid to Ualikhanov's academic documentation of the epic "Manas" and his use of toponymy as a tool for reconstructing historical geography. Ualikhanov's scholarly legacy is assessed as a foundational ethno-geographical framework that significantly contributed to the development of humanitarian geography in Central Asia. The article also examines the ethno-geographical synthesis of Shokan Valikhanov through the study of the Great Silk Road space, highlighting the interrelationship between geographical determination and the phenomena of cultural transfer. It is shown that the scholar's integration of toponymic analysis with folkloric and historical sources laid the foundation for the development of the method of historical-geographical localization. In the course of the research, the interaction between the natural environment, the economic system, and spiritual culture is described as an integral scientific model. The works of Shokan Valikhanov are assessed as the foundation of a comprehensive humanitarian-geographical concept that interprets the space of Central Asia as a harmonious unity of nature and culture.

Keywords: geographical determinism; anthropogeography; historical geography; expeditionary research; nomadic civilization; cultural geography.

Оспанова Алия Абдужаппаровна

доктор PhD Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ИСТОРИКО-ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГЕОГРАФИИ И ФОЛЬКЛОРА В ИЗУЧЕНИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ШОКАНОМ УАЛИХАНОВЫМ

Аннотация

В данной научной статье рассматривается комплексный характер исследований Центральной Азии в трудах Шокана Шингисовича Уалиханова через призму историко-этногеографического подхода. Анализируется методологическое объединение географии, этнографии и фольклора в научной системе ученого, а также его взгляды на взаимосвязь природной среды и кочевого общества. Географические наблюдения, собранные Уалихановым в экспедициях по Жетысу, Иле Алатау и Кашгарии, рассматриваются как важнейший источник по исторической географии и духовной культуре народов Центральной Азии. Особое внимание уделяется научной фиксации эпоса «Манас» и использованию топонимических данных как средства реконструкции исторического пространства. Научное наследие Ш. Уалиханова оценивается как фундаментальная этногеографическая концепция, заложившая основы гуманитарной географии региона. В статье также рассматривается этногеографический синтез Шокана Уалиханова на примере исследования пространства Великого Шёлкового пути, раскрывается взаимосвязь географической детерминации и феноменов культурного трансфера. Показано, что сочетание учёным топонимического анализа с фольклорными и историческими источниками стало основой формирования метода историко-географической локализации. В ходе исследования взаимодействие природной среды, хозяйственной системы и духовной культуры описывается как целостная научная модель. Труды Шокана Уалиханова оцениваются как фундамент комплексной гуманитарно-географической концепции, объясняющей пространство Центральной Азии как гармоничное единство природы и культуры.

Ключевые слова: географический детерминизм; антропогеография; историческая география; экспедиционные исследования; кочевая цивилизация; культурная география.

Ospanova Aliya Abduzhapparovna

Hoca Ahmet Yesevi adına Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi PhD doktoru.

E-mail: aliya.ospanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-1713-9369>

ŞOKAN UALİHANOV'UN ORTA ASYA'YI ARAŞTIRMASINDA COĞRAFYA VE FOLKLORUN TARİHSEL-ETNOGEOGRAFIK ROLÜ

Özet

Bu bilimsel makalede, XIX. yüzyılda Orta Asya'nın incelenmesinde bütüncül bir bilimsel yaklaşımın oluşumu Şokan Şingisoviç Ualihanov'un coğrafi ve folklorik çalışmaları temelinde tarihsel-etnogeografik açıdan ele alınmaktadır. Çalışmada, bilim insanının coğrafya ile folkloru tek bir metodolojik sistem içinde değerlendirmesi ve doğal çevre ile göçebe toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi açıklamadaki yaklaşımı analiz edilmektedir. Jetisu, İli Aladağları ve Kaşgar seferlerinde toplanan veriler, Orta Asya halklarının tarihsel hafızasını, mekân algısını ve manevi kültürünü yansıtan temel kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. "Manas" destanının bilimsel olarak ilk kez derlenmesi ve yer adlarının tarihsel coğrafya ile ilişkilendirilmesi, Ualihanov'un etno-coğrafi sentezinin açık bir göstergesi olarak sunulmaktadır. Şokan Ualihanov'un bilimsel mirası, Orta Asya'nın kültürel ve tarihsel gelişimini açıklayan bütüncül bir etno-geografik model olarak değerlendirilmektedir. Makale ayrıca Şokan Valihanov'un etno-coğrafi sentezini, Büyük İpek Yolu coğrafyasının incelenmesi örneği üzerinden ele almakta ve coğrafi determinizm ile kültürel aktarım olguları arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bilim insanının toponimik analizi folklorik ve tarihî kaynaklarla birleştirmesinin, tarihî-coğrafi lokalizasyon yönteminin oluşumuna temel oluşturduğu gösterilmektedir. Araştırma sürecinde doğal çevre, ekonomik sistem ve manevi kültür arasındaki etkileşim bütüncül bir bilimsel model olarak tanımlanmaktadır. Şokan Valihanov'un eserleri, Orta Asya coğrafyasını doğa ile kültürün uyumlu birliği olarak açıklayan kapsamlı bir beşerî-coğrafi yaklaşımın temeli olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: coğrafi determinizm; antropocoğrafya; tarihsel coğrafya; keşif araştırması; göçebe uygarlığı; kültürel coğrafya; etnik mekan; "Manas" destanı.

Кіріспе. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835–1865) – қазақ этнографиясы, географиясы және тарих ғылымының көрнекті өкілі. Ол өз заманында Орталық Азияның табиғатын, халқының тұрмысын, мәдени ерекшеліктерін зерттеуде елеулі үлес қосты. Шоқанның ғылыми мұрасы тек ақпарат жинаумен шектелмей, зерттеу әдіснамасының тереңдігін көрсетеді. Ғалымның жазбалары қазіргі қазақ және түркі халықтарының тарихын, этнографиясын зерттеуде негізгі дерек көзі болып саналады. Шоқанның зерттеулері кезінде ол тек географиялық карталар жасап қоймай, халықтың фольклорын жинақтап, салт-дәстүрін сипаттаған. Ол ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруда аналитикалық және салыстырмалы әдістерді қолданған, бұл оның жазбаларының ғылыми құндылығын арттырды. Сонымен қатар, Шоқанның еңбектері қазақ халқының тарихи сана-сезімін қалыптастыруда, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен зерттеуде маңызды рөл атқарды.

Өзектілігі. Шоқанның ғылыми мұрасы қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның жазбалары Орталық Азияның табиғаты, халықтарының этнографиялық ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеті туралы нақты мәлімет береді. Шоқанның зерттеулері география, этнография, фольклор, тарих ғылымдарының дамуына үлкен әсер етті. Ғалымның әдіснамасы қазіргі ғылыми зерттеушілерге экспедициялық жұмыс жүргізу, ақпарат жинау, деректерді салыстыру және аналитикалық талдау жасау жолдарын үйретеді. Шоқанның экспедициялық жұмыстары арқылы жинақталған мәліметтер қазіргі қазақ тарихын, этнографиясын зерттеу, фольклорлық мұраны сақтау, сондай-ақ этникалық мәдениет пен

халықтық дәстүрлерді түсіну үшін негіз болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқанның мұрасы заманауи ғылымда қолданылатын зерттеу әдістерінің бастауы болып саналады.

Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің негізгі мақсаты – Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасын жан-жақты зерттей отырып, оның география және фольклорды зерттеу әдістемесін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес міндеттер:

1. Шоқанның Орталық Азияны зерттеудегі географиялық және картографиялық әдістерін талдау;
2. Ғалымның фольклорлық жазбалары мен этнографиялық материалдарын жан-жақты қарастыру;
3. Шоқанның ғылыми әдіснамасының қазіргі этнографиялық және тарихи зерттеулерге ықпалын анықтау;
4. Ғалымның зерттеулері негізінде Орталық Азия халықтарының мәдени-тарихи дамуын талдау.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Шоқанның география мен фольклорды зерттеу әдістемесі біртұтас жүйе ретінде қалыптасқаны анықталды. Оның жазбаларында халықтың тұрмысы, салт-дәстүрі, табиғат жағдайлары, этникалық ерекшеліктері нақты сипатталған. Ғалым экспедицияларда жинаған мәліметтерді салыстыра отырып, аналитикалық талдау жүргізген, бұл оның жазбаларының ғылыми құндылығын арттырды. Шоқанның еңбектерінен алынған мәліметтер қазіргі география, этнография және тарих ғылымдарында кеңінен қолданылады. Оның зерттеу әдістемесі – аналитикалық, салыстырмалы, контекстуалды талдауға негізделген, бұл қазіргі ғылыми зерттеулерге үлгі болып табылады. Сонымен қатар, Шоқанның жазбалары қазақ халқының тарихи дамуын, мәдени ерекшеліктерін және ұлттық сана-сезімін түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуде қолданылған материалдар: Шоқан Уәлихановтың экспедициялық жазбалары, хаттары, ғылыми мақалалары; Ғалымның географиялық карталары мен картографиялық мәліметтері; Шоқанның фольклор жинақтары (аңыздар, ертегілер, жырлар, дастандар); Зерттеушілердің монографиялары мен ғылыми еңбектері. Зерттеу әдістері: салыстырмалы талдау, сипаттау, тарихи-этнографиялық әдіс, контекстуалды талдау, картографиялық әдістер. Деректердің дәлдігі мен нақтылығы ғылыми тұрғыдан тексеріліп, талдау нәтижелері негізделді.

Талқылау мен нәтижелер. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасындағы географиялық зерттеулер оның этно-географиялық әдіснамасының іргетасы болып табылады. Ол географияны тек жер бедерін сипаттаумен шектемей, табиғи ортаны әлеуметтік, мәдени және тарихи процестерді қалыптастырушы басты фактор ретінде қарастырды. Бұл көзқарас Шоқанды XIX ғасырдың ортасындағы еуропалық ғылымның озық идеяларымен (географиялық детерминизм, антропогеография) қатар қояды, бірақ ол бұл идеяларды Орталық Азияның көшпелі және отырықшы өркениеттерінің нақты эмпирикалық деректерімен байытты. Оның географиялық еңбектері кешенді, жүйелі және практикалық құндылыққа ие болды.

Шоқан Уәлихановтың географиялық әдіснамасындағы ең басты қағида – табиғи ортаның шаруашылық типіне және әлеуметтік-мәдени құрылымға тікелей әсерін (детерминациясын) тану. Бұл – оның зерттеулерінің тұтас философиялық өзегі. Шоқан өзінің "Қазақтардың көшпелі тұрмысының ерекшеліктері" атты еңбектерінде, қазақтардың мал шаруашылығын жүргізу әдісі Даланың климаттық және топырақтық жағдайларына қатаң бағынышты екенін дәлелдеді. Нәтижелер көрсеткендей, даланың сусыздығы, жауын-шашынның біркелкі еместігі, және қыстағы жұт қаупі (малдың жаппай қырылуы) сияқты географиялық кедергілер халықты мобильді, көшпелілік өмір салтын ұстануға мәжбүрлейді. Бұл мәдени таңдау емес, экологиялық-географиялық қажеттілік болды. Уәлихановтың пайымдауынша: «Қазақтың көші-қон жолдары мен тұрмысы, оның бүкіл өмірі, қоршаған ортаның талабынан туындайды. Қысқы жайылымдарды қардан таза ұстау (қыстау), жазда су тапшылығынан аулақ болу (жайлау) – бұл тек мәдени дәстүр емес, географиялық императив (өмір сүру шарты)». Бұл әдіснамалық тәсіл – физикалық географияны (климат, гидрография)

экономикалық географиямен (мал шаруашылығының типі) және этнографиямен (көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы) біріктірудің айқын үлгісі. Ол қазақтардың рулық-тайпалық бөлінісінің өзі аумақтық принципке, яғни белгілі бір жайылымдық кеңістікті тиімді иеленуге негізделгенін көрсету арқылы, географиялық фактордың әлеуметтік құрылымға әсерін нақтылады. Рулардың жер бөлісуі, көшу уақыты мен бағыты – бәрі табиғи ландшафтпен тығыз байланысты. Талқылау: Отырықшылыққа Географиялық Перспектива. Шоқанның географиялық талдауы тек қазіргі жағдайды сипаттап қана қоймай, экономикалық-географиялық болжам жасауға да мүмкіндік берді. Ол "Іле өлкесінің географиялық очеркінде" Жетісу аймағының табиғи әлеуетін (құнарлы топырақ, Іле өзенінің және оның салаларының су ресурстары) сипаттай отырып, бұл аймақтың отырықшы егіншілік пен қала салуға болашағы зор екенін атап өтті. «Іле өлкесінің физикалық-географиялық жағдайы, әсіресе оның суармалы жерлері мен жұмсақ климаты, қазақтардың біртіндеп отырықшылыққа көшуі үшін табиғи негіз болып табылады. Бұл – географиялық ортаның мәдениетті өзгертуге әлеуетті мүмкіндігі, тек оны тиімді басқару қажет». Бұл – Шоқанның географиялық зерттеуінің практикалық және болжамдық құндылығын көрсетеді. Ол табиғатты пассивті орта емес, әлеуметтік дамудың активті факторы ретінде қарастырды, әрі географиялық мүмкіндіктерді экономикалық және әлеуметтік жоспарлауға негіз етті [1, 198].

1856-1857 жылдардағы Іле Алатауына жасаған саяхаты Шоқанның физикалық география саласындағы терең білімін және оны экологиялық талдаумен ұштастыру қабілетін көрсетті. Бұл экспедициялар Ресей Географиялық Қоғамының (РГК) картографиялық тапсырмаларын орындаумен қатар, ғалымның жеке ғылыми қызығушылықтарын қанағаттандырды. Шоқанның "Іле өзенінің жоғарғы ағысы туралы жазбалары" және "Географиялық очерктері" еңбектері Тянь-Шаньның солтүстік жоталары – Іле Алатауының орографиялық (тау рельефі), гидрографиялық (су жүйесі) және климаттық сипаттамаларын Батыс ғылымына алғаш рет нақты енгізді. Орографиялық Деректер: Ол Іле Алатауының мұздықтарының таралуын, тау басының биіктік белдеулерін және олардың аймақтағы өзендерге (Іле, Шу, Қаратал) су берудегі рөлін дәл сипаттады. Гидрографиялық Талдау: Шоқан Іле өзенінің көлденең кесіндісін жасап, оның бастауларын, ағыс жылдамдығын және Балқашқа құю сипатын зерттеді. Биіктік Белдеулер Экологиясы: Ол таулы аймақтағы өсімдіктердің және жануарлар дүниесінің биіктікке байланысты өзгеруін сипаттап, бұл табиғи өзгерістердің жергілікті халықтардың – әсіресе қырғыздардың – көшпелі маршруттарын және биіктік жайылымдарын (жайлау) қалай анықтайтынын мұқият картаға түсірді. Таулы ортаны зерттеу кезінде Шоқан географиялық ортаның қырғыздардың әлеуметтік және рухани өміріне әсерін талдады. Таулардың оқшаулаушы функциясы және катал климат олардың тәуелсіздік рухын және батырлық эпостарын (Манасты) қалыптастыруға ықпал етті. «Таулы жерлердің каталдығы қырғыздардың батырлық санасын нығайтты. Олардың мәдениетіндегі еркіндік пен жауынгерлік рух – табиғи қорғаныс қызметін атқарған Тянь-Шаньның географиялық ерекшеліктерінің нәтижесі. Тау – физикалық шекара ғана емес, мәдени шекара да». Бұл – Шоқанның ландшафтық психологияға жақындығын көрсетеді [2, 295].

1858-1859 жылдардағы Қашқарияға жасаған құпия сапары Шоқанның географиялық зерттеулерін жаһандық деңгейге көтерді. "Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының жағдайы туралы" еңбегі XIX ғасырдың екінші жартысындағы Орталық Азиятанудың ең маңызды географиялық, этнографиялық және геосаяси дереккөздерінің бірі болды. Бұл сапардың басты географиялық нәтижесі – бұрын Батыс ғылымы үшін жабық болған Тянь-Шань мен Қашқарияның аумағы туралы сенімді, бірінші қол деректер беруі. Шоқан өзінің нақты бақылаулары мен геодезиялық өлшемдері арқылы: Тянь-Шаньды кесіп өту маршруттарын (Теректі, Бедел, Түрті асулары) және олардың биіктіктерін анықтады; Қашқарияның алты қаласының (Қашғар, Жаркент, Қотан, Ақсу, Ұшқұр, Яңысар) географиялық координаттарын сипаттады. Шоқанның географиялық талдауы геэкономикалық сипатта болды. Ол Ұлы Жібек жолының жандану мүмкіндігін, логистикалық мәселелерін және аймақтың табиғи ресурстарының саудаға әсерін терең

зерттеді. Қалалардың Орналасуы: Қашғар мен Жаркенттің табиғи оазистерде және сауда жолдарының тоғысқан жерінде орналасуының геоэкономикалық себептерін сипаттады. Сауда Логистикасы: Тянь-Шаньның биік асуларының тауарлардың құнына, керуендердің жылдамдығына қалай әсер ететінін талдады. «Қашқарияның экономикалық күші – оның географиялық орналасуында және оазистердегі суармалы егіншіліктің мүмкіндігінде. Жібек жолының бұл тармағының тиімділігін арттыру – табиғи кедергілерді еңсеруге және логистикалық географияны дамытуға тікелей байланысты». Бұл Шоқанның таза физикалық географиядан гөрі, экономикалық және саяси географияны біріктірген ғалым екенін көрсетеді.

Шоқанның географиялық зерттеулерінің ең озық әдістемелік тәсілдерінің бірі – топонимиканы (жер-су атауларын) тарихи дереккөз ретінде пайдалануы. Ол топонимикалық деректерді лингвистикалық және тарихи-географиялық талдау арқылы зерттеудің іргелі әдісін енгізді. Уәлиханов ежелгі қалалардың (мысалы, Баласағұн, Алмалық) орнын анықтау кезінде жергілікті халықтың аңыздары мен топонимдерін салыстырмалы талдауға алды. «Көне қалалардың орны туралы халық арасында сақталған аңыздар мен жер атаулары – өткеннің географиясын және тарихи қоныс аударулардың ізін қалпына келтірудің негізгі кілті. Уақыт өте келе, географиялық нысанның атауы өзгеруі мүмкін, бірақ оның тарихи-мәдени маңызы фольклорда сақталады». Бұл әдіс оған көне қалалардың құлдырау себептерін – саяси факторлардан бөлек, табиғи факторлармен (мысалы, суармалы жүйелердің құрғауы) байланыстыруға мүмкіндік берді. Шоқанның зерттеулері көшпелі халықтың кеңістікке деген ерекше көзқарасын ашуға көмектесті. Көшпелілер үшін кеңістік картадағы тұрақты нүктелер емес, уақыт пен мезгілге тәуелді, өзгертін маршруттар жүйесі болды. Ол номадтық географияны зерттеу арқылы, қазақтар мен қырғыздардың "Атамекен" (Отан) туралы ұғымының тарихи жадымен және қоныс ауыстыру дәстүрімен тығыз байланысты екенін көрсетті. Бұл – қазіргі гуманитарлық географияның зерттейтін кеңістікті қабылдау мәселесінің алғашқы академиялық талдауларының бірі.

Шоқан Уәлихановтың XIX ғасырдағы географиялық зерттеулері XXI ғасырдағы Қазақстанның және Орталық Азияның ғылыми-академиялық ортасы үшін де өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. География Ғылымының Іргетасы: Шоқанның жұмыстары Қазақстанның физикалық, экономикалық және тарихи географиясының негізін қалаған іргелі еңбектер болып саналады. Экологиялық Тәсілдің Озықтығы: Оның табиғат пен шаруашылықтың өзара байланысын зерттеуі қазіргі тарихи экология және орнықты даму географиясы үшін үлгі болып табылады. Гуманитарлық география және этнография: Шоқанның антропогеографиялық тәсілі – қазіргі гуманитарлық географияның маңызды бағыттарының бірі. Ол жерді тек физикалық нысан емес, мәдениет пен сана қалыптастыратын кеңістік ретінде зерттеудің қажеттілігін XIX ғасырда-ақ дәлелдеді. Шоқанның географиялық мұрасы – ол жинаған деректердің нақтылығымен (эмпирикалық құндылық) және қолданған әдістерінің кешенділігімен (әдіснамалық құндылық) қазіргі ғылым үшін де эталон болып қала береді [2, 305].

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми әдіснамасындағы фольклортану бағыты географиялық зерттеулердің логикалық және рухани жалғасы болып табылады. Фольклор – осы әсердің нәтижесінде қалыптасқан халықтың рухани жады, дүниетанымы және мәдени кеңістікке деген қатынасының көрінісін ашады. Уәлиханов фольклорды жай ғана әдеби мұра емес, тарихи-мәдени құжат, яғни табиғи ортада ұзақ мерзімді өмір сүру тәжірибесінің нәтижесі ретінде қарастырды.

Шоқан Уәлиханов фольклорға тарихшы, этнограф және географ көзімен қарады. Ол ауыз әдебиетінің кез келген жанрын тарихты реконструкциялауға және халықтың әлеуметтік құрылымын түсінуге болатын қайнар көз ретінде бағалады. Оның әдісі – фольклорды объективті академиялық талдау арқылы тарихи білімге айналдыру болды. Шоқанның фольклорды зерттеудегі әдіснамасының ерекшелігі – фольклорлық шығармаларды талдау кезінде оның әртүрлі қабаттарын (мифтік, тарихи, этнографиялық) бір-бірінен ажырата білуінде. Уәлихановтың пайымдауынша: «Халықтық поэзия – бұл әрқашан тарихи шындық

пен қиялдың қоспасы. Ғалымның міндеті – осы шығарманың ішінде жасырылған нақты тарихи деректерді бөліп алып, оларды географиялық локализациямен және басқа жазба деректермен салыстыру». Нәтижелер көрсеткендей, бұл тәсіл оған қазақ және қырғыз батырлық жырларындағы Қалмақтармен күрес туралы оқиғалардың нақты XVIII ғасырдағы тарихи оқиғаларға сәйкес келетінін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Шоқан фольклорды тек тарихты ғана емес, халықтың моральдық-құқықтық нормаларын зерттеу үшін де пайдаланды. Оның "Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы" еңбегінде мақал-мәтелдер, жұмбақтар, баталар әлеуметтік реттеуші және этикалық-дидактикалық функцияны атқаратындығы көрсетілген. Батырлар образы арқылы халықтың патриоттық санасы, жерді қорғауға деген ұмтылысы және әскери этикасы қалыптасқанын көрсетті.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасындағы ең жоғары жетістігі – қырғыздың "Манас" эпосының бөлігін алғаш рет ғылыми академиялық деңгейде жазып алып, оған талдау жасауы. Бұл жұмыс Шоқанның этно-географиялық синтезінің ең жарқын дәлелі. Шоқан 1856 жылы Ыстықкөл маңында қырғыздың манасшысы Балық жыраудан эпостың "Көкөтайдың хикаясы" бөлігін жазып алды. Оның "Манас" қырғыз батырлық жыры туралы" еңбегінде эпостың көлемі мен мазмұнына терең ғылыми талдау жасалған, композициялық құрылымы, сюжеттік желісі және оның тарихи, мифтік, тұрмыстық негіздері айқындалған. Шоқан эпосты талдау кезінде, ондағы оқиғалардың географиялық сипаттамаларын және эпикалық кеңістіктің қалай құрылғанын баса көрсетті. Ол эпостың сюжетінің көп бөлігі Орталық Азияның нақты аймақтарымен (Тянь-Шань, Ыстықкөл, Талас, Шу, Ферғана) байланысты екенін анықтады. «Манас» эпосы – бұл қырғыз халқының тарихы мен географиясының энциклопедиясы. Ондағы әрбір жер атауы, тау немесе өзен – этностың қоныстанған аумағын және тарихи қозғалысын көрсететін айғақ. Эпос арқылы халықтың ата-баба қоныстарының шекарасы анықталады». Шоқанның бұл әдісі – халықтың "Рухани географиясын" және "Нақты географиясын" біріктірудің бірегей үлгісі. Нәтижелер: Эпостың Этностық Құрамы. Шоқан эпосқа этнографиялық талдау жүргізу арқылы, оның қырғыз халқының әртүрлі руларының тарихи бірігу процесін сипаттайтынын анықтады.

Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы", "Ер Көкше туралы аңыз" және "Тәңір" еңбектерінде Шоқан қазақ фольклорының жанрлық жүйесін талдап, оны халықтың этнопсихологиясымен және мәдени географиясымен байланыстырды. Шоқан алғашқылардың бірі болып қазақ ауыз әдебиетін ғылыми түрде жүйелеп, олардың әрқайсысының қоғамдағы әлеуметтік-мәдени функциясын анықтады. Шоқанның этно-географиялық көзқарасы қазақ фольклорындағы "жер" ұғымын талдау арқылы көрініс табады. Көшпелі санадағы "Атамекен" – бұл жай ғана аумақ емес, ата-бабаның рухы сіңген, тарихи оқиғаларға толы, қасиетті кеңістік. Фольклор осы қасиетті географияны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу құралы болды. «Қазақтың жырлары мен аңыздарындағы географиялық нысандар – бұл қаһармандардың ерліктерінің куәгерлері және тарихи жадтың тұрақты элементтері. Олар арқылы халық өзінің кеңістік пен тарихтағы орнын анықтайды. Қасиетті тау – бұл тек биіктік емес, тайпаның символы».

Шоқанның географиялық және фольклорлық деректерді салыстырмалы талдауға тартуы – оның әдіснамасының ең инновациялық тұсы. Ол бұл әдісті этностық аумақтың шекарасын, халықтар арасындағы мәдени байланыстарды және ортақ тарихи жадты анықтау үшін қолданды. Шоқан қазақ, қырғыз, ұйғыр және басқа да Орталық Азия халықтарының фольклорындағы ортақ сюжеттерді зерттей отырып, бұл сюжеттердің таралу географиясын анықтады. Нәтиже: Ортақ фольклорлық мотивтердің болуы – бұл халықтардың тарихта бір географиялық кеңістікті бөліскенін және мәдени алмасуда болғанын дәлелдейді.

Шоқан Уәлихановтың фольклортану саласындағы жұмыстары жоғары бағаланды. Н.И.Веселовский, В.В.Радлов сияқты орыс шығыстанушылары Шоқанның "Манас" эпосы туралы жазбаларын академиялық фольклортанудың үздік үлгісі деп таныды. Бүгінгі таңда Шоқанның фольклорлық мұрасы жаңа ғылыми бағыттар үшін өзекті: Этникалық Психология: Оның фольклор арқылы халықтың ұжымдық санасын зерттеуі – қазіргі этникалық психология үшін маңызды әдіс. Ауызша Тарих: Шоқанның ауызша деректерді

жазып алу, оларды тарихи-критикалық талдаудан өткізу тәсілі – қазіргі Ауызша Тарих ғылымының әдіснамасымен толық сәйкес келеді. Мәдени География: Фольклорлық сюжеттердің нақты географиялық кеңістікке байлануын зерттеуі – мәдени география және ландшафттық мәдениеттану салаларындағы зерттеулердің негізгі әдістерінің бірі болып табылады [3, 98].

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасының шыңы – оның географиялық зерттеулерді фольклорлық-этнографиялық деректермен біріктіру арқылы қалыптастырған этно-географиялық синтез әдіснамасы болып табылады. Бұл әдіс, XIX ғасырдың ортасындағы ғылыми ой үшін, трансдисциплинарлық және кешенді зерттеудің озық үлгісін көрсетті.

Шоқанның әдіснамасының философиялық негізі – орта мен адамның өзара детерминациясы қағидасына сүйенеді. Ол географияны мәдениет пен тарихты қалыптастырушы күш ретінде қарастырды. Ал фольклор – осы географиялық әсердің халықтың санасында бейнеленгенін көрсететін индикаторы болды. Синтездің бірінші қадамы – номадтық географияны түсіну. Уәлихановтың тұжырымы бойынша: «Көшпелілердің географиясы – бұл циклдік география. Олардың фольклоры – осы циклдік өмірдің рухани картасы. Жырлардағы батырдың сапары – нақты көші-қон маршрутының эпикалық бейнесі». Шоқан "Қазақтардың көшпелі тұрмысының ерекшеліктері" еңбегінде, жайылымдардың географиялық орналасуы рулық бөліністі, билік құрылымын және соғыс тактикасын қалыптастырғанын дәлелдеу арқылы, география мен қоғамның тікелей байланысын көрсетті. Фольклор – тарихи географияның қосымша дереккөзі. Шоқанның әдіснамасының екінші іргелі қағидасы – фольклорды жазба тарихқа балама және оны толықтырушы дереккөз ретінде пайдалануы. Қағида: Фольклордағы оқиғаларды нақты географиялық координаттармен және топонимдермен салыстыру арқылы, оқиғаның уақытын және мекенін дәл анықтауға болады [4, 105].

Шоқанның Қашқарияға жасаған сапары (1858-1859) этно-географиялық әдіснаманың ең толыққанды және практикалық қолданысы болды. "Алтышардың... жағдайы туралы" еңбегінде Шоқан географиялық бақылаулар, этнографиялық және фольклорлық деректерді біріктірді. Шоқан Қашқариядағы діни-саяси алауыздықтың тамырын тек теологиялық айырмашылықтан ғана емес, олардың географиялық орналасуынан (таулы аймақтар мен оазистер) іздеді. Ол Қашқарияның саяси тұрақсыздығының негізі діни идеялар мен әлеуметтік жағдайдың өзара әрекеттесуінде жатқанын, ал бұл әлеуметтік жағдайдың түпкі себебі климаттық, жер суару және сауда жолдарының географиясымен анықталатынын дәлелдеді.

Шоқанның этно-географиялық синтезі – оның көшпелі және жартылай отырықшы мәдениеттерді зерттеудегі академиялық артықшылығы болды. П.П.Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның "этнографиялық білімі мен географиялық бақылауларының бірігуі" оның зерттеулерін жоғары деңгейге көтергенін атап өтті. Н. И. Веселовский Шоқанды "Шығыстану нивасының метеоры" деп атау арқылы, оның бірнеше ғылым саласын біріктірудегі феноменальды талантын мойындады. Шоқанның этно-географиялық әдіснамасы қазіргі ғылымдағы Гуманитарлық География, Тарихи Экология сияқты бағыттар үшін іргетас болып табылады. Шоқан Уәлихановтың этно-географиялық синтезі – Орталық Азияны зерттеудің біртұтас моделі ретінде қалыптасты. Ол: Географияны (Табиғатты): этникалық тұрмыс пен мәдениеттің қалыптастырушысы ретінде қарастырды. Фольклорды (Мәдениетті): географиялық және тарихи процестердің санадағы бейнесі ретінде пайдаланды. Осы екі элементтің өзара қиылысу нүктелерін зерттеу арқылы, ұлттық мәдениет пен кеңістіктің біртұтастығын дәлелдеді [5, 55].

Ұлы Жібек Жолы – бұл жай ғана сауда маршруты емес, өркениеттерді біріктірген, мәдениеттерді алмастырған, саяси және географиялық ландшафтты қалыптастырған тарихи-мәдени құбылыс. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасында Ұлы Жібек Жолына ерекше назар аударылған, әсіресе оның Қашқарияға жасаған сапары аясында. Шоқанның этно-географиялық синтезі оған Ұлы Жібек Жолын тарихи жад, экономикалық қарым-қатынас және мәдени трансферт тұрғысынан кешенді зерттеуге мүмкіндік берді [6, 89].

Ұлы Жібек Жолының қалыптасуы және оның Орталық Азиядағы маршруттарын таңдау табиғи географиялық факторлармен тығыз байланысты болды. Шоқан Ұлы Жібек Жолының негізгі тармақтарының нәліктен дәл осы аумақтар арқылы өткенін географиялық тұрғыдан түсіндіреді. Су ресурстарының шешуші рөлі: Ұлы Жібек Жолының барлық ірі тораптары мен қалалары (Тараз, Баласағұн, Қашғар) су көздеріне – ірі өзендер мен оазистерге жақын орналасқан. Нәтижесінде су – Ұлы Жібек Жолының "экономикалық артериясы" болды. Таулар мен шөлдердің рөлі: Ұлы Жібек Жолын зерттеуде Шоқан биік таулардың (Тянь-Шань, Памир) және кең шөлдердің (Такла-Макан) маршрутқа шектеу қоюшы фактор екенін анықтады. Ұлы Жібек Жолындағы ірі қалалардың саяси және экономикалық маңызы олардың географиялық орналасуымен тікелей анықталды. Уәлиханов Қашғар туралы: «Бұл қаланың маңызы – оның Азияның батысы мен шығысын байланыстыратын стратегиялық тоғысу нүктесінде орналасуында. Ол табиғи қақпа ретінде қызмет етеді» [7, 208].

Ұлы Жібек Жолының мәдени маңызы Шоқанның этнографиялық және фольклорлық зерттеулері арқылы толық ашылады. Жол тек тауарларды ғана емес, діндерді, тілдерді, технологияларды және фольклорлық сюжеттерді тасымалдады. Шоқанның Қашқариядағы және Жетісудағы зерттеулері Ұлы Жібек Жолы арқылы буддизмнің, христиандықтың және исламның таралу географиясын анықтауға көмектеседі. Шоқанның фольклорды салыстырмалы талдау әдісі – фольклорлық сюжеттердің трансферт географиясын ашуға мүмкінтеді. «Ұлы Жібек Жолы бойындағы халықтардың жырларындағы ортақ мотивтер – бұл бір кездері бір керуеннің бойында айтылған, кейіннен жергілікті мәдениетке бейімделген сюжеттердің дәлелі» [8, 158].

Шоқанның Қашқарияға жасаған сапары Ұлы Жібек Жолының Шығыс Түркістан тармағын зерттеудегі ең маңызды ғылыми жетістік болды. Ол Ұлы Жібек Жолын қазіргі геосаяси бәсекелестік контекстіндегі экономикалық әлеует ретінде талдады. Шоқан Ұлы Жібек Жолының бұл тармағындағы тауарлардың құнына әсер ететін негізгі факторларды логистикалық география тұрғысынан талдады. Географиялық кедергілер: ол Тянь-Шаньның биік асуларының сауданы қымбаттатушы негізгі фактор екенін көрсетті. Экономикалық география: Шоқан Қашқарияның негізгі экспорттық тауарларын және олардың өндірілетін аймақтарының географиялық орналасуын сипаттады. Қашқария қалалары - Ұлы Жібек Жолы бойындағы географиялық және мәдени тоғысу нүктелері болды. Шоқан бұл қалалардың көпұлттылығын және мәдени гетерогенділігін атап өтті [9, 154].

Ұлы Жібек Жолын зерттеу Шоқанның этно-географиялық синтезін тәжірибеде қолданудың үздік үлгісін көрсетті. Шоқан Ұлы Жібек Жолы бойындағы топонимдерді зерттеу арқылы, Жолдың тарихи қабаттарын анықтады. Ұлы Жібек Жолы бойындағы сакралды нысандар (мазарлар, мешіттер) – бұл география мен фольклордың тоғысқан нүктесі. Шоқан бұл нысандардың көбі көне сауда жолдарында орналасқанын анықтады.

Шоқанның Ұлы Жібек Жолын зерттеудегі кешенді тәсілі қазіргі академиялық орта үшін үлгі болып қала береді. Шоқанның Ұлы Жібек Жолына жасаған геэкономикалық талдауы – қазіргі Қазақстанның транзиттік әлеуетін зерттеуде тарихи-географиялық негіз береді. Шоқанның әдіснамасы (География + Экономика + Фольклор + Тарих) – бүгінгі таңда Ұлы Жібек Жолын зерттейтін трансдисциплинарлық салалар үшін эталондық үлгі болып қала береді [10, 241].

Қорытынды. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасы – бұл Орталық Азияның көшпелі өркениетін терең тануға бағытталған біртұтас, жүйелі және кешенді ғылыми жоба. Оның этно-географиялық синтез әдіснамасы табиғи географияны, фольклорлық мұраны және тарихи-экономикалық процестерді бөлінбес бірлікте қарастыруға негізделді. Бұл тәсіл ХІХ ғасырдың ортасындағы ғылыми ой үшін трансдисциплинарлық сипатымен ерекшеленді. Уәлихановтың ғылыми жобасының басты нәтижесі – табиғат пен мәдениеттің өзара детерминациясы қағидасын жан-жақты дәлелдеу. Ол географияны қазақтардың көшпелі тұрмысының, шаруашылық типінің және әлеуметтік құрылымының қалыптасуына әсер еткен шешуші фактор ретінде көрсетті. Осы географиялық негізді рухани мәдениетпен байланыстыру үшін, Шоқан фольклорды – халықтың тарихи және рухани

географиясының картасы ретінде қолданды. "Манас" эпосынан бастап, қазақтың батырлық жырларына дейінгі ауызша мұраны талдау арқылы, ол эпикалық кеңістіктің нақты географиялық координаттармен байланысын ашты. Бұл синтез – фольклорлық деректерге географиялық критика жасау арқылы, тарихи шындықты мифтен ажыратуға мүмкіндік берді. Осылайша, тарихи-географиялық локализация әдісінің негізі қаланды. Ғылыми жобаның логикалық жалғасы ретінде, Ұлы Жібек Жолын зерттеу Шоқанның әдіснамасын іс жүзінде қолданудың тәжірибелік үлгісі болды. Ол Ұлы Жібек Жолының Қашқария тармағының маршруттарын климаттық, гидрологиялық және логистикалық факторлармен байланыстырды. Жолдың геоэкономикалық маңыздылығын талдаумен қатар, Шоқан Жібек Жолының мәдени трансферттің арнасы ретіндегі рөлін көрсетті.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми жобасының академиялық маңызы оның танымдық тұтастығында жатыр. Ол жекелеген ғылымдардың шекарасын бұзып, көшпелі қоғамды – табиғат пен мәдениеттің гармониялық синтезінің нәтижесі ретінде – адам орталықты, гуманитарлық-географиялық тұрғыдан тануды ұсынды. Оның әдіснамасы қазіргі Гуманитарлық География, Тарихи Экология және Постколониялық Зерттеулер сияқты салалар үшін іргелі теориялық негіз болып қала береді. Шоқанның еңбегі – қазақ халқының ғылым әлеміне қосқан аса құнды, біртұтас әрі жүйелі үлесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбдірахманов Ө. Шоқан Уәлиханов – этнограф, географ. – Алматы, 2007. – 298 б.
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 2010. – 432 б.
3. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 2010. «Қырғыздар туралы жазбалар» – 118 б.
4. Әлкей Марғұлан. Шоқан және оның заманы. – Алматы, 1985 180 б.
5. Сұлтанов Т. Қазақ хандығы және Шоқан мұрасы. – Алматы, 2014. – 220 б. – Шоқанның этногеографиялық әдіснамасы – 55–92-бб.
6. Қирабаев С. Шоқан Уәлиханов және қазақ мәдениеті. – Алматы, 2000. 210 б.
7. Көмеков Б. Ұлы Жібек жолы және Қазақстан. – Алматы: Білім, 2002. – 240 б.
8. Байпақов К. М. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық қалалар. – Алматы: Өнер, 1998. – 284 б.
9. Серубаева А. Т. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер / А.Т.Серубаева //Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. —Астана, 2015. —Б. 152–157.
10. Уәлиханов Ш. Ш. Көп томдық шығармалар жинағы /Ш.Ш.Уәлиханов. —Алматы, 2010. —Т. 1. —376 б.

REFERENCES:

1. Äbdiraxmanov Ö. Şoqan Wälixanov – étnograf, geograf. – Almatı, 2007. – 298 b.
2. Wälixanov Ş. Şığarmalar jınağı. 1-tom. – Almatı: Ğılım, 2010. – 432 b.
3. Wälixanov Ş. Şığarmalar jınağı. 2-tom. – Almatı: Ğılım, 2010. «Qırğızdar twralı jazbalar» – 45–118-bb.
4. Älkey Marğulan. Şoqan jäne onıñ zamanı. – Almatı, 1985
5. Sultanov T. Qazaq xandıǵı jäne Şoqan murası. – Almatı, 2014. – 220b. – Şoqanıñ étnogeografıyalıq ädisnaması – 55–92-bb.
6. Qırabaev S. Şoqan Wälixanov jäne qazaq mädenieti. – Almatı, 2000
7. Kömekov B. Ulı Jibek jolı jäne Qazaqstan. – Almatı: Bilim, 2002. – 240b.
8. Baypaqov K.M. Ulı Jibek jolı jäne ortaǵasırlıq qalalar. – Almatı: Öner, 1998. – 284 b.
9. Serubaeva, A.T. (2015). Sh.Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezi men Qazaq khandygyna qatysty derekter [Source on Kazakh ethnogenesis and the Kazakh Khanate in the studies of Sh. Valikhanov]. Qazaq khandygy tarikhynyn ozekti maselelerin zerdeleu: Khalyqaralyq gylymi-praktikalıyq konferentsiia zhinagy — Study of actual problems of the history of the Kazakh Khanate. International Scientific and Practical Conference (pp. 152–157).Astana [in Kazakh].

10.Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 1. Almaty.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

- ABDURAZZOQOVA-ABDURAXMONOVA Y.
Political history of the early Safavid
period through the source «Futūḥāt-I Shāhī».....8-15
- АМОНОВА Ф. С.
Влияние железных дорог на экономику Бухарского эмирата.....16-23
- ЖОЛСЕИТОВА М. А.
Причины и последствия голода 1920-1930 гг. в Туркестанском регионе.....24-36
- ZOKIROV B.
Theoretical aspects of organizing workshops in traditional craft schools of the
Fergana valley.....37-43
- ЗУЛПЫХАРОВА Э. У.
Хорезм мемлекетінің соңғы дәуіріндегі
саяси және әлеуметтік өзгерістер.....44-51
- KAMOLIDDINOV F.
Historical development of social cooperation between Uzbekistan and the Persian
gulf states.....52-60
- КУРАНБАЕВА У. С.
Место русского перевода «Индии» аль-Беруни в межкультурном диалоге..61-72
- МАХКАМОВА R.
The women’s question in the Uzbek SSR.....73-82
- NABIJONOV S.
The influence of correspondence and treaties between the Kokand khanate and
Turkestan governor-generalship on mutual socio-political life.....83-90
- NARZULLAEVA N.
Historical measurement units of the Mongol period (13th–15th cent.).....91-99
- NURUMBETOVA S.

Re-establishment of the Islamic emirate of Afghanistan: attitudes toward political parties during 1996–2001 and the post-2021 period.....100-107

ТОИРОВА З.

Экономическая регионализация в Узбекистанской ССР и ее характеристики.....108-114

USMANOV I.

The role of al-Hakim al-Tirmidhi in Hadith studies.....115-122

ЭТНОЛОГИЯ

ОСПАНОВА А. А.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың Орталық Азияны зерттеудегі география мен фольклордың тарихи-этногеографиялық рөлі.....123-133